
**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
І НАУКИ УКРАЇНИ**

**Національний технічний
університет
«Харківський політехнічний
інститут»**

**MINISTRY OF EDUCATION
AND SCIENCE OF UKRAINE**

**National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"**

**Вісник Національного
технічного університету
«ХПІ». Серія: Актуальні
проблеми розвитку
українського суспільства**

№ 2 2021

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

**Харків
НТУ «ХПІ», 2021**

**Bulletin of the National
Technical University
"KhPI". Series: Actual
problems of Ukrainian
society development**

No. 2 2021

Collection of Scientific papers

The edition was founded in 1961

**Kharkiv
NTU "KhPI", 2021**

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства = Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». – Харків : НТУ «ХПІ», 2021. – № 2, 2021. – 123 с. – ISSN 2227-6890.

Видання присвячене визначенню проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення засобами соціально-гуманітарних наук та технологій.

Для науковців, викладачів вищої школи, аспірантів, студентів і фахівців в гуманітарних галузях.

The publication is devoted to the identification of problems of Ukrainian society development and the search for ways of solving them by means of humanities and social sciences and technologies.

For scientists, teachers of higher education, postgraduates, students and specialists in humanitarian fields.

Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23772–13612Р від 14 лютого 2019 року.

Мова статей – українська, англійська.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства включений до довідника періодичних видань бази даних Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA) та проекту «Наукова періодика України» УРАН.

Офіційний сайт видання: <http://aprus.khpi.edu.ua>

Засновник Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»	Founder National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
Редакційна колегія серії	Editorial staff
<i>Відповідальний редактор:</i>	<i>Associate editor:</i>
Тараров Я. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Tararoev Ya. V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
<i>Заст. відповідального редактора:</i>	<i>Deputy associate editor:</i>
Скляр В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Sklyar V. M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
<i>Відповідальний секретар:</i>	<i>Executive secretary:</i>
Фрадкіна Н. В., доц., НТУ «ХПІ», Україна	Fradkina N. V., docent, NTU "KhPI", Ukraine
Технічний редактор:	<i>Technical editor:</i>
Маліков В. В., канд. іст. наук, НТУ «ХПІ», Україна	Malikov V. V., cand. hist. sc., NTU "KhPI", Ukraine
<i>Члени редколегії:</i>	<i>Editorial staff members:</i>
Андрейчук Н. І., проф., ЛНУ ім. Івана Франка, Україна	Andreichuk N. I., prof., Ivan Franko Lviv National University, Ukraine
Бадан А. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Badan A.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Бурега В. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Bureha V.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Владленова І. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Vladlenova I. V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Горошко О. І., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Horoshko O. I., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Гура Т. В., доц., НТУ «ХПІ», Україна	Hura T.V., docent, NTU "KhPI", Ukraine
Жером Дармон, проф., Університет Ліон, Франція	Jerome Darmont, prof., University of Lyon, France
Дольська О. О., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Dolska O.O., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Краснокутська Н. С., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Krasnokutskaya N.S., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Купріянов Є. В., доц., НТУ «ХПІ», Україна	Kuprianov Y. V., docent, NTU "KhPI", Ukraine
Левченко О. П., проф., НУ «Львівська політехніка», Україна	Levchenko O. P., prof., NU "Lviv Polytechnics", Ukraine
Міщенко В. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Mishchenko V. A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Олав Аарна, проф., Естонська бізнес-школа, Естонія	Olav Aarna, prof., Estonian Business School, Estonia
Передалова Л. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Perevalova L. V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Петутіна О. О., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Petutina O.O., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Романовський О. Г., проф., чл.-кор. НАПН України, НТУ «ХПІ», Україна	Romanovsky O.H., prof., member-cor. of NAPS of Ukraine, NTU "KhPI", Ukraine
Рущенко І. П., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Rushchenko I. P., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Савченко Л. П., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Savchenko L. P., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Сеппо Холта, проф., Університет Тампере, Фінляндія	Seppo Holtta, prof., University of Tampere, Finland
Соколенко В. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна	Sokolenko V. A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
Хижняк Л. М., проф., ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Україна	Khyzhniak L. M., prof., V.N. Karazin KhNU, Ukraine
Штанько В. І., проф., ХНУРЕ, Україна	Shtanko V.I., prof., NURE, Ukraine
Юшко О. В., доц., НТУ «ХПІ», Україна	Yushko O. V., docent, NTU "KhPI", Ukraine

Рекомендовано до друку Вченою радою НТУ «ХПІ».
Протокол № 4 від 28 грудня 2021 р.

© Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2021

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ

25 РОКІВ ФАКУЛЬТЕТУ «СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ»

Наприкінці 2021 року факультет соціально-гуманітарних технологій відсвяткував своє 25-річчя. Історія становлення факультету – складна і цікава, вона свідчить про те, що факультет постійно доводив свою спроможність бути в авангарді інших факультетів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

У НТУ «Харківський політехнічний інститут» відбулися заходи, присвячені цій знаменній події. Урочиста частина пройшла у великій аудиторії Електрокорпусу вишу, де співробітників факультету привітали, зокрема, ректор Євген Сокол та голова Української асоціації суспільствознавців та педагогів Сергій Євсєєв. Також декан факультету

Захід відкрив ректор НТУ «ХПІ» Євген Сокол. Він привітав усіх присутніх з ювілеєм, підкреслив важливість їхнього педагогічного, наукового внеску у розвиток університету та підготовку технічної еліти країни. Професор Сокол розповів про досягнення СГТ факультету, завдяки яким нещодавно було ухвалено рішення щодо реструктуризації структури у Навчально-науковий інститут. «У всьому світі вже давно усвідомили важливість соціально-гуманітарного виховання інженерів. Тому протягом двох останніх років освітній підхід підготовки технічних фахівців STEM (англ. наука/технології/інженерія/математика) перетворено на STEAM, де А (від англ. – art – мистецтво). Тобто кожен винахідник повинен вміти творчо мислити та бути соціально відповідальним за результати своєї діяльності», – розповів ректор ХПІ Євген Сокол. Він також побажав колективу факультету натхнення та сил для руху вперед на благо харківського Політеху.

Декан СГТ факультету Андрій Кіпенський розповів історію становлення соціально-гуманітарного підрозділу ХПІ. Він також відзначив грамотами та медалями викладачів, співробітників та студентів за особливі досягнення та внесок у розвиток СГТ.

Так, у 1996 р. спільним рішенням Харківського державного політехнічного університету та Університету внутрішніх справ було створено Міжвузівський комплекс «Економіко-правовий факультет», який очолив декан Івін Леонід Миколайович. Завданням факультету було поєднання двох напрямків підготовки фахівців вищої кваліфікації, які були б здатні, отримавши таку освіту, розумітися на широкому колі

господарської, виробничої, дослідницької та наукової діяльності. цього ж року відбувся перший набір трьох академічних груп студентів денної форми навчання та двох груп заочної форми навчання.

У 1998 р. факультет реорганізовано в Економіко-правовий інститут, роботу якого очолив Івін Л. М. 1999 р. – Харківською міською радою зареєстровано Харківський економіко-правовий університет у формі товариства з обмеженою відповідальністю, який став правонаступником Економіко-правового інституту. Ректором було призначено професора Івіна Л.М.

2000 р. – перший випуск бакалаврів менеджменту. 2001 р. – перший випуск бакалаврів права. 2002 р. – перший випуск спеціалістів, які одержали два дипломи: економіста-менеджера НТУ «ХПІ» і юриста Харківського національного університету внутрішніх справ.

У 2007 р. – міжвузівський комплекс було реорганізовано у факультет інтегральної підготовки, який у 2008 р. очолив професор Кіпенський Андрій Володимирович.

У 2009 р. до складу факультету інтегральної підготовки введено три кафедри: етики, естетики та історії культури (завідувачка кафедри – доцент Петутіна Олена Олександрівна; права (завідувачка кафедри – професор Перевалова Людмила Вікторівна; філософії (завідувач кафедри – доцент Бардін Олександр Миколайович). У зв'язку із новими задачами на факультеті відбулися значні структурні зміни: створено Вчену раду факультету (вчений секретар – доцент кафедри етики, естетики та історії культури Вандишева-Ребро Надія Валентинівна); профспілкову організацію, обрано профбюро і голову доцента кафедри права Аврамову Ольгу Євгенівну). Того ж року на факультеті була розпочата підготовка магістрів за заочною формою навчання. Для апробації та публікації наукових результатів студентських робіт було засновано відповідні секції в університетських конференціях та розпочато випуск факультетського «Вісника». У 2016 р. факультету інтегральної підготовки було перейменовано на факультет соціально-гуманітарних технологій, а до складу факультету разом із контингентом студентів (понад 800 осіб) переведені такі випускові кафедри:

– інтелектуальних комп'ютерних систем (завідувачка кафедри – професор Шаронова Наталія Валеріївна);

– ділової іноземної мови та перекладу (завідувачка кафедри – професор Бадан Антоніна Анатоліївна);

– педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна (завідувач кафедри – професор Романовський Олександр Георгійович);

– соціології та політології (завідувач кафедри – професор Бурга Володимир Васильович); фізичного виховання (завідувач кафедри – професор Юшко Олексій Володимирович).

У 2017 р. до складу факультету було переведено ще дві кафедри: історії науки і техніки (завідувач кафедри – професор Скляр Володимир Миколайович); політичної історії (завідувач кафедри – професор Ніколаєнко Віталій Іванович).

У 2018 р. кафедру історії науки і техніки перейменовують на кафедру українознавства, культурології та історії науки та приєднують до неї кафедру політичної історії та кафедру етики, естетики та історії культури. Завідувачем нової кафедри було призначено Скляра В.М.

У 2021 р. на факультеті відкривається заочне відділення. Заступником декана факультету СГТ заочного навчання призначено доцента Бабкову Надію Вікторівну. У 2021 р. кафедра соціології та політології була перейменована і отримала назву кафедра соціології та публічного управління. Завідувачем кафедри було обрано професора

Мороза Володимира Михайловича.

Створення гуманітарного факультету у закладі вищої технічної освіти подекуди викликало посмішки, але п'ять років напруженої науково-педагогічної діяльності продемонстрували доцільність рішення про створення такого факультету. Сьогодні підготовка бакалаврів здійснюється за п'ятьма спеціальностями та шістьма освітніми програмами. Для підготовки магістрів передбачено шість спеціальностей та сім освітніх програм. Підготовка докторів філософії здійснюється за п'ятьма спеціальностями. Наказом по НТУ «ХПІ» № 552 ОД від 26 листопада 2021 р. факультет соціально-гуманітарних технологій перейменовано на навчально-науковий інститут соціально-гуманітарних технологій на чолі з директором професором Кіпенським Андрієм Володимировичем.

Сьогодні своєю стратегічною метою навчально-науковий інститут соціально-гуманітарних технологій вважає підготовку фахівців, здатних визначати напрямки розвитку українського суспільства й обґрунтовано обирати раціональні й ефективні шляхи цього розвитку, створювати не тільки матеріальні, а й духовні цінності, безпосередньо брати участь у розвитку культури, освіти, науки, технологій і техніки. зазначив декан Факультету соціально-гуманітарних технологій Андрій Кіпенський.

Привітання декана факультету соціально-гуманітарних технологій НТУ «ХПІ» Андрія Кіпенського

Привітання ректора НТУ «ХПІ» Євгена Сокола

Привітання голови Української асоціації суспільствознавців та освітян Сергія Євсєєва, голови профспілкового комітету НТУ «ХПІ»

Фотографії з нагородження співробітників та студентів НТУ «ХП»

Фотографії з нагородження співробітників та студентів НТУ «ХП» (продовження)

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 305

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.01

Ю. А. КАЛАГІН, О. Д. ШАНІДЗЕ

ПАРАДИГМИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасне суспільство знаходиться на шляху великих соціальних перетворень, швидкість змін та дисциплінарна розмитість конкретних наукових напрямів зумовлена тим, що сучасне суспільство є суспільством постмодерну. Постмодерн привніс до більшості наукових концепцій нові погляди, нові течії, що часто є критичними по відношенню до старих наукових досліджень. Сфери гендерних досліджень також торкнувся. Гендерні дослідження все більше відходять від концепції біологічного детермінізму, концепції сталих гендерних ролей. Суспільство та наука змінюють картину сприйняття гендерної проблематики під важелем останніх змін в соціумі, соціального життя індивіда, а також, керуючись сучасними здобутками соціально-гуманітарних наук, розробляють нові гендерні теорії, які мусять відповідати таким цілям, як: встановлення гендерної рівності, боротьба з гендерною дискримінацією, вирішення конфліктів між гендерними групами зовні та всередині самих груп. Суспільству постмодерну притаманна віра в різноманітну ідентичність, спростування сталих норм, критичне відношення до традиційних цінностей, моральних, культурних, релігійних засад. Окрім цього, суспільство постмодерну приділяє велику увагу проблематиці сексуальності, сексуальної самоідентифікації. Ці риси притаманні гендерним дослідженням, гендер перетворюється з біологічно детермінованою соціальною ролі на особисту самоідентифікацію індивіда, незалежно від його фізичних особливостей. Такий погляд суто відрізняється від класичних гендерних досліджень ХХ ст. Зміни у концепціях та цілях гендерних досліджень призводять до виникнення нової парадигми теоретико-методологічних засад гендерних досліджень. Визначення таких змін показують різницю між сучасними та класичними дослідженнями та істотній шлях наукової думки щодо гендерних питань.

Сучасні гендерні дослідження розглядають не тільки “жіноче”, а й “чоловіче”. Вивчається зв’язок між гендерними групами, гетерогенні конфлікти у групах, досліджується та формується проблематика “третього гендеру”. Такими дослідженнями керує воля до здобуття рівних можливостей, як юридичних, так і моральних, для будь якої гендерної групи. Вітчизняна сфера гендерних досліджень ще доволі відстає від світових трендів, але з кожним роком розрив, через глобалізацію та зростання актуальності гендерних досліджень зменшується. Теж саме можна сказати і про гендерний розрив як об’єкт гендерних досліджень. Статистика, що формується на офіційних статистичних даних світових соціологічних дослідів, показує, що Україна послідовно йде до зниження індексу гендерної нерівності. Приймаються нові закони, країна стає учасником великих світових проектів, які, зокрема, націлені на подолання нерівності та дискримінації за гендерною ознакою. Таким проектом, наприклад, є “план тисячоліття ООН”, чи нещодавній державний заклик щодо гендерної репрезентації в органах державної влади. Гендерні дослідження вже давно набули своєї актуальності, а прийняті практичні рішення зумовлюють покращення гендерної політики в Україні. Але інколи такі рішення є формальними або фактично не відповідають дійсності. Саме через це актуальною буде спроба визначити сучасні гендерні стереотипи, які відповідають сучасній постмодерністичній картині світосприйняття, крім того, події останніх років зумовлюють приділяти увагу новій специфіці соціального життя, епідемії COVID-2019, що об’єктивно змінили стандартне життя індивіда та внесли нове світосприйняття, поставили нові цілі та завдання науковим дослідженням, зокрема, гендерним дослідженням.

Ключові слова: гендер, стать, сексуальність, фемінність, маскуліність, нова теорія гендеру, гендерні студії, жіночі гендерні студії, чоловічі гендерні студії, квір студії, андрогінність, трансгендерність, стереотип, гендерний стереотип, дискримінація, гендерна рівність, фемінізм.

Ю. А. КАЛАГІН, О. Д. ШАНІДЗЕ

ПАРАДИГМЫ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ЗАСАД ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Современное общество находится на пути больших социальных преобразований, быстрота перемен и дисциплинарная размытость конкретных научных направлений обусловлена тем, что современное общество

является обществом постмодерна. Постмодерн привнес в большинство научных концепций новые взгляды, новые течения, часто критические по отношению к старым научным исследованиям. Сферы гендерных исследований такой процесс также затронул. Гендерные исследования все больше отходят от концепции биологического детерминизма, концепции устойчивых гендерных ролей. Общество и наука изменяют картину восприятия гендерной проблематики под рычагом последних изменений в социуме, социальной жизни индивида, а также, руководствуясь современными достижениями социально-гуманитарных наук, разрабатывают новые гендерные теории, которые должны отвечать таким целям, как: установление гендерного равенства, борьба с гендерной дискриминацией, разрешение конфликтов между гендерными группами снаружи и внутри самих групп. Обществу постмодерна присуща вера в разнообразную идентичность, опровержение устоявшихся норм, критическое отношение к традиционным ценностям, моральным, культурным, религиозным устоям. Кроме того, общество постмодерна уделяет большое внимание проблематике сексуальности, сексуальной самоидентификации. Эти черты присущи гендерным исследованиям, гендер превращается из биологически детерминированной социальной роли в личную самоидентификацию индивида, независимо от его физических особенностей. Такой взгляд сугубо отличается от классических гендерных исследований XX ст. Изменения в концепциях и целях гендерных исследований приводят к возникновению новой парадигмы теоретико-методологических основ гендерных исследований. Определение таких изменений показывают разницу между современными и классическими исследованиями и существенный путь научной мысли по поводу гендерных вопросов.

Современные гендерные исследования рассматривают не только «женское», но и «мужское». Изучается связь между гендерными группами, разнородные конфликты в группах, изучается и формируется проблема «третьего пола». Такими исследованиями руководит воля к получению равных возможностей, как юридических, так и моральных, для любой гендерной группы. Отечественная сфера гендерных исследований еще достаточно отстает от мировых трендов, но с каждым годом разрыв из-за глобализации и роста актуальности гендерных исследований уменьшается. То же самое можно сказать и о гендерном разрыве как объекте гендерных исследований. Статистика, формируемая на официальных статистических данных мировых социологических опытов, показывает, что Украина последовательно идет к снижению индекса гендерного неравенства. Принимаются новые законы, страна становится участником крупных мировых проектов, которые, в частности, нацелены на преодоление неравенства и дискриминации по гендерному признаку. Таким проектом, например, является «план тысячелетия ООН» или недавний государственный призыв по поводу гендерной репрезентации в органах государственной власти. Гендерные исследования уже давно приобрели свою актуальность, а принятые практические решения обуславливают улучшение гендерной политики в Украине. Но иногда такие решения являются формальными или фактически не соответствуют действительности. Именно поэтому актуальной будет попытка определить современные гендерные стереотипы, которые соответствуют современной постмодернистической картине мировосприятия, кроме того, события последних лет обуславливают уделять внимание новой специфике социальной жизни, эпидемии COVID-2019, объективно изменившим стандартную жизнь индивида, поставили новые цели и задачи научным исследованиям, в частности, гендерным исследованиям.

Ключевые слова: гендер, пол, сексуальность, феминность, маскулинность, новая теория гендера, гендерные студии, женские гендерные студии, мужские гендерные студии, квир студии, андрогинность, трансгендерность, стереотип, гендерный стереотип, дискриминация, гендерное равенство, феминизм.

Y. A. KALAGIN O. D. SHANIDZE

PARADIGMS OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL AMBUSH GENDER RESEARCHES

Today's success is on the path of great social transformations, the speed of change and the disciplinary versatility of specific scientific directions, it is mindful that today's success is the success of postmodernity. Postmodernity has brought to greater scientific concepts, new look, new technologies, which are often critical in terms of old scientific achievements. The sphere of gender equality is also affected by such a process. Gender equality is increasingly coming under the concept of biological determinism, the concept of steel gender roles. Society and science are changing the perception of gender issues under the lever of recent changes in society, social life of the individual, as well as guided by modern achievements of social sciences and humanities, develop new gender theories that must meet such goals as gender equality, combating gender discrimination resolving conflicts between gender groups externally and internally. Postmodern society is characterized by a belief in a diverse identity, refutation of stable norms, a critical attitude to traditional values, moral, cultural, religious principles. In addition, postmodern society pays great attention to the issue of sexuality, sexual self-identification. These traits are inherent in gender research, gender is transformed from a biologically determined social role, to the personal self-identification of the individual, regardless of his physical characteristics. This view is completely different from the classical gender studies of the twentieth century. Changes in the concepts and goals of gender research lead to a new paradigm of theoretical and methodological foundations of gender research. Definitions of such changes show the difference between modern and classical research, and show a significant path of scientific thought on gender issues.

Modern gender studies consider not only "female" but also "male". The connection between gender groups, heterogeneous conflicts in groups is studied, the issue of the "third gender" is studied and formed. Such research is driven by the will to achieve equal opportunities, both legal and moral, for any gender group. The domestic sphere of gender research still lags far behind global trends, but every year the gap, due to globalization and the growing relevance of gender research, will narrow. Such a project is, for example, the UN Millennium Plan, or a recent state call for gender representation in public authorities. Gender research has long been relevant, and practical decisions have led to improved gender policy in Ukraine. But sometimes such decisions are formal or in fact untrue. Public opinion also makes a significant contribution to the big difference between the "official" and the "real". Because of this, it will be important to try to identify modern gender stereotypes that correspond to the modern postmodern worldview, in addition, recent events call attention to new specifics of social life, the COVID 2019 epidemic, the war against Russian aggression that objectively changed the standard of living, and introduced a new worldview, set new goals and objectives for research, in particular gender research.

Key words: gender, gender, sexuality, femininity, masculinity, new gender theory, gender studies, women's gender studies, men's gender studies, queer studies, androgyny, transgenderism, stereotype, gender stereotype, discrimination, gender equality, feminism.

Постановка проблеми. Сфера гендерних досліджень у соціології викликає безліч дебатів і критики, адже вона постійно розвивається, творчо ставлячись до основ дослідництва. Обговорення внутрішньої критики та динаміки уявлень про механізми виробництва гендерних відмінностей особливо важливо в контексті українського суспільства, оскільки багато сучасних світових тенденцій у дискусії з гендерної проблематики не отримують достатньої уваги в Україні. Саме тому існує нагальне та необхідне завдання – сприяти подоланню цього академічного і комунікативного дефіциту та активної інтеграції молодих дослідників у транснаціональні гендерні дослідження.

Гендерні дослідження – актуальний аспект вітчизняної соціологічної науки. Гендерна проблематика, стан гендерної свідомості є одним з аватарів демократичних змін суспільства у площині соціологічної науки. Сьогодні змушує нас приділяти велику увагу питанням порозуміння гендерної рівності, поняття гендера взагалі. Будь-яке демократичне суспільство, а Україна є наразі демократичною країною з демократичним суспільством, має приділяти увагу гендерній проблематиці. Демократичне суспільство – це таке суспільство, яке тягнє до цінностей: рівності, свободи, справедливості. Основний аспект сучасної гендерної проблематики – рівність, рівні права, рівні можливості. Перекликання гендерної проблематики з сучасними світовими викликами є основним аргументом актуальності гендерного дослідження, зокрема. На початку XXI ст. гендерна політика стала одним з основних пріоритетів України на шляху демократичного перетворення. Реалізація гендерної політики в Україні найбільш сприяє усуненню чисельних перешкод на шляху до створення рівних можливостей у суспільстві для чоловіків та жінок, однак часто ігнорує різноманітність гендерного розмаїття. І хоч у сучасному суспільстві статус жінок має значні обмеження у порівнянні зі статусом чоловіків в економічній, політичній, духовній сферах суспільного життя, але згідно до всіх можливих опитувань, наукових праць – ситуація стабільно покращується з кожним роком. Проте, політика щодо рівності серед усіх гендерних представників є слабкою, відстає від західних країн на цілі роки, а іноді й зовсім не є описаною та

захищеною правом. Покращити таку ситуацію може гендерна політика, яка враховує всі гендерні особливості індивідів, зокрема, молоді. Необхідність доглянути, проаналізувати та схарактеризувати дійсно нові сучасні гендерні стереотипи, особливо гендерні стереотипи студентської молоді, полягає в розриві між світосприйняттям молоді та старшого покоління, особливо, в інформаційну епоху, коли час та простір стають прискореними, розмитими. Така ситуація актуалізує необхідність проведення окремого соціологічного дослідження. Зараз проблематиці гендерних стереотипів взагалі виділяється достатня увага, але часто увага приділяється або застарілій концепції гендерних ролей, або розглядається з боку феміністичних течій, які є необхідними, але не репрезентують усієї сфери гендерного різноманіття.

Сучасний соціум знаходиться у перехідному етапі між створенням рівних умов для всіх гендерів, та початком незалежної від соціальної думки гендерної самоідентифікації, що детермінується лише забаганками індивіда. Гендер у класичному розумінні – це те, як ми в суспільстві визначаємо і чого очікуємо від чоловіків і жінок. Наприклад, в одязі, довжині волосся, кольорі зачіски, притаманним хобі. Протягом історії норми щодо «жіночого» та «чоловічого» змінювались, у будь-якій культурі чи епосі існувало своє розуміння щодо «чоловічого» та «жіночого», тож гендер не є новим явищем, хоч саме поняття введено до соціології не так давно. Але такий підхід вносить не тільки «очікування», але й певні налаштування щодо певної гендерної ролі. За словами Тамари Марценюк, дослідниці, яка приділяє у своїх працях особливу увагу саме гендерній проблематиці, «Одна з найбільших методологічних помилок – ототожнювати гендерний підхід із статево-рольовим, коли кожній статті відповідає «своя» роль, що їй повинні виконувати чоловік або жінка. Наприклад, дівчаток навчають бути вправними господинями і люблячими матусями, а хлопчиків – захисниками країни і годувальниками родини. Гендерна теорія чи гендерні студії – це критичний підхід, який заперечує подібні думки про винятковість біологічного (або біологічний детермінізм). Біологічні відмінності між чоловіками і жінками не заперечуються, але підважуються як

єдино можливі для пояснення гендерних ролей» [1].

Забезпечення гендерної рівності в Україні – одна з найважливіших передумов її сталого розвитку як демократичного суспільства. Просування гендерної рівності та розширення балансу прав і можливостей жінок та чоловіків в сучасних умовах має першочергове значення для нашої країни. Реалізація гендерно-чутливого підходу у всіх сферах суспільного життя, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків можливе лише у разі прийняття науково-обґрунтованих рішень. Урахування досягнень сучасної соціологічної думки під час прийняття управлінських рішень щодо забезпечення гендерної рівності дає можливість більш ефективно проводити роботу у цьому напрямку. Саме тому аналіз парадигм теоретико-методологічних засад гендерних досліджень є вкрай актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми виявляє два основні напрямки гендерних досліджень – класичний та сучасний. Класичними публікаціями з гендерної проблематики є праці Р. Столлера, П. Бергмана, Т. Ліпманна. Сучасна наукова думка щодо гендерної проблематики не може не спиратися на класичні праці з гендерної теорії для виявлення актуальних або застарілих концепцій, що беруть свій початок із заснування та становлення гендерної теорії взагалі. Сучасні гендерні дослідження представляють собою публікації М. Кімела, Д. Стоун, та вітчизняних вчених Т. Марценюк, О. Збушко, О. Горошко, Т. Чернецької [2].

Для дослідження і визначення таких понять, як: «гендер», «гендерна роль», «стать», та порозуміння деяких особливостей таких термінів, треба звертатись до засновників гендерної теорії. Вперше термін «гендер» було використано Робертом Столлером. Він виділив поняття «sex» (стать) та поняття «gender» окремо, як стать соціальну. Вочевидь, соціологам середини ХХ ст. було вже замало однієї лише «статті» для вивчення соціуму. Роберт Столлер використовував своє поняття соціальної статі, тобто гендер, щоб описати змодельовану суспільством систему цінностей. Термін гендер він та його послідовники використовували для опису соціальних ролей та їх характеристик, що притаманні лише жінкам або лише чоловікам, але не біологічно, а соціально. Більшість з таких характеристик сьогодні вже є застарілими та вважаються стереотипами, чи навіть сексизмом, тобто дискримінацією за статевими ознаками. Навряд чи доцільно говорити про єдину гендерну (статеву) чоловічу чи жіночу роль як таку. Більшість соціальних ролей у суспільстві містить гендерний складник у вигляді стереотипних уявлень та очікувань щодо статі виконавця певної ролі, яку, за суттю, за набором вербальних і невербальних операцій може виконувати людина будь-якої статі [3].

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути класичну гендерну теорію у порівнянні із сучасною, показати актуальність та об'єктивність гендерного підходу (гендерної парадигми); визначити основні відмінності між гендерним підходом та гендерно-

рольовою концепцією.

Виклад основного матеріалу. Проблеми гендерної нерівності у суспільстві існували завжди, але інтерес до гендерних досліджень в соціології сформувався порівняно нещодавно, у ХХ ст. Перші дослідження були спрямовані на аналіз проблеми статевої стратифікації, статевої нерівності та причин їх виникнення. Пізніше основна увага дослідників акцентувалась вже на гендерних стереотипах та проблемах стереотипізації.

Соціологічні дослідження, які включали гендерні аспекти на початку дослідження цієї проблеми, спиралися на статево-рольовий підхід – традиційні уявлення про ролі жінок і чоловіків у суспільстві. Статево-рольовий підхід – це традиційна система поглядів на призначення чоловіка й жінки в суспільстві відповідно до їхніх біологічних характеристик. Відповідно до такого підходу, чоловіки та жінки відрізняються саме біологічними характеристиками, тобто основна концепція така: жінки і чоловіки – істоти різні, між якими існує ряд відмінностей. У корені такого сприйняття знаходиться біологічна детермінація. Сучасна наука розділяє поняття «стать» та «гендер», але в класичних гендерних дослідженнях гендер та стать однаково були детерміновані біологічно, і тільки гендер ще й соціологічно. Різниця між соціальною статтю та біологічною, згідно нових течій гендерних досліджень, значно більша, а соціальна стать не залежить від біологічної. Доречно пояснити, що таке біологічна стать, та визначити який зв'язок проводили гендерні дослідники раніше, а який зараз. Біологічна стать людини складається з чотирьох основних компонентів: генетичний (набір хромосом – жіночий 46 XX, чоловічий 46 XY); гонадний (репродуктивна функція – у жінок яєчник-яйцеклітина; у чоловіків – яєчка-сперматозоїди); гормональний (статеві гормони – у жінок естроген, у чоловіків – андрогени); морфологічний (статеві органи і вторинні статеві ознаки). Деякі вчені вважають, що виявляються вони не лише у зовнішніх відмітних ознаках статі, однойменні внутрішні органи у чоловіків і жінок діють дещо по-різному: у них різна інтенсивність обміну речовин, частота дихання і серцевих скорочень, склад крові тощо. Тож згідно із біологічним детермінізмом класичної гендерно-рольової теорії, вчені зазначали: між чоловіком і жінкою існує ряд фізіологічних та психологічних відмінностей. Наприклад, було доведено що чоловіки, як правило, мають більше зв'язків всередині кожної півкулі, а також між передньою та задньою частинами мозку. Натомість у жінок, більш сильні з'єднання працюють з боку в бік, між лівою та правою півкулями. По суті, це значить, що чоловіки – більш сильні і кращі у координації та просторовій свідомості. Жінки ж, більш інтуїтивні, мають більше «емоційного інтелекту» та кращу пам'ять для слів. Сучасні дослідження показують, що чоловіки і жінки по-різному реагують на емоційний біль, тощо. Але такі відмінності традиційно використовували як аргумент для патріархального світосприйняття, а деякі фізіологічні відмінності не є ключовими та

навіть значними при створенні рівності між гендерами. Таким чином, дослідження, що ґрунтувалися на в статево-рольовому підході та спиралися більше на фізіологічні розбіжності між чоловіком і жінкою, визначали, що чоловіки і жінки є справді протилежними полюсами. Історично для цього були сформовані «соціальні» норми, що визначали, як правильно виховувати «хлопчика», а як – «дівчинку». Тому виховання хлопчика й дівчинки історично проводилось з урахуванням біологічних особливостей відповідно до традиційних (гендерно-стереотипних) норм та вимог, які висувало суспільство до ролей жінок і чоловіків, та взагалі, не спираючись на об'єктивний досвід індивіда, його світосприйняття та самоідентифікацію. Крім того, такий чинник запровадив стереотипне та дискримінаційне ставлення щодо гендерних груп жінок і чоловіків. Це теоретично і практично розділяє сфери суспільного життя, працю, політику, армію, царину релігії, родину тощо також на суто «чоловічі» та «жіночі». Таким чином, перші соціологічні дослідження гендерних проблем, які спиралися на статево-рольовий підхід, виключали соціальні аспекти взаємодії чоловіків та жінок. Але, такий підхід вносить не тільки «очікування», а й певні налаштування щодо певної гендерної ролі.

Гендер пов'язаний з поняттями «маскулінності» та «фемінності», саме ці поняття детермінують гендерні ролі у здоровому та демократичному суспільстві за співвідношенням в окремого індивіда мускулінних чи фемінних ознак. Згідно до сучасних гендерних досліджень, ознаки фемінності та маскулінності притаманні всім, без виключення, людям, тож чоловік має право бути більш ремінним, ніж жінка, жінка, у свою чергу, може бути більш мускулінною, ніж чоловік. Крім того, у співвідношенні внутрішньої фемінності та маскулінності, індивід може ідентифікувати себе так, як суб'єктивно вважає потрібним, тобто відігравати таку гендерну роль, яку сам хоче, навіть якщо вона заперечує його біологічній статі. Саме такий підхід і є сучасною гендерною парадигмою, яка розвивається за допомогою зазначених вище гендерних студій.

Шлях сучасної гендерної теорії на вітчизняних наукових полях, починається з незалежності, тому що при радянській владі до гендерних питань ставились виключно через призму радянської картини світосприйняття, взагалі не приділяли гендеру як соціальній статі якоїсь уваги. Рівність між чоловіками і жінками конструювалась на марксистських засадах.

Під час незалежності України актуальність питання гендера постало не одразу, тому що, перш за все, молоді країну хвилювали інші нагальні питання. Але вже у 1992 р. засновано Харківський Центр гендерних досліджень, в якому об'єднано зусилля дослідників жіночої проблематики в Україні, засновано періодичне видання, де і сьогодні публікуються праці вчених з країн світу, та книжкова серія з гендерної проблематики. Перелік тем кандидатських і докторських дисертацій з

соціології в Україні також торкається гендерних досліджень [5], тому сьогодні ми можемо відмічати відповідну сформованість окремих парадигм гендерних досліджень. У сучасній Україні гендерні дослідження динамічно розвиваються і проводяться як на базі державних наукових і освітніх установ, так і громадських жіночих організацій та рухів. Наприклад, під впливом активізації досліджень жіночої тематики у світових наукових соціологічних лабораторіях були започатковані гендерні студії (gender studies). Ці студії займаються критикою традиційних уявлень про чоловіків і жінок. «Гендерна студія – це загальна назва методологічного підходу вивчення чинників, процесів і результатів соціального конструювання гендеру» [4] Гендерні студії стосуються різних наукових дисциплін – соціально-гуманітарних, політичних, економічних, правових, природознавчих. Можна виділити такі напрями цього підходу: Жіночі студії – вивчення жінок та їх досвіду; Феміністичні студії – вивчають, передусім, патріархальні, владні відносини, андроцентризм (андроцентризм – практика прийняття світу з чоловічої, патріархальної точки зору); Чоловічі студії – вивчають нерівність, ієрархії, владні відносини між чоловіками, роль та досвід чоловіків у суспільстві; Гей та лесбі студії – вивчення досвіду життя людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією; Квір студії – вивчають категорії людей що не вписуються у традиційну норму «чоловіче-жіноче» (трансгендери, бігендери, агендери), зокрема критикують гетеронормативність суспільства. Гендерна ідентичність, згідно цього, перебуває у процесі конструювання. Підхід гендерних студій є критичним щодо традиційних уявлень та стереотипів про гендерні ролі чоловіків та жінок, зокрема, уявлення, що традиційно в основі цих ролей лежить фізична сила та репродуктивна функція. Гендерні студії пропонують «елітарний» підхід, згідно якого саме можливості та бажання чоловіка або жінки є основним чинником для обрання поведінкових зразків. Ще один підхід, який зазнає критики гендерними студіями, це «гендерна поляризація», тобто, бачення гендерів полярно, лише через відміни. Це спростовуються твердженням про те, що жінки або чоловіки є неоднорідними групами, яким властива різноманітність, різнорідність зсередини. Гендерна поляризація є наслідком андроцентризму та патріархальних традицій суспільства, проте такі уявлення, не відповідають об'єктивній реальності світу, тому і критикуються. В Україні поступово формується виважене ставлення до цих студій як до ефективного інструменту соціального і культурологічного аналізу історії взаємовідносин обох статей [6].

Гендерний підхід визначає гендер як організовану модель соціальних відносин між представниками гендерних груп, жінками і чоловіками, яка не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їхні соціальні відносини в основних інституціях суспільства, насамперед, у професійній діяльності.

Гендер трактується як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) організовує соціальну систему. Гендер конструюється через певну систему соціалізації, розподіл праці й культурні норми, ролі і стереотипи, що існують у суспільстві та були створені до народження конкретного чоловіка або жінки. Вони певною мірою визначають соціальні якості, здібності, види діяльності, професії людей залежно від їхньої біологічної статі. При цьому, гендерні ролі і норми не мають універсального змісту і значно розрізняються в різних суспільствах. У цьому розумінні бути чоловіком або жінкою – означає зовсім не володіння певними природними якостями, а виконання певної ролі. В сучасних соціальних і гуманітарних дослідженнях гендер вже не застосовується як незмінна й універсальна конструкція.

Висновки. Поняття гендер означає не рід або предмет, не багато речей або предметів, а комплексне переплетіння стосунків і процесів. Концепція гендерного підходу стосується не тільки жінок або чоловіків, але й відносин, що складаються між ними. Гендерні відносини постійно переглядаються, а отже, змінюються політичні, економічні, соціальні та культурні умови зовнішнього середовища на локальному, національному та міжнародному рівнях. На основі гендерного підходу проводиться гендерний аналіз – якісний та кількісний аналіз будь-якої інформації, що має гендерну цінність, мета якого – визначити присутність у відносинах, що вивчаються, невідповідності, нерівності та встановити межі гендерної дискримінації. Він включає збирання деталізованої гендерної інформації, яка стає основою політичного планування, встановлення міри впливу гендерних програм планів на гендерну нерівність. Він також засвідчує, як гендерні нерівні відносини можуть впливати на досягнення та цілі гендерної політики, включаючи гендерну рівність. Таким чином, статево-рольовий підхід (статево-рольова парадигма) закріплює нерівності між

статями, натомість гендерний підхід (гендерна парадигма) має на меті досягнення гендерної рівності.

Список літератури

1. Гендер для всіх. Виклик стереотипам / Тамара Марценюк; за участі Олени Богдан. К. : Основи, 2017. 256 с.
2. Сучасний стан гендерних досліджень / Ірина Лазар ; Львів. регіон. ін-т держ. упр., Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. К. : Парапан, 2007. 230 с.
3. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. К. : "К.І.С.", 2004. 536 с. 157с.
4. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К., 2014. 65 с.
5. Резнік О. С. Тематика кандидатських і докторських дисертацій по соціології в Україні (1990–2013) / О. С. Резнік // Український соціум. 2014. №2. С. 108-120.
6. Гриневич Л. В. Гендерні дослідження // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. – С. 69. 518 с.

References (transliterated)

1. "Hender dlia vsikh. Vyklyk stereotypam [Gender for all. A challenge to stereotypes]" / Tamara Martseniuk; za uchasti Oleny Bohdan. K. : Osnovy, 2017. 256 p.
2. "Suchasnyi stan hendernykh doslidzhen [Current state of gender research]" / Iryna Lazar ; Lviv. rehion. in-t derzh. upr., Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. K. : Parapan, 2007. 230 p.
3. "Osnovy teorii genderu [Fundamentals of gender theory]": Navchalnyi posibnyk. K. : "K.I.S.", 2004. 536 p.
4. Martseniuk T. "Henderna rivnist i nedyskryminatsiia: posibnyk dlia ekspertiv i ekspertok analitychnykh tsestriv [Gender equality and non-discrimination: a handbook for experts from think tanks]". K., 2014. 65 p.
5. Reznik O. S. "Tematyka kandydatskykh i doktorskykh dysertatsii po sotsiologii v Ukraini[]" (1990–2013) / O. S. Reznik // Ukrainskyi sotsium. 2014. №2. P. 108-120.
6. Hrynevych L. V. "Henderni doslidzhennia [Gender research]" // Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. : Naukova dumka, 2004. T. 2 : H – D. – S. 69. 518 p.

Надійшла (received) 12.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Калагін Юрій Аркадійович (Калганин Юрий Аркадьевич, Kalagin Yuri) – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології і публічного управління, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри соціології і публічного управління; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9681-5743>;

Шанідзе Олександр Дмитрович (Шанидзе Александр Дмитриевич, Shanidze Olexandr) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри соціології і публічного управління; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0484-6746>.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 726:27-523 (477.54)

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.02

В. М. ІВАНОВ

БУДІВНИЦТВО ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ У ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. АРХІТЕКТОРОМ В. Х. НЕМКІНИМ

Актуальність дослідження полягає у тому, що останнім часом підвищується інтерес до духовності та історії появи та розвитку тих чи інших релігійних конфесій у м. Харкові. Ще одним дуже важливим фактом є те, що велика кількість відібраних колись владою у Церкви будівель повернуто їй та розпочато реставрацію. Найсвіжіший приклад – Успенський собор та Антоніївська університетська церква. Також варто зазначити, що Володимир Християнович Немкін був професором Харківського технологічного інституту (нині Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), що робить цю історичну постать важливою для дослідження. Велику увагу приділено кожній з побудованих за його проектами церков, висвітлено історичні передумови щодо їх появи, розкрито архітектурну стилістику цих споруд та окреслено їхню подальшу долю. Також показано життєвий шлях архітектора Володимира Християновича Немкіна. Дуже багато спроектованих ним будівель збереглося до наших днів, але багато, на жаль, і втрачено за часів радянського тоталітаризму.

Спадщина Володимира Християновича Немкіна в Харкові включає Свято-Миколаївський храм у селищі Жихар, храм свв. Константина і Єлени на Сортировці, Свято-Казанський храм на Лисій Горі (завершував його будівництво вже архітектор В. М. Покровський), Свято-Озерянський храм на Холодній Горі, Озерянський храм Свято-Покровського чоловічого монастиря та в цілому багато корпусів цього монастиря, в тому числі, будівля консисторії, нова Миколаївська церква (не збереглася) на Миколаївській площі (нині площа Конституції), Кирило-Мефодіївська церква на кладовищі (нині парк Машинобудівників, також не збереглася). Володимир Християнович Немкін спроектував багато й житлових будинків, а також будівлю старої семінарії (нині належить Апеляційному суду) та богадільню (нині адміністративна будівля військової частини) з домовими церквами на Холодній Горі.

Повернення з небуття незаслужено забутих імен видатних українців є важливим завданням для українських істориків. Це стосується і видатного харківського архітектора, професора Володимира Християновича Немкіна. Завдання дослідження – висвітлити внесок цього фахівця у розбудову релігійного простору міста Харкова.

Ключові слова: архітектор, Володимир Християнович Немкін, Харків, церква, монастир, консисторія, культурна спадщина, іконостас.

В. М. ІВАНОВ

СТРОИТЕЛЬСТВО ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКВЕЙ В ХАРЬКОВЕ В КОНЦЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ В. АРХИТЕКТОРОМ В.Х.НЕМКИНЫМ

Актуальность исследования заключается в том, что повышается интерес к духовности и истории появления и развития тех или иных религиозных конфессий в Харькове. Еще одним очень важным фактом является то, что большое количество отобранных когда-то у Церкви властями зданий возвращены ей и начата их реставрация. Самый свежий пример – Успенский собор и Антониевская университетская церковь. Также следует отметить, что Владимир Христианович Немкин был профессором Харьковского технологического института (ныне Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт»), что делает эту историческую личность важной для исследования. Большое внимание уделено каждой из построенных по его проектам церквей, освещены исторические предпосылки к их появлению, раскрыта архитектурная стилистика этих сооружений и очерчена их дальнейшая судьба. Также показан жизненный путь архитектора В. Немкина. Очень много спроектированных им построек сохранилось до наших дней, но многие, к сожалению, и утрачены во времена советского тоталитаризма.

Наследие Владимира Немкина в Харькове включает Свято-Николаевский храм в поселке Жихарь, храм свв. Константина и Елены на Сортировке, Свято-Казанский храм на Лысой Горе (завершал его

строительство уже архитектор В.Н. Покровский), Свято-Озерянский храм на Холодной Горе, Озерянский храм Свято-Покровского мужского монастыря и в целом много корпусов этого монастыря, в том числе здание консистории, новая Николаевская церковь (не сохранилась) на Николаевской площади (ныне площадь Конституции), Кирилло-Мефодиевская церковь на кладбище (ныне парк Машиностроителей, бывш. Артема, также не сохранилась). Владимир Христианович спроектировал много жилых домов, а также здание старой семинарии (ныне принадлежит Апелляционному суду) и богадельню (ныне административное здание воинской части) с домовыми церквями на Холодной Горе.

Возвращение из небытия незаслуженно забытых имен выдающихся украинцев – важная задача для украинских историков. Это касается и выдающегося харьковского архитектора и профессора Владимира Немкина. Статья призвана осветить вклад данного специалиста в застройку религиозного пространства города Харькова.

Ключевые слова: архитектор, Владимир Христианович Немкин, Харьков, церковь, монастырь, консистория, культурное наследие, иконостас.

V.M. IVANOV

CONSTRUCTION OF ORTHODOX CHURCHES AT THE END OF THE 19TH - AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENT. IN KHARKIV BY V.KH.NEMKIN ARCHITECT

The relevance of the study lies in the fact that there is an increasing interest in spirituality and the history of the emergence and development of certain religious denominations in Kharkiv. Another very important fact is that a large number of buildings once taken away from the Church by the authorities have been returned to it and restoration has begun. The most recent example is the Assumption Cathedral and St. Anthony's University Church. It should also be noted that Vladimir Khristianovich Nemkin was a professor at Kharkiv Technological Institute (now National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"), which makes this historical figure important for the study. Much attention is paid to each of the churches built according to his designs, the historical prerequisites for their appearance are highlighted, the architectural style of these structures is revealed and their future fate is outlined. The life path of the architect V. Nemkin is also shown. A lot of buildings designed by him have survived to this day, but many, unfortunately, were lost during the Soviet totalitarianism.

The legacy of Vladimir Nemkin in Kharkov includes St. Nicholas Church in the village Zhikhar, Church of St. Constantine and Helena on Sortirovka district, the Holy Kazan Church on Lysa Gora (its construction was completed by the architect V.N. Pokrovsky), the Holy Ozeryansky Church on Kholodnaya Gora, the Ozeryansky Church of the Holy Intercession Monastery and, in general, many buildings of this monastery, including the building of the consistory, the new St. Nicholas Church (not preserved) on St. Nicholas Square (now Constitution Square), St. Cyril and Methodius Church in the cemetery (now the Machine Builders Park, formerly Artem Park, also not preserved). Vladimir Khristianovich designed many residential buildings, as well as the building of the old seminary (now owned by the Court of Appeal) and the almshouse (now the administrative building of the military unit) with house churches on Kholodnaya Gora.

The return from non-existence of the undeservedly forgotten names of prominent Ukrainians is an important task for Ukrainian historians. This also applies to the outstanding Kharkov architect and professor Vladimir Nemkin. The article is intended to highlight the contribution of this specialist to the development of the religious space of the city of Kharkiv.

Key words: architect, Vladimir Khristianovich Nemkin, Kharkiv, church, monastery, consistory, cultural heritage, iconostasis.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у тому, що підвищується інтерес до духовності та історії появи та розвитку тих чи інших релігійних конфесій у м. Харкові. Також варто зазначити, що Володимир Христианович Немкін був професором Харківського технологічного інституту (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), що робить його особою важливою для дослідження. Не менш важливе й те, що Наказом Міністерства культури та інформаційної політики України №1883 від 4.06.2020 низку культових споруд було занесено до Держреєстру нерухомих пам'яток України в якості пам'яток за типом – архітектури та містобудування й за категорією – місцевого значення, а деякі раніше – за категорією національного значення. Популяризація культурної спадщини України є дуже важливим аспектом,

інтерес до якого також невинно зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми можна робити з урахуванням поділу історіографії за хронологією на дореволюційну та сучасну (за радянських часів навряд чи хтось публікував твори на цю тему). До дореволюційної відносимо твори Д. Багалія, «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» архієпископа Філарета (Гумілевського), твори прот. Т. Буткевича, книгу К. П. Щелкова «Историческая хронология Харьковской губернии», тогочасну періодику, а точніше хроніки подій у місті, висвітлені у виданнях «Віра і Розум», «Харьковские губернские ведомости», «Харьковские епархиальные ведомости», «Южный край».

У новітній час із досліджень за даною тематикою можна виділити «Православну енциклопедію Харківщини» (2009, за ред.

С.М. Куделка та О.Д. Капліна), численні статті у відродженому богословсько-філософському журналі «Віра і Розум», книгу архієпископа Онуфрія (Легкого, нині митрополита) «История Харьковской епархии 1799-2009» та ін.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні та систематизації історії виникнення споруд релігійного призначення м. Харкова, зпроектованих В. Х. Немкіним, їх подальшу долю та значення для розвитку культурного будівництва у дореволюційному Харкові.

Вклад основного матеріалу. Володимир Християнович Немкін (1857-1908) – український архітектор і педагог, професор Харківського технологічного інституту (нині Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») спроектував багато будинків по Харкову та Слобожанщині, які на сьогодні мають статус пам'яток архітектури. Серед них – і церкви, і житлові будинки, і колишні навчальні заклади. Володимир Немкін народився в Харкові 5 травня 1857 року в дворянській сім'ї. Батько – надвірний радник у відставці Християн Іванович Немкін, проживав у Харкові з 1820-х років, з 1827 року – викладач Харківського інституту шляхетних дівчат, вийшов у відставку в 1840 році, помер у 1873 році. Мати – Ганна Миколаївна Протопопова, дочка харківського чиновника дворянського походження. Брат – Микола, 1853 року народження, закінчив Харківський університет, працював лікарем.

Володимир Християнович навчався в 3-й чоловічій гімназії в Харкові. У 1880–1885 роках навчався в Петербурзькому Будівельному училищі (надалі Інститут цивільних інженерів), яке закінчив зі званням цивільного інженера. Був направлений на роботу до Харкова помічником губернського архітектора Б. С. Покровського. У 1885 році призначений на посаду епархіального архітектора, що звільнилася у зв'язку зі смертю Ф. І. Данилова. У 1886–1906 роках поєднував роботу епархіального архітектора з викладанням архітектурного креслення і малювання в Харківському технологічному інституті (на посаді професора). У 1904 році підготував до друку «Альбом іконостасів різних стилів» і «Технічні поради для церковно-будівельних комітетів», проте, чи були вони видані, – не встановлено. Немкін жив у будинку на колишній вулиці Кінній (нині вул. Богдана Хмельницького, 18), побудованому за його проектом для купця Бухарова, а потім у власному флігелі, спорудженому у дворі того ж будинку. Будинок і флігель збереглися, їхній вигляд спотворений пізнішими перебудовами. У 1905 році Володимир Християнович захворів та виїхав до Криму на лікування. Перший час посаду епархіального архітектора обіймав В. В. Величко, який працював до цього помічником Немкіна. З 25 жовтня 1905 року обов'язки епархіального архітектора виконував В. М. Покровський (згодом він був епархіальним архітектором). У 1907 році Немкін пішов у відставку за станом здоров'я. Немкін помер 16 вересня 1908 року, похований у сьмейному склепі на Івано-Усіковенському кладовищі Харкова (зараз

Молодіжний парк). Мабуть, за всіх часів існування посади епархіального архітектора Харківської епархії не було більш плідного та успішного архітектора, ніж Володимир Християнович. Дуже багато спроектованих ним будівель збереглося до наших днів, але багато, на жаль, й не збереглося [1].

Почати варто з вцілілих храмів. Це Свято-Миколаївський храм у селищі Жихар, храм свв. Константина і Єлени на Сортировці, Свято-Казанський храм на Лисій Горі (завершував його будівництво вже В. М. Покровський), Свято-Озерянський храм на Холодній Горі, Озерянський храм Свято-Покровського чоловічого монастиря та, в цілому, багато корпусів цього монастиря, в тому числі, будівля Консисторії. Серед храмів, що не збереглися, є такі: нова Миколаївська церква на Миколаївській площі (нині площі Конституції), Кирило-Мефодіївська церква на кладовищі (нині парк Машинобудівників). Також Володимир Християнович спроектував багато житлових будинків, а також будівлю старої семінарії та богодільню з домовими церквами на Холодній Горі, проте, це тема окремої розповіді.

Свято-Миколаївський храм у селищі Жихар розташований на південно-західній околиці міста на виїзді по Сімферопольському шосе. Селище увійшло у межі міста у 1963 році. Раніше це було село, яким до революції володів рід Щербініна. «1741 г. в Жихоре при Удах Харьковского уезда построена церковь св. Николая» [14, с.103], – йдеться в «Історичній хронології Харківської губернії» К. П. Шелкова. Згідно з «Відомостями про церкви» за 1830 рік перша Миколаївська церква в Жихарі споруджена в 1747 році на кошти полковника Андрія Петровича Щербініна. Вона була дерев'яною з такою ж дзвіницею. Нехтуючи невеликою різницею в датах, що приводяться джерелами, бачимо, що у першій половині XVIII ст. Миколаївський храм в селі вже існував. До наших днів він не зберігся.

Будівництво нинішнього кам'яного однопрестольного Миколаївського храму на кошти парафіян закінчено у 1900 році за архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія (Ключарьова, керував епархією у 1882-1901 роках.). Пам'яттю його праць стало багато храмів, побудованих при ньому в епархії. 29 жовтня 1900 року в «Харьковских губернских ведомостях» писали: «Вблизи Харькова, в дачной местности – селе Жихорь 2 ноября состоится освящение нового каменного храма. Храм этот за недостатком средств строился 7 лет и окончен в настоящее время в кредит с остающимся долгом в 10 тысяч рублей. Храм представляет из себя небольшое, но архитектурное здание, внутри благодаря добрым людям благолепно украшен» [9]. Особливо відзначався дорогий красивий іконостас – щедра пожертва Харківських купців, що побажали залишитися невідомими.

За радянських часів храм, як і багато інших, пограбували під приводом вилучення цінностей для голодуючих. Будівлі постаралися надати «цивільного» вигляду: зняли дзвони, збили хрести,

зруйнували дзвіницю. Особливу боротьбу вели в той час нові можновладці із дзвіницями, дуже боялися вони дотику до їх покалічених душ дзвону церковних дзвонів, що про щось смутно нагадує і кудись кличе. А офіційний аргумент наводився досить безглуздий: мовляв, передзвін дзвонів заважає трудящим працювати і відпочивати. Так і стояв зачинений спотворений храм, поступово перетворюючись на руїни.

Перші спроби відновлення святині були зроблені ще в роки «перебудови», відразу після повернення храму громаді віруючих. Але неодноразові звернення за допомогою до Червонозаводського (нині Основ'янського) райвиконкому нічого не дали. На початку 1994 року настоятелем був призначений протоієрей Роман Водяний (пом. 2005 року). З цього часу його невинними працями храм почав відроджуватися з руїн. Отець Роман віддав служінню у Миколаївському храмі останні 10 років життя. За цей час церква повністю була відремонтована і приведена у зразковий порядок. Облагороджена прилегла територія. Храм прикрашає відбудована дзвіниця з витонченим шатровим завершенням і церковна огорожа з граніту і кованого заліза. Для оздоблення фасадів використано традиційне для Московської архітектури XVII ст. поєднання червоної цегляної стіни і білокам'яних деталей, що створює яскраве враження. Різноманітні елементи білокам'яного декору – повторюваний на різних рівнях пояс з килеподібних кокошників, різні за стилем колони порталів і білі віконні решітки – багаторазово підсилюють живописний ефект. Нещодавно позолочені маківки і хрести завершують доглянутий і охайний вигляд Дому Божого [7].

Відповідно зовнішньому вигляду і внутрішній розписи, виконані у кращих традиціях східнослов'янського релігійного живопису. Їх висока духовність і художня майстерність справляють велике враження. Новозавітні сюжети на склепіннях храму занурюють у світлий світ Євангелія і підсилюють молитовний стан. Святі на іконах стінопису, що немов зійшли з небес в усамітнення храму, постають як значущі учасники молитовного дійства, посилюючи земну Церкву і прославляючи Творця. Храм має хрестоподібну форму та 4-ярусний іконостас.

Храм свв. Костянтина і Олени на Сортировці розташований на північно-західній околиці міста біля залізничної станції Північний пост (Харків-Сортировочний), через що цей район і називають по простонародному Сортировкаю, за часів заснування храму це було передмістя м. Харкова, ця місцевість у XVIII ст. була віддаленою від міста більш, ніж на 10 км, фактично сільська, де люди жили селянським укладом. Ця територія належала Малій Данилівці, яка і зараз існує на півночі від цього району Харкова, і належала вона Харківському полковнику Івану Григоровичу Захаржевському.

Згідно з «Історичною хронологією Харківської губернії» К. П. Щелкова, перша церква на честь свв. Костянтина і Олени була освячена у 1714 році [14, с.81]. Ця дата вважається офіційною датою

виникнення селища й зведення дерев'яного храму за ініціативи й на кошти Івана Захаржевського. У дійсності храм було, судячи з усього, побудовано не пізніше 1720 року. А у 1818 році церкву було відновлено [14, с.178]. У «Відомостях про церкви» за 1830 року знаходимо запис: «Церковь возобновлена в 1817 году...». У цьому ж документі читаємо далі: «...тщанием помещицы надворной советницы Настасии Луниной. Зданием деревянная с такой же колокольней. Крепка... Земли при ней 33 десятины». Можна припустити, що ця церква була новозбудованою і служила парафіянам до 1851 року.

У 1889 році священник храму отець Олександр Толмачов вирішив замінити застарілий дерев'яний храм новим – кам'яним. Грошей в консисторії не було, і отець Олександр зібрав потрібну суму серед жертводавців.

Храм був побудований на місці колишнього дерев'яного за проектом єпархіального архітектора В. Х. Немкіна і освячений у 1898 році.

Творчість Володимира Немкіна відзначено сміливим поєднанням різних стилевих напрямків. Так, і в Костянтино-Оленинському храмі за основу взято давньоруський архітектурний стиль, багато мотивів запозичено зі Смоленської храмової архітектури. До кубічного обсягу храму із заходу примикає дзвіниця восьмигранної форми, а зі сходу – абсида у формі трапеції. Але головне, що йому вдалося зробити, – це надати цьому невеликому казково-ошатному храму особливий затишок і камерність.

Храм замикає перспективу Великої Панасовської вулиці між залізничним вокзалом та промисловими спорудами.

Більшовики закрили храм у 1922 році. При цьому, він сильно постраждав: були зняті всі хрести, завдали шкоди самій будівлі, яка швидко занепадала. У храмі розташовувалася стайня. Під час окупації німецькі солдати влаштували у храмі нічліг. У 1945 році храм відкрили і не закривали навіть у важкі для Церкви хрущовські часи. У жалюгідному стані був повернутий храм. Всі роки люди, які любили свою невелику церкву, жертвували на її ремонт, самі особисто багато працювали. Свої старання докладали всі священники, які тут служили.

Церква знаменита ще й тим, що на її території є стародавня криниця з цілющою джерельною водою. Збудований у далекому минулому, більш 200 років тому, храм на честь царя Константина і його матері Єлени своєю архітектурою і оздобленням близький до української церковної культури і чимось повторює інші подібні до нього храми в нашій країні та є зразком духовного служіння народу [12].

Свято-Казанський храм на Лисій Горі. Трьохсотріччя звільнення Москви і держави Російської від польських загарбників дружинниками народного ополчення під проводом Козьми Мініна і Дмитра Пожарського у Харкові відзначили будівництвом нового храму на честь Казанської ікони Божої Матері. 30 травня 1912 року Харківські губернські відомості писали: «На 3 июня назначено торжественное освящение вновь построенного в городе Харькове, на Лысой горе, величественного

храма во имя Казанской Божией Матери. ...Храм в настоящее время закончен постройкой и по своей архитектурной и художественной отделке является одним из лучших храмов в городе Харькове. Строился храм по плану покойного епархиального архитектора В. Х. Немкина на средства покойного К. П. Уткина и пожертвования других благотворителей» [11].

Будівельний комітет храму очолював почесний громадянин Харкова, купець, староста Успенського кафедрального собору (з 1885 року до смерті у 1911 році), Костянтин Петрович Уткін. Він виділив землю на Лисій горі і пожертвував 3000 рублів на будівництво Казанського храму. Після його смерті комітет очолила його дочка Є. К. Уткина. Будівництво тривало 8 років, з 1904 року. Храм освячений 16 липня 1912 року архієпископом Харківським і Охтирським Арсенієм (Брянцевим). За 10 років його перебування на Харківській кафедрі (1903 – 1914 роки) в епархії було побудовано близько 100 нових храмів. В. Х. Немкін (пом. 1908 року) не дожив до закінчення будівництва, і храм за його проектом добудовував останній єпархіальний архітектор В. М. Покровський. Казанський храм – величне русько-візантійське п'ятиглав'я, домінуюче над великим районом в північно-західній частині міста. Потужний виразний центральний купол в оточенні чотирьох менших вінчає хрестово-банний храм, перекриття якого створюють чудову по красі об'ємно-просторову композицію. Висота храму від основи до хреста центрального купола 75 метрів, площа храму з вівтарем 950 квадратних метрів. Він побудований в основному з цегли з обпаленої глини місцевих заводів: Нижньогіського, Сортировського, Керамічного. На будівництво пішло 4 млн. штук цегли. Храм будувала артіль майстрів з міста Сарова, відомого всьому православному світу завдяки великому старцю землі Руської Серафиму Саровському. Храм чотирьохпрестольний. Центральний престол освячений на честь Казанської ікони Божої Матері; лівий – на честь святителя Миколая, архієпископа Мир Лікійських, чудотворця; правий боковий вівтар – на честь подвижника і чудотворця преподобного Серафима Саровського (тому храм в народі часто називають Серафимівським). Престол нижнього храму присвячений праведним Симеону Богоприємцю і пророчиці Анні. Казанський храм – один із небагатьох храмів епархії, в якому, починаючи з часу його освячення у 1912 році, і до наших днів не припинялися богослужіння.

Навіть у найважчі часи панування офіційного воєнничого атеїзму він не був закритий, проте, з 1924 року храмом володіли оновленці, підтримувані владою. У 1929 році Новотроїцький храм (по нинішньому пров. Троїцькому), який був на той час канонічним православним собором, закрили «на прохання трудящих» і православним передали Казанський храм. У 1936 році закрили Озерянський храм на Холодній горі (про який йтиметься нижче), де до того часу перебувала кафедра Харківських архієпископів, і з цього часу Казанський храм стає кафедральним собором епархії. За спогадами

парафіян Казанського собору того часу, тут одночасно служили три єпископи: митрополит Київський Костянтин (Дяков, священномученик), архієпископ Харківський Інокентій (Летяєв, також священномученик) і єпископ Сумський В'ячеслав (Шкурко). Вони благословляли з трьох амвонів безліч віруючих, що збиралися з усього Харкова. Поступово всі православні храми були закриті і перед Другою світовою війною в Харківській епархії залишився один діючий храм – Казанський. Після закриття у 1939 році оновленського собору – Трисвятительського храму (на Москалівці) – оновленці теж перейшли до Казанського. Православні відокремилися від них цегляною стіною; вона стояла до 1942 року, коли оновленський рух остаточно припинився і собор повністю перейшов до канонічної Церкви. Все православне життя міста було зосереджене навколо єдиного діючого храму – Казанського кафедрального собору. За свідченням архівних документів, у недільні дні в березні 1941 року його відвідували понад 1000 осіб, причащалися в першу неділю Великого посту до 5000 осіб, кожної неділі хрестилося близько 200 дітей. У страшних 1937-1938 роках значна частина кліру і мирян храму була репресована. 9 листопада 1937 року за звинуваченням у контрреволюції й антирадянській агітації було заарештовано 7 священнослужителів Казанського собору. За диким і необгрунтованим звинуваченням вони були засуджені до розстрілу. Вирок було виконано 23 грудня 1937 року. Мученики були реабілітовані посмертно 23 травня 1962 року. Після цього арешту і розстрілу кліру храму через три місяці пройшла ще одна хвиля арештів. 16 лютого 1938 року арештовані і засуджені до розстрілу 10 священнослужителів і мирян храму. Вони були реабілітовані посмертно 18 березня 1989 року. У липні 1938 року кілька священнослужителів та парафіян було заарештовано за звинуваченням у приналежності до антирадянської шпигунсько-монархічної організації «Іоаннітів». У тому числі, 3 липня був заарештований останній передвоєнний правлячий архієрей Харківської епархії архієпископ Олександр (Петровський, канонізований у чині священномученика).

Багато в чому завдяки подвижництву архієпископа Олександра, храм залишився осередком канонічного православ'я на нашій землі. Владика помер у тюремній лікарні 24 травня 1940 року. Зараз в Казанському Храмі в особливій раці покоїться частина його мощей, а сама гробниця з мощами знаходиться у Благовіщенському кафедральному соборі. Прославлення Владики Олександра в лику святих новомучеників Слобідського краю відбулося у 1993 році. Їх загальна пам'ять вшановується Церквою 1 червня (за новим стилем).

Минуло безбожне лихоліття, і, як і раніше, від оплоту православ'я нашого міста Казанського храму 1930-х – I пол. 40-х років йде відчуття стриманої сили і величі. Під старт зовнішньому і внутрішній вигляд святині. Сполучені із залом барабани центрального і малих куполів збільшують обсяг

повітря і заливають світлом внутрішній простір храму, насичений золотими рефlekсами від великої кількості позолоти окладів і начиння. Тут завжди легко дихається. Підлога храму, викладена барвистою метлаською плиткою з фабрики Бергенгейма, немов вкрита дорогим візерунчастим килимом. У храмі багато ікон старого письма. Образ Казанської Божої Матері, подарований подружжям Абросімових (у правому приділі), обвішаний дарами віруючих на знак подяки за отриману допомогу; ще одна Казанська ікона, замовлена Костянтином Уткіним для храму майстрам Афона, і нині радує віруючих, дивний образ Богородиці «Скоропослушниця» (справа в центральному нефі собору) теж писаний на Афоні, в російському Свято-Андріївському скиті у другій половині XIX ст.

Свято-Озерянський храм на Холодній Горі. У 1843 році на прохання мешканців Харкова Преосвященний Інокентій (Борисов) отримав дозвіл Священного Синоду на перенесення чудотворної Озерянської ікони на зиму з Курязького Спасо-Преображенського монастиря до Харківського Покровського монастиря. Рішенням Синоду від 16 жовтня 1843 року було встановлено дві Хресні ходи – 30 вересня ікону переносили з Куряжа до Харкова, а 22 квітня з Харкова до Куряжа (дати вказані за старим стилем). Це були воістину урочисто-святкові дні для всього Харкова.

З цими Хресними ходами безпосередньо пов'язана історія Холодногірського Свято-Озерянського храму (в дореволюційні роки його нерідко іменували храмом Стрітіння (зустрічі) Озерянської ікони Божої Матері). У 1847 році на найвищій точці Холодногірського плато, біля міської межі, щоб розмежувати території міста і сусіднього повіту, звели каплицю в ім'я Озерянської ікони Божої Матері. На цьому місці ікону зустрічали після прибуття її у Харків, і до цього ж місяця чудотворний образ проводжало міське духовенство в день її проводів у Куряж. Звідси правлячі архіереї благословляли чудотворною Озерянською іконою місто Харків і боголюбивих харків'ян.

Озерянська каплиця в 1874 році була перебудована на невеликий храм, проте чисельність населення Холодної гори зростала, і виникла необхідність у будівництві нової, більш місткої церкви. Храм, закладка якого була здійснена у 1892 році, будувався на місці хлібного магазину Харківського товариства державних селян. «Харківські губернські відомості» 6 червня 1890 року писали, що передбачувана сума витрат на зведення нового храму на Холодній горі – 45 тисяч рублів. Церковно-парафіяльне піклування мало на той час лише 15 тисяч рублів. Необхідну суму коштів збирали всім миром. На добру справу жертвували не тільки харків'яни, а й жителі Москви та інших міст. Стараннями священника Максима Пономарьова і піклувальників була зібрана і витрачена на будівництво нової церкви, її прикрас і придбання начиння значна сума – 150 тисяч рублів. Будівництво велось дев'ять років, і 23 вересня 1901 року новий храм був освячений Преосвященним Інокентієм, єпископом Сумським.

Озерянський храм, зведений за проектом архітектора Володимира Немкіна, органічно завершував панораму високого плато Холодної Гори. Його струнка сорокаметрова дзвіниця стала архітектурною доміантою цього району міста. Храм являє собою трьохнефову базиліку, його зовнішні стіни декоровані елементами готики. Храм має форму хреста. Споруда виконана з червоної нештукатуреної цегли – вплив «цегляного» стилю. Цегляний декор створює враження суцільного орнаментного килима [2].

У роки Другої світової війни, після п'ятирічного вимушеного закриття і запусіння храму, знову була запалена лампада перед іконою Озерянської Божої Матері (старовинний список чудотворної ікони зберігся до наших днів). «Все для фронту, все для Перемоги!» – цією думкою жили наші співвітчизники. У 1943 – 1945 роках під склепінням храму звучали патріотичні проповіді, в яких згадується заступництво Богородиці Озерянської за часів татарських набігів. В фонд оборони і в допомогу сім'ям воїнів-фронтовиків парафіяни Озерянського храму внесли понад 600 тисяч рублів. Саме цей храм у передвоєнний час передав після свого тимчасового закриття статус кафедрального Свято-Казанському храмові.

Свято-Озерянський храм Покровського чоловічого монастиря м. Харкова. З 1844 року Головною святинею монастиря стала Озерянська ікона Божої Матері, яку щорічно переносили на зимові місяці з Курязького монастиря до Покровського. Спочатку вона виставлялася у верхній Покровській церкві, де було влаштовано опалення гарячим повітрям. Тісний храм, однак, не міг вмістити всіх бажаючих. У 1896 році була освячена Озерянська церква, побудована за проектом єпархіального архітектора В. Х. Немкіна в рідкісній для православної архітектури базилікальній формі, декорована візантійсько-руськими мотивами і дванадцятьма московськими главками-цибулинами, що ефектно контрастують з українськими куполами Покровського собору, який стоїть поруч. Масивна будівля нового храму закрила витончений силует Покровського собору з боку Університетської гірки, але повернула монастирському комплексу необхідну монументальність, втрачену з початком багатоповерхової забудови міста. Бічні приділи церкви були освячені на честь апостола і євангеліста Іоанна Богослова і вмч. Димитрія Солунського. Був також влаштований нижній храм з усипальницею, куди із закритої Трьохсвятительської церкви перенесли прах архієпископа Мелетія (Леонтовича, зарахований до лику святих у чині святителя, пом. 1840). Наразі цей храм виконує функції семінарського.

Крім Озерянської церкви В. Х. Немкіним у монастирі було споруджено будівлю консисторії (вул. Університетська, 6, замість знесеного колишнього головного корпусу Харківського Колегіуму), корпус келій з трапезною на місці старої Консисторії (наразі Духовна Семінарія), будинок настоятеля з головними воротами.

У 1922 році монастир було закрито, в будівлях розміщені сторонні організації. Озерянська церква, глави якої були знесені, слугувала міським архівом. 15 січня 1990 року владою було прийнято рішення про повернення Церкві монастирських споруд. Процес передачі йшов поступово й завершився у середині 1990-х років. До 2003 року була завершена реставрація Покровського Собора й Озерянської церкви, відновлені прибудови XIX ст [3].

Нова Миколаївська церква була побудована у 1896 р. за проектом харківського єпархіального архітектора В. Х. Немкіна у неовізантійському стилі на місці старої Миколаївської церкви й була п'ятибанним хрестово-банним храмом. Знаходилася навпроти нинішньої крамниці «Ведмедик» на протилежному боці Миколаївської площі (нині майдан Конституції). Знесена у 1930 році – за офіційною версією, у зв'язку з прокладанням трамвайної лінії, що повертала з площі на вулицю Пушкінську (перед тим трамваї ходили з Московського проспекту через крутий підйом провулка Короленка).

Кирило-Мефодіївська церква була побудована у 1885 – 1897 роках за проектом єпархіального архітектора В. Х. Немкіна на кладовищі по Чугуївській дорозі (парк Машинобудівників, кол. Артема) на честь тисячоліття святих Кирила та Мефодія (1885 рік). Мала одну баню та дзвіницю, була невеликого розміру та була виконана у неовізантійському стилі. Була знищена у 1934 році під час перебудови кладовища на парк культури та відпочинку.

Усі перелічені вцілілі храми є пам'ятками архітектури та містобудування й занесені до Держреєстру нерухомих пам'яток України місцевого значення (Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України №1883 від 04. 06. 2020 року).

Висновки. Творча спадщина В. Х. Немкіна досить велика, тому що він спроектував та побудував у тодішній Харківській губернії багато храмів. Це свідчить про те, що ця людина прагнула якнайкраще виконати заповідь Божу про примноження талантів. Збудовані ним храми у Харкові відігравали і відіграють у важкі для міста часи дуже важливу роль. Будь-який православний храм є домом Божим. А храми, спроектовані такими талановитими архітекторами, як В. Х. Немкін, допомагають ще й отримати додаткове естетичне задоволення від їх відвідування. Але, насамперед, це маяки для духовного життя людей. Їх потрібно берегти, як зеницю ока, та пам'ятати про те, якою ціною вони нам дісталися. Повернення з небуття незаслужено забутих імен видатних українців є важливим завданням для українських істориків. Це стосується і видатного харківського архітектора Володимира Християнович Немкіна.

Список літератури

1. Єпархіяльний архітектор Владимир Християнович Немкин // Проект А. Парамонова «Откуда Родом». URL: <https://otkudarodom.ua/ru/eparhialnyy-arhitektor-vladimir-hristianovich-nemkin>. (Дата звернення 6.05.2022)

2. История // Сайт Свято-Озерянского храма. URL: <https://www.ozerskij.org/>.

3. История Свято Kharkiv.ua/history/ Покровского мужского монастыря г. Харькова // Сайт Свято-Покровского мужского монастыря г. Харьков. URL: <https://obitel.kh.ua/istoriya/> (Дата звернення 6.05.2022)

4. Лейбфрейд А.Ю. Владимир Христианович Немкин // Сирин. 1984. № 4.

5. Онуфрий (Легкий), архиепископ Изюмский. История Харьковской епархии 1799 – 2009 / архиепископ Изюмский Онуфрий (Легкий). Х.:Майдан, 2009. 556 с.

6. Православная энциклопедия Харьковщины. Х.: Майдан, 2009.

7. Николаевские храмы Харькова (продолжение) // Русь триединая. URL: <http://russtriedin.ru/temy/13-slobzhanskij-pereplet/1498-nikolaevskie-khramy-Kharkiva-prodolzhenie> (Дата звернення 6.05.2022).

8. Харьковские губернские ведомости. 6 июня. 1890.

9. Харьковские губернские ведомости. 29 октября. 1900.

10. Ходченко Л. Храмовое зодчество Харькова (о творчестве архитектора В.Х. Немкина) // Віра і розум: богослов.-філос. журн. 2014. № 8. С. 122-124.

11. Храм Казанской иконы Божией Матери // LiveJournal. URL: <https://parafilarisa.livejournal.com/6191.html> (Дата звернення 6.05.2022)

12. Храм равноапостольных Константина и Елены // LiveJournal. URL: <https://parafilarisa.livejournal.com/5554.html> (Дата звернення 6.05.2022)

13. Шкодовский Ю. М., Лаврентьев И. Н., Лейбфрейд И. Н., Полякова Ю. Ю.; Худож.-оформитель Юхтман А. С. Харьков вчера, сегодня, завтра. Харьков: Фолио, 2002. С. 102, 106, 147, 151.

14. Щёлков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Х.: Университетская типография, 1882. С. 81, 103, 178.

References (transliterated)

1. “Eparhialnyiy arhitektor Vladimir Hristianovich Nemkin // Proekt A. Paramonova «Otkuda Rodom» [Diocesan architect Vladimir Khristianovich Nemkin // Project by A. Paramonov “Where do I come from?”]. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/eparhialnyy-arhitektor-vladimir-hristianovich-nemkin>. (Dated 6/05/2022)

2. “Istoriya // Sayt Svyato-Ozeryanskogo hrama [History // Website of the Holy Ozeryansky Church]”. URL: <https://www.ozerskij.org/> (Dated 6/05/2022)

3. “Istoriya Svyato-Pokrovskogo muzhskogo monastyrya g. Harkova // Sayt Svyato-Pokrovskogo muzhskogo monastyrya g. Harkov [History of Holy Kharkiv.ua/history/ Intercession Monastery in Kharkov]”. URL: <https://obitel.kh.ua/istoriya/> (Dated 6/05/2022)

4. Leybfreyd A.Yu. “Vladimir Hristianovich Nemkin [Vladimir Khristianovich Nemkin]”// Sirin. 1984. # 4.

5. “Onufriy (Legkiy), arhiepiskop Izyumskiy. Istoriya Harkovskoy eparhii 1799 – 2009 / arhiepiskop Izyumskiy Onufriy (Legkiy) [Onufry (Light), Archbishop of Izyum. History of the Kharkiv diocese 1799 - 2009 / Archbishop of Izyum Onufry (Light)].” H.:Maydan, 2009. 556 p.

6. “Pravoslavnyaya entsiklopediya Harkovschiny [Orthodox encyclopedia of Kharkiv region]”. H.: Maydan, 2009.

7. “Nikolaevskie hramy Khar'kova (prodolzhenie) // Rus triedinaya [Nicholas Churches of Kharkov (continued) // Triune Russia]”. URL: <http://russtriedin.ru/temy/13-slobzhanskij-pereplet/1498-nikolaevskie-khramy-Kharkiva-prodolzhenie> (Dated 6/05/2022)

8. “Harkovskie gubernskie vedomosti [Kharkiv Provincial Gazette]”. 6 iyunya. 1890.

9. "Harkovskie gubernskie vedomosti [Kharkiv Provincial Gazette]". 29 oktyabrya. 1900.
10. Hodchenko L. "Hramovoe zodchestvo Harkova (o tvorchestve arhitekтора V.H. Nemkina) [Temple architecture of Kharkov (about the work of the architect V.Kh. Nemkin)]" // Vira I rozum: bogoslov.-flos. zhurn. 2014. № 8. P. 122-124.
11. "Hram Kazanskoj ikony Bozhiey Materi [Temple of the Kazan Icon of the Mother of God]" // LiveJournal. URL: <https://parafilo-larisa.livejournal.com/6191.html> (Dated 6/05/2022)
12. "Hram ravnoapostolnyh Konstantina i Elenyi [Church of Equal-to-the-Apostles Constantine and Helena]" // LiveJournal. URL: <https://parafilo-larisa.livejournal.com/5554.html> (Dated 6/05/2022)
13. Shkodovskiy Yu.M., Lavrentev I.N., Leybfreyd I.N., Polyakova Yu.Yu.; Hudozh.-oformitel Yuhtman A.S. "Harkov vchera, segodnya, zavtra [Kharkiv yesterday, today, tomorrow]". Harkov: Folio, 2002. P. 102, 106, 147, 151.
14. SchYolkov K. P. "Istoricheskaya hronologiya Harkovskoy gubernii [Historical chronology of Kharkov province]". H.: Universitetskaya tipografiya, 1882. P. 81, 103, 178.

Надійшла (received) 02.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Іванов Василь Максимович (Иванов Василий Максимович, Ivanov Vasyil) – аспірант кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; секретар відокремленого структурного підрозділу ГО «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури»; Харківського міського центру захисту історико-культурної спадщини; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8146-8398>.

УДК 94 (377.54):378

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.03

Г. В. ПАВЛОВА, Ю. М. ГЛАВЧЕВА

1905 РІК І ЛЮБОТИНСЬКА РЕСПУБЛІКА В ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (ХТІ)

Стаття присвячена діяльності видатних особистостей України та їх ролі у розбудові нашої держави; розкрито роль студентської молоді Харківського технологічного інституту у подіях 1905 року під час створення Люботинської республіки; доведено, що у Харківському технологічному інституті навчалися члени багатьох політичних партій та організацій – Української соціал-демократичної партії, Есерівської групи Південної партії соціал-революціонерів (Українська партія соціалістів-революціонерів), Польської соціалістичної партії, партії народних соціалістів, «Поалей Ціон» та ін., які брали активну участь у подіях кінця XIX ст. – початку XX ст.; на підставі газетних хронік описано події загального залізничного страйку у Люботині та наслідки, спричинені ними. У статті також наведено біографічні дані Костянтина Кірсти, студента Харківського технологічного інституту, учасника Першої світової війни, під керівництвом якого було збудовано стратегічно важливі два мости через річки Південний Буг та Інгул; засновника «Організаційного комітету з об'єднання всіх професійних робочих спілок м. Києва» та друкованого органу «Шлях робітника», чий профспілки з'явилися у металістів, трамвайників, деревообробників, працівників водного господарства, харчовиків, людини, яка вважала, що запорука розвитку економіки – «відновлення приватної власності, примирення працівника та капіталіста, підвищення продуктивності праці»; доведено, що історія професійних спілок періоду громадянської війни в Україні, Кірстивського руху чекає правдивого, неупередженого та об'єктивного дослідження, яке має базуватися не лише на радянських партійних друкованих виданнях, а й на архівних матеріалах та достовірних першоджерелах.

Ключові слова: Харківський технологічний інститут, політичні партії та організації, Люботин, республіка, Костянтин Кірста, профспілки, рух, події, архівні матеріали.

Г. В. ПАВЛОВА, Ю. М. ГЛАВЧЕВА

1905 ГОД И ЛЮБОТИНСКАЯ РЕСПУБЛИКА В ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА (ХТИ)

Статья посвящена деятельности выдающихся личностей Украины и их роли в развитии нашего государства; раскрыта роль студенческой молодежи Харьковского технологического института в событиях 1905 года при создании Люботинской республики; доказано, что в Харьковском технологическом институте учились члены многих политических партий и организаций – Украинской социал-демократической партии, Эсеровской группы Южной партии социал-революционеров (Украинская партия социалистов-революционеров), Польской социалистической партии, партии народных социалистов, «Поалей Цион», принимавших активное участие в событиях конца XIX ст. – начала XX в.; на основании газетных хроник описаны события общей железнодорожной забастовки в Люботине и последствия, вызванные им. В статье также приведены биографические данные Константина Кирсты, студента Харьковского технологического института, участника Первой мировой войны, под руководством которого были построены стратегически важные два моста через реки Южный Буг и Ингул; учредителя «Организационного комитета по объединению всех профессиональных рабочих союзов г. Киева» и печатного органа «Путь рабочего», чьи

профсоюзи появились у металлистов, трамвайщиков, деревообработчиков, работников водного хозяйства, пишевиков, человека, считавшего, что залог развития экономики – «восстановление частной собственности, примирение работника и капиталиста, повышение производительности труда»; доказано, что история профессиональных союзов периода гражданской войны в Украине, Кирстовского движения ожидает правдивого, беспристрастного и объективного исследования, которое должно базироваться не только на советских партийных печатных изданиях, но и на архивных материалах и достоверных первоисточниках.

Ключевые слова: Харьковский технологический институт, политические партии и организации, Люботин, республика, Константин Кирста, профсоюзы, движение, события, архивные материалы.

H.V. PAVLOVA, Y.M. HLAVCHEVA

1905 AND THE LYUBOTYN REPUBLIC IN THE HISTORY OF THE KHARKIV TECHNOLOGICAL INSTITUTE (CHTI)

The article is devoted to the activities of prominent personalities of Ukraine and their role in the development of our state; the role of student youth of the Kharkov Technological Institute in the events of 1905 during the creation of the Lyubotynsky Republic was revealed; It has been proved that members of many political parties and organizations studied at the Kharkov Institute of Technology - the Ukrainian Social Democratic Party, the Social Revolutionary Group of the Southern Party of Social Revolutionaries (Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries), the Polish Socialist Party, the People's Socialist Party, "Poalei Zion" ., who took an active part in the events of the end of the 19th century - the beginning of the 20th century ; on the basis of newspaper chronicles, the events of the general railway strike in Lyubotin and the consequences caused by it are described. The article also provides biographical data of Konstantin Kirsta, a student of the Kharkov Technological Institute, a participant in the First World War, under whose leadership two strategically important bridges were built across the rivers Southern Bug and Ingul; founder of the "Organizing Committee for the Unification of All Trade Unions of the City of Kyiv" and the press organ "Way of the Worker", whose trade unions appeared among metalworkers, tram workers, woodworkers, water workers, food workers, a man who believed that the key to the development of the economy was "restoration of private property, the reconciliation of the worker and the capitalist, the increase in labor productivity"; it is proved that the history of the trade unions of the period of the civil war in Ukraine, the Kirstov movement awaits a truthful, impartial and objective study, which should be based not only on Soviet party publications, but also on archival materials and reliable primary sources.

Key words: Kharkiv Institute of Technology, political parties and organizations, Lyubotin, republic, Konstantin Kirsta, trade unions, movement, events, archival materials.

Постановка проблеми. Події минулих століть, завдяки цифровим технологіям, Інтернету з його численними електронними ресурсами, стають більш зрозумілими сучасникам і відкриваються допитливим користувачам та дослідникам у новому баченні. Про Харків 1905 року та Люботинську республіку опубліковано багато інформації в Інтернеті. Існують розповсюджені, які не посилаються на друковані та електронні першоджерела, досить вільно трактують, а часом і спотворюють історичні факти, імена та причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших подій. Хроніка історії Харківського технологічного інституту (ХТІ), архівні матеріали, біографічні відомості, друковані видання початку ХХ століття відкривають достовірні відомості про деякі події 1905 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія України, її державотворення, діяльність видатних особистостей та їх ролі у розбудові держави не залишаються поза центром уваги українських і зарубіжних дослідників минулого і сучасного століть: Є. Букет, Т. Булгакова, С. Вівчар, В. Воронін, О. Гаранін, В. Омельчук, С. Павличко, В. Сімперович, Ю. Крамар, В. Кугай, М. Кулініч, В. Щербак – ось далеко не повний перелік авторів, які у своїх наукових доробках висвітлюють події з історії нашої країни. Деякі події тривалий час замовчувались або спотворювались. Україна пройшла складний шлях до незалежності, має на шляху багато трагічних

сторінок історії. Проте її впевнений поступ у майбутнє багато в чому залежить від особистостей, що відіграють важливу роль в її історії.

Теоретичні та методологічні основи дослідження. З історії Харківського технологічного інституту не можна вилучити сторінки, пов'язані з політикою та ідеологічними течіями. Достатньо згадати, про історію його функціонування: інститут кілька разів припиняв свою діяльність (1887, 1902, 1904 рр.) [36] через революційно-демократичні заворушення серед молоді. У Харкові, в якому було зосереджено велику кількість робітників та молоді, ще до відкриття інституту, активно діяли пропаганда та агітація соціал-демократів, спрямовані проти чинного режиму влади. З відкриттям ХТІ у 1885 році, ідеологічна робота серед молоді була посилена та принесла відчутні результати у суспільство. Студенти-технологи та деякі викладачі, представники середнього класу та селянства, були залучені до політичної боротьби партій.

Мета статті – розкрити роль студентської молоді Харківського технологічного інституту у подіях 1905 року під час створення Люботинської республіки та роль діяльності Костянтина Кірсти, першого профспілкового діяча європейського напрямку.

Виклад основного матеріалу. У 1886 р. відбулася перша сходка революційно налаштованої частини студентів ХТІ, у після якої було відрховано з інституту 66 студентів.

Студенти ХТІ

У 1887 – виступ на підтримку студентів Московського університету. У результаті вжиття репресивних заходів було закрито технологічний інститут, виключено 62 студенти тощо. У ХТІ діяв, під керівництвом студента Володимира Миколайовича Ксандрова (згодом голова ВРНГ України) [27], нелегальний студентський гурток, який проводив свої засідання у бібліотеці. Гурток видавав брошури заборонених авторів. Завідувач бібліотеки Макарій Лукич Семенчинов, незважаючи на періодичні обшуки, зберіг для нас перші французькі та російські видання «Капіталу» та раритети нелегального та вільного друку, такі як «Полярна зірка» та ін. Серед членів гуртка відомі діячі науки та техніки – Вітольд Владиславович Костровський [25], Володимир Матвійович Маковський [32], Дмитро Дмитрович Бондарев [5] та ін.

Титульний лист книги «Капітал» К. Маркса

В інституті навчалися члени різних політичних партій та організацій – Української соціал-демократичної партії, Есерівської групи Південної партії соціал-революціонерів (Українська партія соціалістів-революціонерів), Польської соціалістичної партії, партії народних соціалістів, «Поалей Ціон» та ін. Один із основоположників українського підпільного гуртка «Братство тарасівців», Михайло Миколайович Базькевич [6], закінчив ХТІ [1891] [7].

Учасники Братства Тарасівців у Харкові

Студенти ХТІ були членами нелегального гуртка «Харківська студентська громада» (з 1897): О.П. Коваленко, І.Ф. Кухта, Є.І. Тищенко, К.Г. Румницький, брати Кірста, В.М. Галицький та ін. [51]. У 1900 році в Харкові було створено Революційну українську партію (РУП) – першу в Росії масову націоналістичну партію. Серед її засновників студенти ХТІ: Лев Макарович Мацієвич [33], Олександр Петрович Коваленко [22], Гнат Мартинович Хоткевич [49], Георгій Жерардович Коллард [23]. Під авторством М. Міхновського відбулася перша нелегальна партійна публікація – брошура «Самостійна Україна».

Члени Харківської української студентської громади

Історичні події, зокрема, бурхлива діяльність політичних партій, привела в 1905 році країну у вкрай тяжке становище. У жовтні соціал-демократами було оголошено Всеросійський страйк. Вимоги – покращення життя та демократичні свободи.

Харківська преса того часу, описувала події, як дуже близькі до катастрофи. 10 жовтня, за одночасними паровозними сигналами, страйкували та висували вимоги представники практично всіх сфер діяльності міста: робітники фабрик та заводів; молодь, тимчасово закритих усіх навчальних закладів: університету, інститутів, училищ, гімназій, шкіл; службовці булочних та кондитерських, нижні чини військових гарнізонів та нижчий персонал лікарень, офіціанти та банщики, наборщики всіх друкарень та палітурники, службовці міських боєн, поштово-телеграфні працівники, наглядачі поліції, артисти харківських театрів. [50]. У місті було закрито установи та магазини, скасовано спектаклі у театрах, припинено рух конки, почалися погроми. Особливо постраждали приміщення та лабораторії Харківського університету [9]. Спостерігалися заворушення у повітах губернії з людськими жертвами: масові вирубки лісу, розгроми, підпали маєтків та млинів, волосних правлень, страйки сільськогосподарських робітників. Залізниця «Москва-Харків-Севастополь» припинила свою роботу. Зупинено роботи й у залізничних майстернях.

Почалися страйки робітників на харківських заводах: ХПЗ, Гельферіх-Саді, Мельгозе, Шапара та ін. Деякі керівні посади зайняли випускники ХТІ. Зокрема, страйковий комітет залізничників очолив інженер-технолог Гнат Хоткевич. Активну участь у русі брав випускник ХТІ Євген Георгійович Крушель [26], згодом головний інженер ХПЗ.

Револьюційний Харків

Штабом повстання став завод землеробських машин «Гельферіх-Саде». Один із його керівників – студент ХТІ Дмитро Миколайович Бассалиго [2]. 10 жовтня відбулося перше збройне протистояння страйкуючих із представниками влади – поліцією, міліцією та військами. Пізніше до них приєдналися члени Чорної сотні, які били протестувальників. Першим убитим та випадковою жертвою став службовець земельного банку Сергій Григорович Коротов, також ще постраждало 27 людей.

Учасники повстання 1905 року

Повстання 12 жовтня на «Харківському майдані», тоді Кінній площі (перейменована 1925 р. на Площу Повстання, нині Площу захисників України), завершилося розгоном усіх учасників. На барикадах серед страйкуючих був 41 студент, у т. ч. із ХТІ. Загалом внаслідок трьох днів страйку постраждало 156 людей. Серед них: робітники та ремісники – 41 особа; студенти – 13 (один із ХТІ); військові – 11 та ін. [50].

Вбито і померло від ран 17 людей, з них 8 від вогнепальних поранень. Достовірні докладні відомості про характер пошкоджень усіх постраждалих було зібрано під керівництвом міського санітарного лікаря Володимира Володимировича Фавра, викладача ХТІ [46]. Більшої кількості жертв вдалося уникнути завдяки вмільм та поміркованим діям мера міста Харкова (міського голови) Олександра Костянтиновича Погорелка (колишнього професора ХТІ) [40]. Міська управа надала приміщення для поранених та виділила кошти на їх утримання. Жертви були поховані коштом міста, їхнім родичам було виплачено компенсацію. У Харкові та Харківському повіті 13 жовтня було запроваджено військовий стан. У листопаді відбулися суди над робітниками та студентами.

Слід зазначити, що починаючи з осені, Соціал-демократичний комітет, разом із Залізничним союзом службовців Південних доріг, активно готував робітників та службовців залізничних станцій, у т.ч. станції Люботин, до революційних дій.

Основна мета повстання, як і в попередніх страйках – перекрити шляхи для проходження військових складів із запасними солдатами. "Люботинська республіка" – так назвали ці події радянські історики – проіснувала, на думку А. Фінкельштейна 10 днів, на думку відомого люботинського красзнавця Валерія Васильовича Стрільця, – 9 днів [45, з 115].

Майстерні станції Люботин

На той час станція Люботин мала важливе стратегічне значення, як вузлова станція Управління Харківсько-Миколаївської залізниці, що пропускає поїзди у 4-х напрямках. Крім того, в Люботині знаходилося Управління другої залізничної ділянки з розширеною структурою управління. Це відділи та підвідділи служб руху, тяги та шляхи; депо; залізничні майстерні та склади, у яких працювали у різні роки та випускники ХТІ (М. А. Зімборський, І. І. Кальдеран, В. Г. Синьооков-Андрієвський, О. М. Словцов та ін.). Загальна кількість обслуговуючого персоналу із сім'ями складала до 5 тис. осіб. Вже 1900 року було створено Люботинську групу Револьюційної української партії. Політичні пристрасті населення підігрівали і соціал-демократи [47].

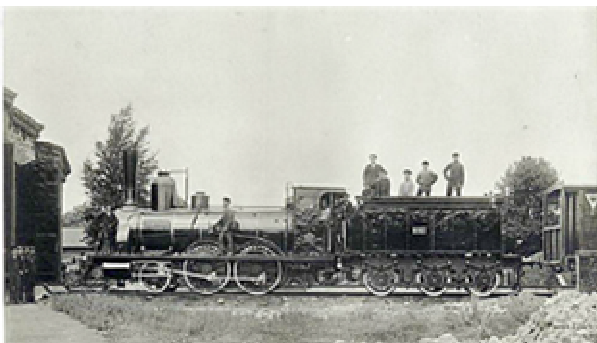
Як було зазначено вище, 10 жовтня розпочався Загальний залізничний страйк. У Люботин, саме у цей період з'їхалися делегати з'їзду залізничників, яким у Харкові відмовили у проведенні з'їзду через оголошення військового стану. Мета проведення з'їзду – обговорення економічних проблем лінійних службовців. Економічні та політичні питання пов'язані між собою. Люботин записав цілу низку політичних мітингів. Було створено Районний страйковий комітет, що складався з представників різних партій та безпартійних. Головою комітету обрано Г. М. Хоткевича. У люботинських грудневих подіях він не брав участі у зв'язку з від'їздом з Харкова [7]. У жовтні та листопаді пройшли два залізничні страйки. Головна мета акцій заблокувати переміщення вагонів із солдатами, яких відправляли до інших міст для усунення заворушень. Пропускали лише вагони з вантажем першої необхідності (продовольство, паливо, ліки), демобілізованими солдатами Російсько-Японської війни, а також забезпечували відправку листів та телеграм.

8 грудня розпочався загальний страйк залізниць. Комітет Харківсько-Миколаївської залізниці та Федеративна Рада харківських комітетів РСДРП для управління страйком делегували до Люботина Костянтина Кірста, Авраама Фінкельштейна, Олександра Сердюкова, Олександра Скородинського та Антона Липинського [47].

Г. М. Хоткевич

У Люботині було створено Тимчасове союзне правління Харківсько-Миколаївської залізниці, до його складу увійшли не лише представники різних партій, а й безпартійні. На думку Фінкельштейна, Тимчасове союзне правління Харківсько-Миколаївської залізниці керувало подальшими подіями. Головою правління було обрано дворянина за родом, 27-річного студента-технолога Костянтина Федоровича Кірста, а його заступником – Авраама Фінкельштейна, колишнього студента юридичного факультету Харківського університету. У радянській історіографії, зокрема, у фундаментальній праці «Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область» в описі подій у Люботині не вказано головні дійові особи – К. Ф. Кірста, А. Фінкельштейна та інші члени правління [14]. Можемо припустити, що офіційним історикам не сподобалися соціальне походження та приналежність до іншої партії.

Паровоз пасажирського потягу Харківсько-Миколаївської залізниці

Основна мета повстання 8 грудня, як і в попередніх страйках, був намір перекрити шляхи для проходження військових потягів із додатковими солдатами. «Люботинська республіка» – так назвали ці події радянські історики – проіснувала, на думку А. Фінкельштейна 10 днів, а на думку відомого люботинського краєзнавця Валерія Васильовича Стрільця, – 9 днів [45, с. 115].

9 грудня станція та телеграф перейшли до рук страйкуючих. Серед них – робітники, селяни, студенти, учні реальних, технічних та ремісницьких училищ. Дехто приїхав із Харкова. Для припинення

руху було знято з паровозів живильні глеки, погашено вогонь та випущено пару; перекрито частину шляхів. Встановлено контроль над депо та звільнено службовців з керівних посад

Члени Люботинської республіки

Ключові посади в управлінні станцією мирним шляхом зайняли члени Спілки. Відбулася зміна влади. Були заарештовані становий пристав, 10 жандармів, 7 стражників та 2 урядники, яких після розписки про лояльність до повсталих відпустили на волю. Натомість створено озброєну народну міліцію (близько 200 осіб) для охорони казенного майна та страйкарів, припинення погромів та провокацій з боку Чорної сотні. Виникла проблема із озброєнням представників нової влади. Були проведені обшуки в Люботині та околицях з метою вилучення зброї, у тому числі й у садибі князя Петра Дмитровича Святополк-Мирського, де вилучили дві мисливські рушниці, дві шаблі та револьвер [45]. Завдяки встановленому порядку не спостерігалися випадки розкрадання державної власності, мародерства серед населення, погромів та побиття царських чиновників, як це відбувалося у Харкові.

Було прийнято «Маніфест Тимчасового союзного управління Харківсько-Миколаївської залізниці», що визначав основну діяльність. Станція продовжувала працювати, приймати та пропускати потяги. Обов'язки начальника станції виконував К. Ф. Кірста, вирішуючи всі виробничі поточні питання, у тому числі особисті справи службовців [13]. Його слова «Люботин – це я», які сучасниками трактуються часом негативно, можливо, були вимовлені у невідомому нам контексті. Крім того, Кірста з помічниками не допускав політичних конфліктів, підтримував бойовий дух мас запальними виступами перед населенням російською та українською мовами. Охорона патрулювала околиці з прапором та гімном Паризької комуні.

К. Ф. Кірста

Харківська влада спробувала домовитися із страйковиками. Для придушення заворушень було надіслано роту Лебединського полку, спочатку під керівництвом офіцера Петра Івановича Решетнікова, потім капітана Якова Яковича Скабичевського.

Паровозне депо ст. Люботин

Союз ухвалив рішення про мирний розвиток подій, шляхом агітації та залучення солдатів на свій бік. До парламентаріїв вирушив один із найкращих ораторів К. Кірста зі своїм заступником юристом А. Фінкельштейном. Реакція Скабичевського на агітацію була надто войовничою і зірвала переговори [45, с. 110].

Пізніше, на допомогу Скабичевському прибули додатково рота солдатів із сотнею козаків, що змінило ситуацію. Костянтин Кірста з Олександром Скородинським, дворянином та ревизором матеріальної служби, мали надію на мирне завершення подій, та повторно проводили агітацію війська. Але їх наміри не відбулися: делегатів жорстко побили та відвезли у невідомому напрямку. Розлючені люботинці дізнавшись, що парламентарів здав один, з раніше відпущених на свободу жандармів, знов всіх заарештували за звинуваченням у змові зі Скабичевським.

Суд, який зібрали люботинці, засудив жандармів до спалення у димарі ХПЗ [47]. Але, вирок суду так і не був би виконаний. В цій ситуації, станція, як залізничний вузол, повністю припинила свою роботу.

Частина делегатів Харківсько-Миколаївської залізниці приїхала раніше через Полтаву, до Люботина для підтримки та отримання достовірних відомостей про те, що відбувається. На зворотному шляху, 17 грудня, потяг з п'ятьма пасажирськими вагонами і делегатами Крюківських залізничних майстерень потрапив в аварію. У нього врізався паровоз, який мчав з великою швидкістю з Полтави до Люботина [13]. На думку А. Фінкельштейна, помічника машиніста Костянтина Бейцуна було послано начальством за новинами. За версією дізнавачів, Бейцун особисто викрав паровоз для незрозумілих цілей. Внаслідок аварії загинув Вікентій Дубик, а 8 людей отримали поранення [13, с. 435].

У той же час до Люботина підійшов каральний загін: сім рот 201-го Лебединського піхотного полку та дві сотні козаків під керівництвом полковника Федора Васильовича Еммануеля. У розпорядженні війська також були: гармата, 5 гранат, 10 шрапнелей, 5 картечів та 20 бойових бездимних снарядів [45].

17 грудня пролунав перший артилерійський постріл у бік контори депо, було пошкоджено

карниз. З боку переляканих страйкарів почулися поодинокі хаотичні гвинтівкові постріли. Через появу неправдивої інформації про мінування станції, за розпорядженням Еммануеля, другим пострілом був підпалений вагон із вибуховими речовинами (спирт або сірники) [10]. Згоріли барикади та 35 вагонів, більшість із яких були з вантажем. Після масованого обстрілу станція була зайнята військами. Фінкельштейн з товаришами втекли обхідними шляхами та сховалися в конспіративній квартирі [47]. Під час захоплення вокзалу патрулем було смертельно поранено делегат із Знам'янки, машиніст Омелян Мельницький. Під загрозою розстрілу всього селища було припинено всі військові дії з боку населення. 18 грудня станція була повністю очищена козаками [13, с. 436].

Учасники повстання у тюремному вагоні

Уже 21 грудня станція Люботин працювала у колишньому режимі. Почалися арешти та обшуки. За весь час збройного протистояння загинула одна людина, 10 – госпіталізовані. Затримано, за даними В. В. Стрільця, 120 осіб [45, с. 115]. Слідство тривало до вересня 1906 року. З 30 листопада по 24 грудня у Харківській судовій палаті проходили засідання з Люботинської справи. Серед членів суду був заступник міського голови Костянтин Олексійович Зворикін, колишній професор ХТІ [12]. На лаві підсудних – 60 осіб. Було допитано понад 300 свідків. Газети «Харківські губернські відомості» та «Південний Край» висвітлювали всі слухання цього судового процесу [48]. Київські газети «Рада» та «Киянин» також стежили за процесом. По суті, розглядалася справа про «скопище» залізничних службовців та вчинені ними заворушення. Завдяки тому, що повсталі не назвали себе «Люботинською республікою», а Кірста не був оголошений «президентом», їм не була пред'явлена інша стаття звинувачення. Також, жертви були нечисленні і не було явних матеріальних збитків, а ось істотних збитків скарбниці було завдано діями урядових військ.

5 січня 1907 року було винесено вирок: Костянтин Кірста було засуджено до позбавлення волі на 2 роки, решта – від місяця до одного року в'язниці. 48 людей було визнано невинними. Фінкельштейн до суду не прийшов, його оголосили в розшук. У квітні Сенат Росії скасував вирок у люботинській справі [16].

До речі, в історії боротьби з самодержавством була ще й «Комратська республіка» в Бессарабській губернії 1906 року за активної участі випускника ХТІ Андрія Павловича Галацана [6].

Серед заарештованих учасників Люботинської республіки К. Кірста (у центрі фото)

Відомості про подальшу діяльність головних героїв Люботинської республіки маловивчені, мають багато тлумачень та домислів.

Авраам Єхієлевич Михайлович Фінкельштейн (1876 р.н.), уродженець м. Херсона, з міщанської родини [43]. В 1895 після закінчення Херсонської гімназії вступив на юридичний факультет Харківського університету, в якому провчився до 1903 [47]. Можемо припустити, що він залишив університет через революційну діяльність. Працював Фінкельштейн в оцінно-статистичному відділі Харківської губернської земської управи, під керівництвом Степана Степановича Жилкіна, викладача ХТІ у 20-х роках [11]. Після революції Авраам Фінкельштейн, мав можливість та міг русифікувати ім'я та по батькові, що ускладнює пошук відомостей про нього.

Костянтин Федорович Кірста (1878 р.н.), молодший син у дворянській родині, яка мешкала у містечку Калеберди Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Можемо припустити, що прізвище «Кірста» – це русифікований варіант німецької «Кірст». Він був хрещений під прізвищем «Кірста». Навчався у Харківському реальному училищі, але був звільнений за сімейними обставинами, ймовірно, із втратою батька-годувальника, у 1896 р. Закінчив навчання у Петровському кадетському корпусі у 1898 р. і вступив до Санкт-Петербурзького Костянтинівського артилерійського училища. У 1899 р. перейшов до Харківського технологічного інституту, в якому вже навчалися старші брати – Василь та Михайло [8].

Надалі Костянтин обрав хімічне відділення та поспонував навчання з революційною діяльністю. В 1906 він повинен був захищати головний проект (диплом) з хімічних технологій за керівництва професора Олександра Павловича Лідов [31]. Але цьому перешкодили вищенаведені події. Повністю

звільнився лише у липні 1909 року (більше трьох років за сукупністю). У березні 1906 Кірста робить спробу відновитися в інституті, але захистити диплом і отримати звання інженера-технолога зміг тільки у вересні 1909 [8].

Диплом К. Кірсти про закінчення ХТІ

У 1909 році Кірста підписав та надрукував некролог у газеті, який присвятив передчасній смерті свого друга Олександра Миколайовича Моїсеєнка [35], випускника ХТІ, засновника популярної харківської газети «Ранок» (мовою оригіналу «Утро»). Там є такі проникливі рядки: «Безрадісні дні моєї свободи затьмарені жахливою смертю твоєю. У тобі я втратив найкращого друга, який знав і розумів мене. Мріяв незабаром побачити того, хто не дав померти з голоду сім'ї моїй, хто замінив мене синові моєму у важкі дні мого ув'язнення, хто надихнув стійко переносити горе, що відвідало мене» [38]. У цих словах відчувається біль пережитого в неволі та біль втрати надії. Надалі, Кірста можливо займався приватними будівельними роботами [45, з 120]. З 1913 був призначений начальником X-го дільниці служби колії Південної залізниці [34].

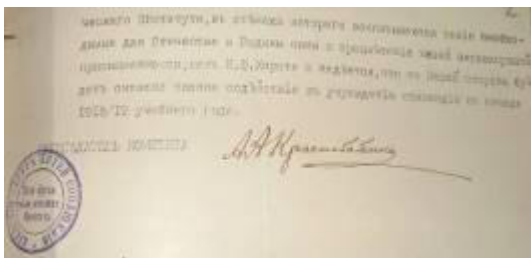

О. М. Моїсеєнко

З архівної справи відомо, що Костянтин Федорович був учасником Першої світової війни. Мав звання прапорщика 229-го піхотного Сквирського полку 58-ї піхотної дивізії, нагороджений орденом св. Георгія 1916 р.

В 1917 він відзначився при будівництві залізничних мостів в районі розташування армії Південно-Західного фронту. Це яскраво свідчить про універсальні знання та навички, які мали випускники Харківського технологічного інституту, що дозволило хіміку будувати залізничні мости!

Під керівництвом Кірста було збудовано стратегічно важливі два мости через річки Південний Буг та Інгул. Перший міст був споруджений довжиною понад 2 версти і висотою в 11 погонних сажень (пог. с.). Другий – довжиною в 1 версту та висотою 6,5 пог. с. І це за глибини закладення кесонів 13,5 пог. с. та забивання палів 14 пог. с. Вдячні учасники будівництва мостів зібрали за добровільною підпискою 2550 рублів і, за рішенням Південно-Бузького районного комітету Київського округу шляхів сполучення, заснували стипендію імені К. Ф. Кірста, яку він перерахував до ХТІ для студентів [37]. До речі, головою Комітету був А. О. Краснобабенко, можливо, це відомий діяч в історії українського футболу – Андрій Олександрович Краснобабенко.

Фрагмент фото з листа Південно-Бузького районного виконкому

Далі відомості про подальшу діяльність К. Кірста пов'язані зі словами «імовірно» та «можливо». До 1917 року жив у м. Миколаєві, після – у Києві.

Ім'я К. Кірста також пов'язане із історією профспілкового руху в Україні під час громадянської війни. Радянські друковані джерела донесли до наших сучасників лайливі, з погляду більшовиків, ярлики по відношенню до Кірста та його діяльності в той період: «безсовісний авантюрист», «соціал-деніквець», «зубатівець», «чорносотенець», «кірстивщина», «меншовизм», «соціал-фашизм», «контр-розвідувальний поліцейський тред-юніонізм», «білогвардійський фашизм» тощо. Що ж зробив К. Ф. Кірста радянській владі, що вона таврувала і відправила у невідомість неабияку особистість?

В роки навчання у ХТІ Кірста слухав курс лекцій з політичної економії професора Володимира Фавстовича Левітського [30]. Зважаючи на те, що інститут готував фахівців для управліннь фабричної інспекції, у лекціях особлива увага приділялася проблемам найманої праці, професійних спілок країн Європи. Можемо припустити, що Кірста був причетний до створення «Центрального бюро профспілок» у Харкові 1905 р., яке стало першим міжсоюзним органом профспілок у Росії. І, не випадково, що перший у Росії трудовий колективний договір в історії профспілок було укладено робітниками Харківського паровозобудівного заводу [15]. В історії профспілкового руху також відомий випускник ХТІ Іона Самойлович Вульфівич-Малер, автор проекту профспілки залізничників служби тяги Курсько-Харків-Севастопольської ж. д. та нового статуту пенсійної каси залізничників 1905 [5]. Важливою

подією у жовтні 1918 року стала нарада У центропрофу з тактики економічної боротьби робітників, яка пройшла у Харкові [24, с. 378].

Кірста вважав за потрібне використовувати свої знання та досвід у створенні незалежного профспілкового руху в Києві.

Ілюстрація із журналу «Solidarity»

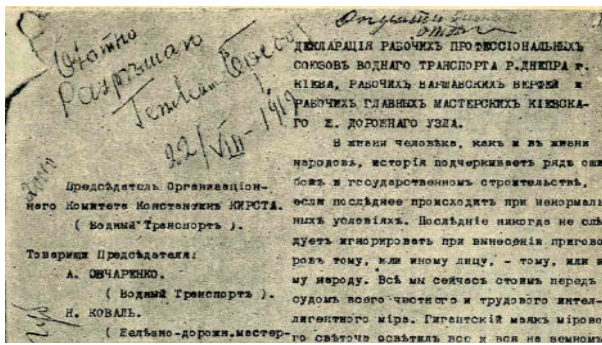
У його програмних промовах було закладено такі положення, як «Єдиним шляхом до поліпшення життя робітника є шлях еволюційний...», «Будівництво професійних спілок буде проводитися на демократичних засадах, на кшталт англійських тред-юніонів» [41, с. 45]. Кірста вважав, що «тільки праця може дати можливість налагодити життя та дотерпіти до світлого дня. Не буде трудощів, не буде бажання працювати над створенням зруйнованого – буде голод, і холод, і жалюгідне животіння, при якому немисливо думатиме про справжню громадянськість». Запорука розвитку економіки – «відновлення приватної власності, примирення працівника та капіталіста, підвищення продуктивності праці».

Він закликав робітників зробити європейський вибір у справі захисту своїх прав та інтересів, створювати самостійні профспілки, які були б поза державною політикою та владою. Це нове розуміння суті професійних спілок знайшло чимало прихильників та послідовників. Про створення незалежних профспілкових організацій почали замислюватися в інших містах країни.

За підтримки київської добровольчої влади, Кірста заснував «Організаційний комітет з об'єднання всіх професійних робочих спілок м. Києва» та створив друкований орган «Шлях робітника». Кірстивські профспілки з'явилися у металістів, трамвайників, деревообробників, працівників водного господарства, харчовиків та ін. Кількість членів цих профспілок налічувала, за різними джерелами, від 9 до 36 тисяч осіб [45, 24, 41].

Валерій Васильович Стрілець розкриває відомості про профспілкову діяльність Кірсти, завдяки якому багато київських родин було врятовано від голоду [45, с.120]. Слід зазначити, що цей історик на сьогоднішній день, у своєму дослідженні подій у Люботині об'єктивно розглянув діяльність К. Кірста.

Кірста залишився вірним політиці мирного врегулювання збройних конфліктів. Про це говорить декларація Комітету: «... вірний шлях на щастя, не шлях насильства, а шлях розуму та природного ходу речей». Він закликав робітників виявити любов до Батьківщини і довести, що мирний розвиток країни їм найдорожчий. Також своєю місією він бачив в «порятунку країни і життя всіх» [24].

Документ організації профспілки транспортників

Розгорілася жорстока боротьба за політичний вплив на пролетаріат між кірстивцями, більшовиками та меншовиками. Кірста був конкурентом, якого необхідно було «вижити» [18, с. 150]. Більшовиками була запущена брудна компанія з дискредитації та знищення політичного супротивника. Меншовик Георгій Дмитрович Кучин-Оранський, автор відомої книжки «Добровольча зубатовщина», щонайменше, змушений був визнати, що «цікавість Кірстивщини для історика робітничого руху та революції в тому, що вона відображала реальні настрої в робочому оточенні. Це була не тільки ... і енергія авантюриста Кірсти, але це був рух» [28].

За опублікованою інформацією, Кірста, швидше за все, належав до романтиків, які були в революції. На той момент його правильні ідеї були утопією, а заклики – демагогією. Цілком зрозуміло, що тоді він не міг реально оцінити масштабність того, що відбувається, рівень непримиренності сторін, оцінювати свої шанси на перемогу. Можемо вважати, що трагізм Кірста, у його політичній наївності. Дивно звучить його твердження у розпал громадянської війни, що «для політики, для суперечок настане час, коли життя буде спокійнішим та заможнішим». Це саме в той час, коли на повному ході було запущено механізм зміни державної влади у всій країні.

У міру запеклості протистояння у профспілкового діяча змінювалося думка. Було створено, за ініціативи Комітету, робітничо-офіцерську роту, яка, під керівництвом Кірста, взяла участь у бойових діях на боці денікінців. Такі словами він промовив солдатам своєї роти: «Палити словами пізно і досить, час палити вогнем, я – з Вами і попереду Вас!» [41, с. 56].

У 1931 році опубліковано статтю «Легенда про кірстовщину», під авторством Редіна, в якій автор розглядає появу фашизму в Україні, саме в кірстивському русі, в «оплаченій ієрархії фашистських дружин» під гаслами відродження царської Росії. Автор припускає, що одними з джерел фінансування профспілок Кірста були Англія та США [41, с. 55].

У книзі американського історика Пітера Кенеза «Red Advance, White Defeat: Civil War in South Russia: 1919-1920» (у російському перекладі «Повна історія Білого руху»), опублікованій в 2008 році, є сторінки, присвячені Кірстивському руху, де Кірста

згадується як «лідер соціал-лейбористів», який, після взяття більшовиками Києва, утік до Одеси [17].

У 2015 році в США вийшло перевидання книги Володимира Миколайовича Бровкіна «Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia: 1918-1922» (перше видання було у 1994 р.), в якій автор ідеологію Кірста прирівнює до російського націоналізму, військового антикомунізму та антисемітизму [52].

Ці звинувачення не знайшли підтверджень у розгромних статтях щодо «кірстивщини» авторів від меншовиків та більшовиків. Імовірно, такі висновки були зроблені не на аналізі тексту декларації Кірстивського організаційного комітету, а на підставі статей газети «Шлях робітника» (мовою оригіналу «Путь рабочего»). Редактором газети був Іван Кисельов (псевдонім – Косачов). За його визнанням на судовому розслідуванні, він влаштувався працювати в газеті, щоб «зруйнувати кірстивську організацію зсередини» [44].

Фрагмент фото з газети «Путь рабочего»

На основі аналізу публікацій за темою статті, треба відзначити, що згадувані у статті та багато інших авторів, за поодинокими винятками, історики різних поколінь, які згадують Кірста та його рух у своїх дослідженнях, посилаються в основному на трох помертвих опонентів Кірста, авторів 20-х років: Г. Кучин-Оранського, Б. Колесникова та Д.Я. Кіна. Зараз ми не можемо впевнено знати, що вони об'єктивно описували події того часу у своїх роботах. Характерний і стиль викладу їх матеріалів – трафаретний, агресивно-викривальний та без прямих доказів. У книзі «Денікінщина в Україні» Давид Кін пише: «Кірста, відчуваючи, що ґрунт виходить з-під його ніг, став усіляко залякувати робітників. Агенти Кірсти стали зраджувати до рук контррозвідки революційно налаштованих робітників» [47], але ці серйозні звинувачення не мають підтверджених фактів. Або, наприклад, цитата, яка спотворює факт, який нам відомий: «Меншовики та Кірста – це два рідні брати; Тільки один хизується в російській сорочці, у високих чоботях, виховання отримав у російському трактирі, якщо що, може і по морді з'їздити, а меншовики в інтелігентському піджаку, виховання отримали за кордоном, ніколи грубого слова не скажуть». Ці слова з промови державного обвинувача І. В. Вардіна на суді над київською організацією меншовиків у 1920 році [39, з 44].

Минуло понад 100 років, а історія Кірстивського руху так і не поповнилася ні новими фактами, ні новим баченням того, що відбувалося.

Є цікаві факти про Кірста у спогадах Георгія Жерардовича Колларда «Спогади юнацьких днів», вперше опубліковані в 1928 році, через 10 років після подій, що описуються [51]. Автори статті визначають кілька фактів, які не відповідають фактам, викладеним у інших історичних першоджерелах. Георгій Жерардович знайомий з

Кірта ще зі студентських років і з революційного руху. Кірта вже на той час був незалежним у своєму розумінні політики і не увійшов до партії Г.Ж. Колларда. І вже тоді у них не склалися стосунки. У його суб'єктивних спогадах простежується особисте негативне ставлення до Кірта, виражене в епітетах: «агітатор-демагог», «авантюрист» та ін.

Коллард пише, що Кірта став «своєрідним диктатором незалежної Люботинської республіки», що при «взяті Люботина нападом» були вбиті та поранені. Але в жодному дореволюційному друкованому джерелі немає словосполучення «Люботинська республіка», і кількість жертв обчислювалася однією людиною.

Ю. Ж. Коллард

Автор розповідає про випадкову зустріч із розгубленим і розчарованим Костянтином у 1919 році на станції біля м. Проскурова, ймовірно, після єврейського погрому, влаштованого петлюрівцями.

У 1920 році, за повідомленням Д. Кіна, в Одесі пройшов мітинг робітників заводу «Ропіт» за участю К. Ф. Кірта [18, с. 156].

Після 1920 року немає ніде згадки про Кірта. Існує ймовірність, що К. Ф. Кірта емігрував із сином, вірогідно, Георгієм [21]. Але емігрантські друковані довідники його не згадують, немає його й у списках поховань на чужині. Швидше за все Кірта став жертвою під час більшовицьких масових розстрілів білих офіцерів в Одесі.

Але його діяльність та ідеологія увійшла в історію. Майже до середини 30-х років, у більшовицькій пресі періодично виринала «кіртовщина» на профспілкових зборах, у спогадах «свідомих» робітників, у критиці «нахабно-демагогічних промов Кірти» профспілковими лідерами та істориками. Це як нагадування, інакомислячим. В 1920 році Київський революційний трибунал засудив до розстрілу, соратника Кірта, І. П. Кисельова-Косачова [24], в 1921 – відбувся суд над діячами київської організації партії меншовиків. Г. Д. Кучин-Оранський був засуджений за «Справою Ц. Б. Профспілок та Київського Комітету РСДРП(м)» [28]. Серед підсудних – Семен Юлійович Семковський, професор ХТІ у 1921. [39, 42]. Науковий співробітник інституту АН СРСР Д. Я. Кін та Г. Д. Кучин-Оранський, за звинуваченням у участі в контрреволюційній організації та у підготовці терактів, були розстріляні у 1938 році [20].

Висновки. Фактичний матеріал, викладений авторами статті у хронологічній послідовності, дозволяє зрозуміти події, що відбувались наприкінці XIX ст. – початку XX ст. у Харкові, численність партій та організацій, серед представників яких було багато студентів і викладачів ХТІ. Уперше позитивно оцінено роль Костянтина Кірти, профспілкового діяча європейської орієнтації, людини, яка прагнула за мирне врегулювання збройних конфліктів.

Історія професійних спілок періоду громадянської війни в Україні, Кіртівського руху чекає правдивого, неупередженого та об'єктивного дослідження, яке має базуватися не лише на радянських партійних друкованих виданнях, а й на архівних матеріалах та достовірних першоджерелах.

Список літератури

1. Базькевич Михаил Николаевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/BazkevichMN>
2. Бассальго (Босольго) Дмитрий Николаевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/BassaltoDN>
3. Бондарев Дмитрий Дмитриевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/BondarevDD>
4. Братство тарасівців. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Братство_тарасівців
5. Вульфович-Малер (Маляр) Иона Самойлович (Шмуилович) // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/Wolfowitz-MahlerIS>
6. Галацан Андрей Павлович // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/GalatsanAP>
7. Гонтар Г. Д. Гнат Мартинович Хоткевич та події 1905 року в м. Люботині // Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції, присвяченої 350-річчю міста Люботина. Люботин, 2000. С. 31—33.
8. Дело канцелярии Харьковского технологического института императора Александра III студента Константина Федоровича Кирты / Государственный архив Харьковской области. Ф 770. Оп. 2. Д. 925. С. 1-3, 33.
9. Дикань Ф. 1905-й: восставшие сдались. Харьков в начале XX века / Филипп Дикань. Стародрук. 12 жовтня. URL: <https://2day.kh.ua/news/1905-y-vostavshie-sdalis-kharkov-v-nachale-xx-veka>
10. Донесение начальника Харьковско-Сумского отделения Кременчугского жандармского полицейского управления железных дорог В.А. Путятину начальнику Харьковского губернского жандармского управления Н.М. Кузубову о подавлении восстания на ст. Люботин // Высший подъем революции 1905–1907 гг. Вооруженные восстания: ноябрь-декабрь 1905 года. Ч. 3., кн. 1. Москва, 1956. С. 414.
11. Жилкин Степан Степанович // История Харьковского технологического института в лицах. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_J.html
12. Зворыкин Константин Алексеевич // История Харьковского технологического института в лицах. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_3.html
13. Из обвинительного акта по делу о вооруженном восстании на ст. Люботин в декабре 1905 г. // Высший подъем революции 1905–1907 гг. Вооруженные восстания: ноябрь-декабрь 1905 года. Ч. 3., кн. 1. Москва, 1956. С. 425–440.

14. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Харьковская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев : Гл. ред. Укр. сов. энц. АН УССР, 1976. С. 600–602.
15. История профсоюзов России. URL: <https://starunion.ru/istoriya-profsoyuznogo-dvizheniya-v-rossii/>
16. Кассация приговора // Южный Край. 1907. 6 апр. №1351 // Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край». Вып. 8: 1906–1908. С. 125. URL: <https://ru.calameo.com/read/000632945e52079acd2fc>
17. Кенез Питер. Полная история Белого движения. URL: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/528091?format=read>
18. Кин Д. Кирстовщина и меньшевики // Пролетарская революция. 1926. № 4 (51). С. 125–157.
19. Кин Д. Деникинщина на Украине. Київ : Книгоспілка, б/г. С. 26.
20. Кин Давид Яковлевич. Открытый список жертв политических репрессий в СССР. URL : [https://ru.openlist.wiki/Кин_Давид_Яковлевич_\(1900\)](https://ru.openlist.wiki/Кин_Давид_Яковлевич_(1900))
21. Кирста Георгий Константинович. URL : <https://interpretive.ru/termin/kirsta-georgii-konstantinovich.html>
22. Коваленко Александр Петрович (Михайлович) // Студенты и выпускники ХТИ. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/коваленко-александр-петрович-михайлович>
23. Коллард Георгий Жерардович // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/коллард-георгий-жерардович>
24. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция: очерки из истории профессионального движения на Украине. Киев : Госиздат Украины, 1923. С. 378.
25. Костровский Витольд Владиславович // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/костровский-витольд-владиславович>
26. Крушель Евгений Георгиевич // История Харьковского технологического института в лицах. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_K.html
27. Ксандров Владимир Николаевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/KsandrovVN>
28. Кучин-Оранский Г. Добровольческая зубатовщина: Кирстовские организации на юге России и борьба с ними профессиональных союзов. Труд, 1924 С. 153.
29. Кучин-Оранский Георгий Дмитриевич. URL : <https://arch2.iofe.center/person/21747>
30. Левитский Владимир Фавстович // История Харьковского технологического института в лицах. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_LI.html
31. Лидов Александр Павлович // История Харьковского технологического института в лицах. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_LI.html
32. Маковский Владимир Матвеевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/МаковскийVM>
33. Мацевич Лев Макарьевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/мацевич-лев-макарьевич>
34. Местная жизнь. Назначения // Утро. 1913. 11 марта (№1903), с. 3.
35. Моисеенко Александр Николаевич // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/MoiseenkoAN>
36. Отчет о состоянии Харьковского Технологического Института за ... год. Харьков.
37. Павлова Г. В. Зодчие и строители Харькова: из истории Национального технического университета «Харьковский политехнический институт» / Г. В. Павлова, Л. П. Семенов, С. А. Назаренко // Бібліографічні студії пам'яті харківського бібліографа-краєзнавця Галини Кашириної : матеріали, 23 травня 2019 р. Харків : ХДНБ, 2020. С. 47–65. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/47212>
38. Памяти А. Н. Моисеенко. Издалека // Утро. 1909. 22 июля (№798). С. 4.
39. Партия меньшевиков и деникинщина. Процесс киевских меньшевиков 21–23 марта 1920 года. Москва, 1923. С. 57.
40. Погорелко Александр Константинович // История Харьковского технологического института в лицах. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_II.html
41. Редін М. Легенда про кірстовщину // Літопис революції. 1931. № 1–2 (46–47). С. 19–66.
42. Семковский (Бронштейн) Семен Юльевич // История Харьковского технологического института в лицах. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_C.html
43. Список студентов Императорского Харьковского университета на 1898/1899 акад. Год. С. 65.
44. Сто лет назад, историческая хроника РАПСИ. URL: http://rapsinews.ru/incident_publication/20200311/305556922.html
45. Стрілець В. В. Люботин : історико-краєзнавчий нарис. Харків, 2002. С. 101–120.
46. Фавр Владимир Владимирович // История Харьковского технологического института в лицах. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_Ф.html
47. Финкельштейн Л. М. «Люботинская республика» // Пролетарская революция. 1925. № 12 (47). С. 178–193.
48. Харьковские губернские ведомости : офиц. газета Харьк. губ. правления. 1906. Ноябрь. – Дек., 1907 Янв.
49. Хоткевич Игнатий Мартынович (Гнат Галайда) // Студенты и выпускники ХТИ. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/ХоткевичGM>
50. Южный Край: газета общественная, политическая и литературная. Харьков, 1905. Декабрь.
51. Юрій Коллард. Спогади юнацьких днів: 1897-1906. URL : <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-povtoram/avtory-k/kollard-yurij-zherardovich?id=12194>
52. Brovkin Vladimir N. Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia: 1918-1922. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=A7p9BgAAQBAJ&pg=PT229&dq=Behind+the+Front+Lines+of+the+Civil+War+Kirsta&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKewjZ16Lh7u31AhXJ4sKHTvGCqkQ6AF6BAgLEAI#v=onepage&q=Behind%20the%20Front%20Lines%20of%20the%20Civil%20War%20Kirsta&f=false>

References (transliterated)

1. Bazkevich Mihail Nikolaevich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/BazkevichMN>
2. Bassalygo (Bosolygo) Dmitriy Nikolaevich // Studenty i vypuskniki HTI. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/BassaltoDN>
3. Bondarev Dmitriy Dmitrievich // Studenty i vypuskniki HTI. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/BondarevDD>
4. “Bratstvo tarasivciv [Brotherhood of Tarasivtsi]”. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Bratstvo_tarasivciv

5. Vulfovich-Maler (Malyar) Iona Samojlovich (SHmuilovich) // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/Wolfowitz-MahlerIS>
6. Galacan Andrej Pavlovich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/GalatsanAP>
7. “Gontar G. D. Gnat Martinovich Hotkevich ta podiyyi 1905 roku v m. Lyubotini [Gontar G. D. Gnat Martinovich Khotkevich and Podii 1905 in the city of Lyubotin]” // Materiali naukovykh-praktichnykh kraysnavchovykh konferencyi, prisyvachenyi 350-richchyu mista Lyubotina. Lyubotin, 2000. P. 31–33.
8. “Delo kancelarii Harkovskogo tehnologicheskogo instituta imperatora Aleksandra III studenta Konstantina Fedorovicha Kirsty [The case of the Chancellery of the Kharkov Technological Institute of Emperor Alexander III, student Konstantin Fedorovich Kirsta]” // Gosudarstvennyy arhiv Harkovskoy oblasti. F 770. Op. 2. D. 925. P. 1-3, 33.
9. “Dikan F. 1905-j: vosstavshie sdalis. Harkov v nachale XX veka [Dikan F. 1905: the rebels surrendered. Kharkov at the beginning of the 20th century]” // Filipp Dikan. Starodruk. 12 zhovtnya. URL: <https://2day.kh.ua/news/1905-yvosstavshie-sdalis-kharkov-v-nachale-xx-veka>
10. “Donesenie nachalnika Harkovsko-Sumskogo otdeleniya Kremenchugskogo zhandarmskogo policejskogo upravleniya zheleznykh dorog V. A. Putyatina nachalniku Harkovskogo gubernskogo zhandarmskogo upravleniya N. M. Kuzubovu o podavlenii vosstaniya na st. Lyubotin [Report of the head of the Kharkov-Sumy branch of the Kremenchug gendarmierie police department of railways V.A. Putyatin to the head of the Kharkov provincial gendarme department N.M. Lyubotin]” // Vysshij podem revolyucii 1905–1907 gg. Vooruzhennyye vosstaniya: noyabr-dekabr 1905 goda. CH. 3., kn. 1. Moskva, 1956. P. 414.
11. ZHilkin Stepan Stepanovich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_ZH.html
12. Zvorykin Konstantin Alekseevich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_Z.html
13. “Iz obvinitelnogo akta po delu o vooruzhennom vosstanii na st. Lyubotin v dekabre 1905 g. [From the indictment in the case of an armed uprising at st. Lyubotin in December 1905]” // Vysshij podem revolyucii 1905–1907 gg. Vooruzhennyye vosstaniya: noyabr-dekabr 1905 goda. CH. 3., kn. 1. Moskva, 1956. P. 425–440.
14. “Istoriya gorodov i sel Ukrainskoj SSR: V 26 t. Harkovskaya oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes. Kharkov region]” // AN USSR. In-t istorii; Gl. redkol.: P. T. Tronko (pred.) i dr. Kiev : Gl. red. Ukr. sov. jenc. AN USSR, 1976. P. 600–602.
15. “Istoriya profsoyuzov Rossii [History of trade unions in Russia]”. URL : <https://star-union.ru/istoriya-profsoyuznogo-dvizheniya-v-rossii/>
16. “Kassaciya prigovora // YUzhnyj Kraj. 1907. 6 apr. №1351 // Harkov i guberniya na stranicah gazety «YUzhnyj kraj» [Cassation of the verdict // Southern Territory. 1907. 6 Apr. No. 1351 // Kharkov and the province on the pages of the newspaper "Southern Territory"]”. Vyp. 8: 1906–1908. P. 125. URL: <https://ru.calameo.com/read/000632945e52079acd2fc>
17. Kenez Piter. “Polnaya istoriya Belogo dvizheniya [Complete history of the White movement]”. URL: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/528091?format=read>
18. Kin D. “Kirstovshchina i mensheviki [Kirstovshchina and the Mensheviks]” // Proletarskaya revolyuciya. 1926. № 4 (51). P. 125–157.
19. Kin D. “Denikinshchina na Ukraine [Denikin in Ukraine]”. Kiyiv : Knigospilka, b/g. P. 26.
20. Kin David YAKovlevich. “Otkrytyj spisok zhertv politicheskikh repressij v SSSR [An open list of victims of political repressions in the USSR.]”. URL : [https://ru.openlist.wiki/Kin_David_YAKovlevich_\(1900\)](https://ru.openlist.wiki/Kin_David_YAKovlevich_(1900))
21. Kirsta Georgij Konstantinovich. URL : <https://interpretive.ru/termin/kirsta-georgii-konstantinovich.html>
22. Kovalenko Aleksandr Petrovich (Mihajlovich) // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/kovalenko-aleksandr-petrovich-mihajlovich>
23. Kollard Georgij ZHerardovich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/kollard-georgij-zherardovich>
24. Kolesnikov B. “Professionalnoe dvizhenie i kontrrevolyuciya: ocherki iz istorii professionalnogo dvizheniya na Ukraine [The Trade Union Movement and the Counter-Revolution: Essays on the History of the Trade Union Movement in Ukraine]”. Kiev : Gosizdat Ukrainy, 1923. P. 378.
25. Kostrovskij Vitold Vladislavovich // Studenty i vypuskniki HTI. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/kostrovskij-vitold-vladislavovich>
26. Krushel Evgenij Georgievich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_K.html
27. Ksandrov Vladimir Nikolaevich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/KsandrovVN>
28. Kuchin-Oranskij G. “Dobrovolcheskaya zubatovshchina: Kirstovskie organizacii na yuge Rossii i borba s nimi professionalnykh soyuzov [Volunteer Zubatovism: Kirst organizations in the south of Russia and the fight against them by trade unions]”. Trud, 1924. 153 p.
29. Kuchin-Oranskij Georgij Dmitrievich. URL : <https://arch2.iofe.center/person/21747>
30. Levitskij Vladimir Favstovich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_L.html
31. Lidov Aleksandr Pavlovich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_L.html
32. Makovskij Vladimir Matveevich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/MakovskiyVM>
33. Macievich Lev Makarevich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/macievich-lev-makarevich>
34. “Mestnaya zhizn. Naznacheniya [Local life. Appointments]” // Utro. 1913. 11 marta (№1903), p. 3.
35. Moiseenko Aleksandr Nikolaevich // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/MoiseenkoAN>
36. Otchet o sostoyanii Harkovskogo Tehnologicheskogo Instituta za ... god [Report on the state of the Kharkiv Technological Institute for ... year]”. Harkov.
37. Pavlova G. V. “Zodchie i stroiteli Harkova: iz istorii Nacionalnogo tehniceskogo universiteta «Harkovskij politehniceskij institut» [Architects and builders of Kharkiv: from the history of the National Technical University "Kharkiv

- Polytechnic Institute"] / G. V. Pavlova, L. P. Semenenko, S. A. Nazarenko // Bibliografichni studiyi pam'yati harkivskogo bibliografa-krayeznavcyia Galini Kashirinoi : materiali, 23 travnya 2019 r. Harkiv : HDNB, 2020. P. 47–65. URL : <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/47212>
38. "Pamyati A. N. Moiseenko. Izdaleka [In memory of A. N. Moiseenko. from afar]" // Utro. 1909. 22 iyulya (№798). P. 4
39. "Partiya menshevikov i denikinshhina. Process kievskih menshevikov 21-23 marta 1920 goda [The Menshevik Party and Denikinism. Trial of the Kyiv Mensheviks March 21-23, 1920]". Moskva, 1923. P. 57.
40. Pogorelko Aleksandr Konstantinovich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_P.html
41. Redin M. "Legenda pro kirstovshhinu [Legend about Kirstovshchina]" // Litopis revolyuciyi. 1931. № 1–2 (46–47). P. 19–66.
42. Semkovskij (Bronshstejn) Semen YUlevich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_S.html
43. "Spisok studentov Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1898/1899 akad. God [List of students of the Imperial Kharkov University in 1898/1899 acad. Year]". P. 65.
44. "Sto let nazad. Istoricheskaya hronika RAPSI [One hundred years ago. Historical chronicle of RAPSI]". URL : http://rapsinews.ru/incident_publication/20200311/305556922.html
45. Strilec V. V. "Lyubotin : istoriko-krayeznavchij naris [Lyubotin: historical and local lore essay.]". Harkiv, 2002. P. 101–120.
46. Favr Vladimir Vladimirovich // Istoriya Harkovskogo tehnologicheskogo instituta v lichah. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_F.html
47. "Finkelshtejn L. M. «Lyubotinskaya respublika» [Finkelstein L. M. "Lyubotinsky Republic"]" // Proletarskaya revolyuciya. 1925. № 12 (47). P. 178–193.
48. "Harkovskie gubernskie vedomosti [Kharkiv Provincial Gazette]": ofic. gazeta Hark. gub. pravleniya. 1906. Noyabr. Dek., 1907. YAnv.
49. Hotkevich Ignatij Martynovich (Gnat Galajda) // Studenty i vypuskniki HTI. URL : <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/XotkevichGM>
50. "YUzhnyj Kraj: gazeta obshhestvennaya, politicheskaya i literaturnaya. Harkov, 1905. Dekabr [Southern Territory: social, political and literary newspaper. Kharkov, 1905. December.]".
51. "YUrij Kollard. Spogadi yunackih dnev: 1897-1906 [Yuri Collard. Memories of his youth: 1897-1906]". URL : <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-k/kollard-yurij-zherardovich?id=12194>
52. Brovkin Vladimir N. Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia: 1918-1922. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=A7p9BgAAQBAJ&pg=PT229&dq=Behind+the+Front+Lines+of+the+Civil+War+Kirsta&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKewjZ16Lh7u31AhXJl4sKHTvGCqkQ6AF6BAgLEAI#v=onepage&q=Behind%20the%20Front%20Lines%20of%20the%20Civil%20War%20Kirsta&f=false>

ФОТО:

Брагин Павло. Харківський «майдан» 1905 року: як пройшла перша революція у нашому місті.

URL: <https://mykharkov.info/news/harkovskij-majdan-1905-goda-kak-proshla-pervaya-revoljutsiya-v-nashem-gorode-41901.html>

Всесвіт. 1925. №22. С. 7.

Дикань Ф. Харківський «майдан» 1905 року: як пройшла перша революція у нашому місті

URL: <https://mykharkov.info/news/harkovskij-majdan-1905-goda-kak-proshla-pervaya-revoljutsiya-v-nashem-gorode-41901.html>

Ілюстрація з журналу Solidarity 1917 // Професійний союз.

URL : https://ru.wikipedia.org/wiki/Профессиональный_союз

Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: 1897-1906

URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-k/kollard-yurij-zherardovich?id=12194>

Костянтин Федорович Кірта. URL : <https://www.geni.com/people/Константи-Кирта/6000000086602740822>

Полум'я, 1924, № 23. URL: <https://collection.korolenko.kharkov.com/kolekcija/>

Фотографії комісії з дослідження Харківсько-Миколаївської залізниці.1900. URL : <https://book-olds.ru/BookLibrary/00401-ZHeleznyie-dorogi-transport/1900-Fotografii-komissii-po-issledovaniyu-Harkovo-Nikolaevskoy-zheleznoy-dorogi.htm>

Надійшла (received) 09.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Павлова Галина Вікторівна (Павлова Галина Викторовна, Halyna Pavlova) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувача відділу рідкісних книг та рукописів науково-технічної бібліотеки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3558-6614>.

Главчева Юлія Миколаївна (Главчева Юлия Николаевна, Yuliia Hlavcheva) – PhD з комп'ютерних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», директор науково-технічної бібліотеки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7991-5411>.

ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

УДК 35.08:316.47

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.04

Л. М. ГРЕНЬ, О. В. ГРИБКО

КОМУНІКАТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

Стаття присвячена пошуку шляхів формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; розглянуто такі поняття, як: «державна служба», «державні службовці», «посадові особи місцевого самоврядування», «лідерський потенціал», «комунікативна компетентність», «комунікативний компонент»; доведено, що спілкування державних службовців й посадових осіб місцевого самоврядування з громадянами повинно сприяти встановленню контакту, взаємодії, бути націленим на конструктивний діалог, що надасть позитивний результат у вирішенні будь-яких питань; обґрунтовано, що проведення тренінгів з формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування сприятиме підвищенню ефективності їх професійної діяльності; розкрито доцільність проведення із слухачами анкетування на виявлення рівня сформованості у них знань щодо ділового спілкування; розглянуто особисті якості державних службовців й посадових осіб місцевого самоврядування (емпатія, доброзичливість, автентичність, конкретність, ініціативність, безпосередність, відкритість, участь), що сприяють розвитку комунікативного компонента лідерського потенціалу; наведено шляхи підвищення комунікативної компетентності державних службовців, які можна розвинути на курсах підвищення кваліфікації. Запропоновано розробити для цих курсів Програму «Інструментальні аспекти демократичного лідерства: відповідь на виклики сучасності», цільову групу якої складатимуть: категорії посад державної служби: Б, В; категорії посад в органах місцевого самоврядування: II, III, IV, V, VI, VII; категорії керівників місцевих державних адміністрацій: голови, заступника, першого заступника, до складу якої обов'язково повинен входити Модуль «Формування комунікативної компетентності публічного службовця-лідера», що має висвітлювати такі питання: 1) Технології формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. 2) Діловий протокол та етикет у діяльності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. 3) Комунікації та комунікативні бар'єри в діяльності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Ключові слова: держава, державне управління, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, лідерський потенціал, комунікативна компетентність, комунікативний компонент, курси підвищення кваліфікації.

Л.М. ГРЕНЬ, О.В. ГРИБКО

КОМУНІКАТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ И ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ: ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ

Статья посвящена поиску путей формирования коммуникативного компонента лидерского потенциала государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления; рассмотрены такие понятия, как: «государственная служба», «государственные служащие», «должностные лица местного самоуправления», «лидерский потенциал», «коммуникативная компетентность», «коммуникативный компонент»; доказано, что общение государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления с гражданами должно способствовать установлению контакта, взаимодействия, быть нацелено на конструктивный диалог, что даст положительный результат в решении любых вопросов; обосновано, что проведение тренингов по формированию коммуникативного компонента лидерского потенциала государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления будет способствовать повышению эффективности профессиональной деятельности; раскрыта целесообразность проведения со слушателями анкетирования на выявление уровня сформированности у них знаний по деловому общению; рассмотрены личные качества государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления (эмпатия, доброжелательность,

подлинность, конкретность, инициативность, непосредственность, открытость, участие), способствующие развитию коммуникативного компонента лидерского потенциала; приведены пути повышения коммуникативной компетентности государственных служащих, которые могут быть развиты на курсах повышения квалификации. Предложено разработать для этих курсов Программу «Инструментальные аспекты демократического лидерства: ответ на вызовы современности», целевую группу которой будут составлять: категории должностей государственной службы: Б, В; категории должностей в органах местного самоуправления: II, III, IV, V, VI, VII; категории руководителей местных государственных администраций: председателя, заместителя, первого заместителя, в состав которой обязательно должен входить Модуль «Формирование коммуникативной компетентности публичного служащего-лидера», освещающий следующие вопросы: 1) Технологии формирования коммуникативного компонента лидерского потенциала государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления. 2) Деловой протокол и этикет в деятельности государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления. 3) Коммуникации и коммуникативные барьеры в деятельности государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления.

Ключевые слова: государство, государственное управление, государственные служащие, должностные лица местного самоуправления, лидерский потенциал, коммуникативная компетентность, коммуникативный компонент, курсы повышения квалификации.

L. M. HREN, O. V. GRYBKO

COMMUNICATIVE COMPONENT OF LEADERSHIP CAPACITY OF CIVIL SERVANTS AND LOCAL GOVERNMENT OFFICIALS: WAYS OF FORMATION

The article is devoted to finding ways of forming leadership potential communicative component of civil servants and local government officials; concepts such as: "civil service", "civil servants", "local government officials", "leadership potential", "communicative competence", "communicative component" are considered. It is proved that communication of civil servants and local self-government officials with citizens should promote establishment of contact, interaction, be aimed at constructive dialogue that will give a positive result in the decision of any questions; it is substantiated that conducting trainings on the formation of the leadership potential communicative component of civil servants and local government officials will help increase the effectiveness of their professional activities. The expediency of conducting a survey with students to identify the level of their knowledge formation of business communication; the personal qualities of civil servants and local government officials (empathy, friendliness, authenticity, concreteness, initiative, immediacy, openness, participation) that contribute to the development of the leadership potential communicative component is considered. The ways of increase of civil servants' communicative competence that can be developed on advanced training courses are proposed. It is estimated to develop for these courses the Program "Instrumental aspects of democratic leadership: responding to the modern challenges", the target group of which will be: categories of civil service positions: B, C; categories and positions in local governments: II, III, IV, V, VI, VII; categories of heads of local state administrations: chairman, deputy, first deputy. Program must include the Module "Formation of communicative competence of public servants-leaders", it should cover the following issues: 1) Technologies for forming leadership potential communicative component of civil servants and local self-government officials persons of 2) Business protocol and etiquette in the activities of civil servants and local government officials. 3) Communications and communication barriers in the activities of civil servants and local government officials.

Key words: state, public administration, civil servants, local government officials, leadership potential, communicative competence, communicative component, advanced training courses.

Постановка проблеми. Децентралізація влади, зміни територіального устрою, реформування системи місцевого самоврядування, модернізації служби в органах місцевого самоврядування потребують сформованості комунікативного компоненту лідерського потенціалу у державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування. Сформовані комунікативні навички (ефективна комунікація; уміння працювати в команді; управління та підтримка інших) допоможуть державним управлінням ефективно співпрацювати з партнерами, забезпечити ефективність надання послуг населенню, сприятимуть всебічному розвитку громади. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання формування комунікативної компетентності державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування. Комунікативна компетентність передбачає: спрямованість людини на спілкування і

взаємодію; високий рівень узгодженості вербальних і невербальних засобів комунікації; сформованість широкого діапазону комунікативних навичок (навичок публічних виступів, ведення розмови, активного слухання) і комунікативних явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню формування комунікативної компетентності державних службовців присвячено дослідження вітчизняних вчених В. Волик (розглянуто методи оцінки компетентності державних службовців) [1], О. Євсюкова (досліджено шляхи удосконалення комунікативної компетентності державних службовців та питання протидії конфлікту інтересів при виконанні службових обов'язків [3], О. Омельчук (розглянуто поняття та сутність комунікативної культури та її специфіки у сфері публічного адміністрування) [8] М. Шклярчук та С. Яценка (комунікативний аспект розглядається як один з найважливіших способів

підвищення якості державного управління) [13, 14] та інших дослідників. На увагу заслуговує наукове дослідження колективу авторів Івано-Франківського центру науки, інновацій та інформатизації, в якому розглядаються питання професійного спілкування сучасного керівника державної служби, розкрито його сутність і зміст, специфіку прояву в діяльності державного службовця [7]. Діагностиці й розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців у процесі навчання, методиці формування комунікативної компетентності майбутнього лідера-менеджера присвячено наукові напрацювання авторів статті [2, 9].

Теоретичні та методологічні основи дослідження. У Законі України «Про запобігання корупції» фіксуються правила поведінки представників державної влади та місцевого самоврядування щодо законності, пріоритету інтересів, політичної неупередженості, толерантності, об'єктивності, компетентності і ефективності, формування довіри до влади, конфіденційності, утримання від виконання незаконних рішень чи доручень, недопущення конфлікту інтересів, запобігання одержанню неправомірної вигоди або дарунка (пожертви), декларування майна, доходів, витрат і зобов'язань фінансового характеру [4]. Одним із викликів сьогодення є питання розвитку лідерства в управлінні державою, а саме формування лідерської свідомості, лідерського мислення, лідерської відповідальності та лідерських якостей у кожного громадянина, який вболіває за свою громаду, місто, регіон і країну.

Мета статті – розкрити шляхи формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Держава – відповідним чином організована суспільна структура, здатна здійснювати найвищий контроль над деякими аспектами поведінки людей на певній території з метою підтримувати лад у даному суспільстві [12, с.150].

Державно-управлінська діяльність пов'язана з владними повноваженнями, до представників державного управління висуваються підвищені моральні вимоги. Контроль за дотриманням етичних вимог у державному управлінні має здійснюватися на етапах відбору людей на державну службу – тут відслідковуються певні загальнолюдські моральні якості кандидата на посаду, які необхідні для належного виконання професійних обов'язків; на етапах проходження професійної діяльності – оцінюється дотримання норм етики державного службовця. У зв'язку з цим увага приділяється формуванню комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Для нашого дослідження необхідно розглянути такі поняття, як: державна служба, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, лідерський потенціал, комунікативна компетентність, комунікативний компонент. У Законі України «Про державну

службу», що регулює відносини, які охоплюють діяльність держави щодо створення правових, організаційних, економічних та соціальних умов реалізації громадянами України права на державну службу надається визначення: «Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження» [5].

Посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету [6]. Підтримуємо думку дослідників стосовно того, що «місцеве самоврядування відіграє важливу роль у реалізації одного з головних завдань сьогодення – об'єднання в одне ціле інтересів держави, суспільства та особистості, оскільки головна мета та сутність місцевого самоврядування полягає в тому, щоб на рівні кожної окремо взятої особистості здійснювати гармонізацію прав і свобод людини та громадянина з інтересами держави та суспільства і що місцеве самоврядування відповідає ідеям сучасної демократичної правової соціальної держави, найвища цінність якого – людина, її права і свободи [10]. Принципами діяльності державного службовця в країнах демократії стає пріоритет суспільного блага, верховенство права, чесність, повага, цінування загальноновизнаних норм моралі, безпристрасність та неупередженість, відповідальність, відкритість, прозорість, ефективність, результативність тощо.

Комунікативна компетентність розглядається у нашому попередньому напрацюванні як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії. Це здатність людини встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. Для ефективної комунікації характерним є досягнення взаєморозуміння партнерів, краще розуміння ситуації і предмета спілкування [9, с. 14].

Колектив авторів на чолі з О. Романовським дає визначення потенціалу особистості як «системі природно-обумовлених і поновлюваних ресурсів, реалізація яких протягом життя приводить до певних, з точки зору особистості і суспільства, значущих особистісних досягнень» [11, с. 89]. Що стосується лідерського потенціалу, то авторами він визначається як сукупність ознак, об'єднаних в групи, що відображають специфіку організаційного керівництва і його структуру, елементами якої є особистісно-рефлексивний, ціннісно-мотиваційний, пізнавально-професійний, поведінковий або організаційно-управлінський, комунікативний, емоційний компоненти [11, с. 90-91].

Комунікативний компонент лідерського потенціалу реалізується у культурі спілкування

державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування з громадянами, в реалізації базових етичних принципів комунікації. Комунікація представляє процес обміну інформацією між двома або більше особами, спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів із метою передавання та одержання інформації. Державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування у спілкуванні із громадянами повинні дотримуватись комунікативних етичних та емотивних норм користування мовою, тобто екологічності комунікації. Загальновідомо, що етикетні висловлювання виконують комунікативну й апелятивну функції, формують так звану етикетну рамку. Екологічність мовленнєвого висловлювання сприяє успішності комунікації та досягненню певної кооперації у спілкуванні і заперечує конфлікти та деструкцію у спілкуванні.

Моральна культура спілкування – співвіднесення людської свідомості, поведінки, відносин з моральними цінностями, установками, нормами, принципами. Моральна культура спілкування державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування виступає складовою культури спілкування, що охоплює етичні та психологічні компоненти, необхідні для взаємодії відповідні знання, вміння застосовувати їх у конкретних ситуаціях. Етика державного службовця демократичної країни орієнтована на служіння, що, виражається в культурі спілкування з громадянами, в реалізації базових етичних принципів комунікації.

Спілкування державних службовців й посадових осіб місцевого самоврядування з громадянами повинно сприяти встановленню контакту, взаємодії, бути націленим на конструктивний діалог, що надасть позитивний результат у вирішенні будь-яких питань. Державно-управлінська сфера має на увазі, що державні управлінці є представниками організації у спілкуванні, налагодженні зв'язку з народом, узгодженні інтересів і поглядів різних його частин. Все це зобов'язує державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування володіти високою комунікативною культурою. Комунікабельність, вміння спілкуватися, стає суттєвим виміром професійної компетентності державного службовця, адже більшість свого робочого часу вони приділяють спілкуванню з громадянами, вирішенню їх насущних питань. Спілкування стає повноцінним, якщо реалізуються 3 основні його функції: обмін інформацією; •передача емоційного ставлення; •взаємодія.

На нашу думку, проведення тренінгів з формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування сприятиме підвищенню ефективності їх професійної діяльності.

На початку проведення тренінгів з формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування доцільно провести із слухачами анкетування на виявлення рівня сформованості у них знань щодо ділового

спілкування. На нашу думку, анкета повинна містити такі питання:

1. Як Ви розумієте суть понять «комунікація», «професійне спілкування»?

2. У чому Ви вбачаєте значущість оволодіння державними службовцями вміннями професійного спілкування?

3. Чи знаєте Ви, які вимоги висуваються до здійснення ділового спілкування у професійній діяльності державних службовців?

4. Які особливості ділової взаємодії з колегами, діловими партнерами треба враховувати державним службовцям?

5. Які є способи запобігання й розв'язання конфліктних ситуацій у процесі ділового спілкування?

6. Як долати комунікативні бар'єри в діловому спілкуванні?

7. Які шляхи можна використовувати Вами з метою вдосконалення вмінь професійного спілкування?

Подальше проведення тренінгів припускає визначення основних принципів ефективного спілкування державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування з громадянами (відкритість, пластичність, повага, толерантність, турбота), приклади їх застосування у державно-управлінській сфері, тобто у повсякденній професійній діяльності.

Відкритість у спілкуванні – здатність до спілкування, прийняття інших, їх унікальності. Відкритість у спілкуванні між державними службовцями та громадянами конкретизується в демократизмі спілкування з народом, їхній доступності, вмінні створити товариську атмосферу, чесності, правдивості, неупередженості, прозорості, гласності, контрольованості влади. Закулісні методи підбору та просування кадрів, закритість, відсутність прозорих механізмів діяльності та брак достатньої інформації про діяльність органів влади, кулуарне вирішення ними справ, відсутність партнерських відносин з громадянами, професійний егоїзм чиновництва унеможливають ефективні взаємодії владних структур з громадськістю

Пластичність у спілкуванні – здатність сприймати проблеми інших, залишаючись самим собою. У спілкуванні між державними службовцями та громадянами пластичність виявляється:

- у гнучкості (вмінні враховувати ситуацію та знанні психологічного стану співрозмовника, здатності застосовувати різні існуючі стратегічні та тактичні прийоми спілкування);

- оперативності (швидкості реагування на ситуацію);

- творчому стилі роботи (використанні нових нестандартних підходів для вирішення проблем).

У державному управлінні принцип турботи (співчуття, піклування про когось) є спірним принципом, оскільки турбота може призвести до патерналізму й до придушення свободи, до гноблення. Тому турбота має поєднуватися зі справедливістю й реалізуватися у відповідальності перед кожним громадянином і суспільством в цілому.

Колектив Івано-Франківського центру науки, інновацій та інформатизації, розглядаючи питання професійного спілкування сучасного керівника державної служби, вважає, що «сучасний державний службовець, працюючи над розширенням своєї комунікативної компетентності, повинен: уміти формулювати цілі службового і неформального спілкування; організувати процес спілкування і вміти управляти ним (застосовуючи різні тактичні прийоми, не забуваючи про стратегічну лінію); володіти технікою мовлення, знати мовленнєвий етикет і вміло його використовувати; уміти ставити запитання і конкретно та коректно відповідати на них; уміти вести бесіду, співбесіду, ділову розмову, полеміку, дискусію, діалог, ділові переговори, наради тощо; уміти аналізувати конфліктні ситуації, конфронтації, що виникають у сфері службових відносин, та вибирати найефективніші методи їх розв'язання; володіти прийомами переконання, навіювання, критики; розуміти «мову невербальних сигналів» у поведінці своїх комунікативних партнерів і відповідно реагувати на неї; знати діловий етикет і вміти його використовувати; уміти здійснювати психотерапію, знімати стрес, адаптуватись до певних умов» [7, с. 8].

Ефективно управляти процесом спілкування державним службовцем та посадовим особам місцевого самоврядування дозволяє наявність у них таких якостей:

- емпатії (уміння бачити ситуацію очима партнерів);
- доброзичливості (поваги, симпатії, уміння приймати чужу думку, навіть не схвалюючи її, підтримувати інших);
- автентичності (уміння зберігати своє «Я» у контактах з іншими людьми);
- конкретності (уміння говорити про конкретні проблеми, дії, можливості колективу, готовності однозначно відповідати на питання);
- ініціативності (уміння «йти вперед», установлювати контакти, здатність братися за справу в ситуації, яка потребує активного втручання);
- безпосередності (уміння говорити й діяти напрямом);
- відкритості (готовності відкривати іншим мотиви своїх дій, щирість з оточуючими);
- участі (уміння виражати свої плани й готовності приймати плани іншої людини).

Погоджуємося з думкою авторів, що ефективними шляхами підвищення комунікативної компетентності державних службовців є:

- розвиток конкуренції та свободи особистості;
- застосування як вертикальних, так і горизонтальних комунікацій;
- розвиток компетентності та відповідальності державних службовців;
- формування та розвиток системи професійного навчання державних службовців;
- розвиток позитивних комунікативних якостей управлінців;
- вивчення технологій управлінського впливу та психологічних прийомів [7, с. 9].

Вважаємо, що на курсах підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування доцільно впроваджувати лекційні та семінарські заняття з формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу, з розвитку навичок та вмінь подолання комунікативних бар'єрів. Це може бути один з модулів програми підвищення кваліфікації під назвою «Формування комунікативної компетентності публічного службовця-лідера», який містить такі питання:

1. Технології формування комунікативного компоненту лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

2. Діловий протокол та етикет у діяльності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

3. Комунікації та комунікативні бар'єри в діяльності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

На нашу думку, система професійного навчання державних службовців шляхом підвищення кваліфікації сприятиме формуванню комунікативного компонента лідерського потенціалу державних службовців, і це, безумовно, є «показником цивілізованості системи державної служби в цілому і державного управління зокрема» [7, с. 10].

Висновки. На підставі вище викладеного, ми дійшли висновку, що курси підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування є одним з ефективних шляхів підвищення їх комунікативного компоненту. Пропонуємо розробити для цих курсів Програму «Інструментальні аспекти демократичного лідерства: відповідь на виклики сучасності», цільову групу якої склали: категорії посад державної служби: Б, В; категорії посад в органах місцевого самоврядування: ІІ, ІІІ, ІV, V, VI, VII; категорії керівників місцевих державних адміністрацій: голови, заступника, першого заступника, до складу якої обов'язково повинен входити Модуль «Формування комунікативної компетентності публічного службовця-лідера».

Список літератури

1. Волик В. Компетентності державних службовців України: наукові підходи до класифікації [Електронний ресурс]. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2012_3/12vvsnpk.pdf
2. Грень Л. М. Діагностика й розвиток комунікативної компетентності майбутніх фахівців у процесі навчання / Л. М. Грень // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. Зб. статей: Ялта: РВВ КГУ, 2014, Вип. 43. Ч.1. 264 с. С. 46-51.
3. Євсюков О. П. Комунікативна компетентність державного службовця / О. П. Євсюков // Інвестиції: практика та досвід (Серія: Державне управління). № 1. 2014. С. 129-131.
4. Закон України «Про запобігання корупції». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
5. Закон України «Про державну службу», Ст. 1. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T372300?an=1>

6. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування», Ст. 2. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1X500A>

7. Комунікативна компетентність державних службовців яка елемент модернізації системи державної служби / ІваноФранківський центр науки, інновацій та інформатизації. – ІваноФранківськ: 2012. 154 с.

8. Омельчук А. І. Комунікативна культура державного службовця: понятійно-категорійна сутність / А. І. Омельчук. // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2011. № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_8_8

9. Панфілов Ю.І. Методика формування комунікативної компетентності майбутнього лідера-менеджера / Ю.І. Панфілов, Л. М. Грень, В. В. Каблеш // Теорія і практика управління соціальними системами. Харків: НТУ «ХПІ», 2016. №2. С. 10-19.

10. Реалізація лідерського потенціалу громадян України в процесі самоорганізації населення. URL: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/8ec3a54225d156b0c58d4c9252171068.pdf>

11. Романовский, А. Г., Михайличенко, В.Е., Грень, Л.Н. (2018) Педагогика лидерства. Х.: Стильздат, 500 с.

12. Філософський енциклопедичний словник. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2002. 744 с.

13. Шклярчук М. Комунікативна компетентність державних службовців / М. Шклярчук // Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України: матеріали 11-ї регіон.наук.-практ.конф. 15 травн. 2014. Д.: ДРІДУ НАДУ, 2014. 292 с. С. 276-277.

14. Яценко С. Шляхи підвищення комунікативної компетентності державних службовців / С. Яценко // Державне будівництво. № 2. 2009 [Електронний ресурс]. URL : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/3/03.pdf>

References (transliterated)

1. Volyk V. “Kompetentnosti derzhavnykh sluzhbovtiv Ukrainy: naukovі pidkhody do klasyfikatsii [Competences of civil servants of Ukraine: scientific approaches to classification]”. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2012_3/12vv snpk.pdf

2. Hren L. M. “Diahnostyka u rozvytok komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv u protsesi navchannia [Diagnosis and development of communicative competence of future specialists in the learning process]” / L. M. Hren // Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Ser.: Pedahohika i psykholohiia. Zb. statei: Yalta: RVV KHU, 2014, Vyp. 43. Ch.1. 264 p. P. 46-51.

3. Yevsiukov O. P.” Komunikatyvna kompetentnist derzhavnoho sluzhbovtia [Communicative competence of a civil servant]” / O. P. Yevsiukov // Investytsii: praktyka ta dosvid (Serii: Derzhavne upravlinnia). № 1. 2014. P. 129-131.

4. Zakon Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsii». URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

5. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu», St. 1. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T372300?an=1>

6. Zakon Ukrainy «Pro sluzhbu v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia», St. 2. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1X500A>

7. “Komunikatyvna kompetentnist derzhavnykh sluzhbovtiv yaka element modernizatsii systemy derzhavnoi sluzhby [Communicative competence of civil servants as an element of modernization of the civil service system]” / IvanoFrankivskiy tsentr nauky, innovatsii ta informatyzatsii. IvanoFrankivsk: 2012. 154 p.

8. Omelchuk A. I. “Komunikatyvna kultura derzhavnoho sluzhbovtia: poniatiino-katehoriina sutnist [Communicative culture of a civil servant: conceptual and categorical essence]” / A. I. Omelchuk. // Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. 2011. № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_8_8

9. Panfilov Yu.I. “Metodyka formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnoho lidera-menedzhera [Methods of forming the communicative competence of the future leader-manager]” / Yu. I. Panfilov, L. M. Hren, V. V. Kablash // Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy. Kharkiv: NTU «KhPI», 2016. № 2.P. 10-19.

10. “Realizatsiia liderskoho potentsialu hromadian Ukrainy v protsesi samoorganizatsii naseleennia [Realization of leadership potential of citizens of Ukraine in the process of self-organization of the population]”. URL: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/8ec3a54225d156b0c58d4c9252171068.pdf>

11. Romanovskiy, A. H., & Mykhailychenko, V.E., Hren, L.N. (2018) “Pedahohyka lyderstva [Leadership Pedagogy]”. Kh.: Stylyzdat, 500 p.

12. “Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]”. Instytut filosofii im. H.S. Skovorody NANU, 2002. 744 p.

13. Shklyaruk M. “Komunikatyvna kompetentnist derzhavnykh sluzhbovtiv [Communicative competence of civil servants]” / M. Shklyaruk // Aktualni problemy yevropeiskoi intehratsii ta yevroatlantychnoho spivrobitnytstva Ukrainy: materialy 11-yi rehion.nauk.-prakt.konf. 15 travn. 2014. D.: DRIDU NADU, 2014. 292 p. P. 276-277.

14. Yatsenko S. “Shliakhy pidvyshchennia komunikatyvnoi kompetentnosti derzhavnykh sluzhbovtiv [Ways to increase the communicative competence of civil servants]” / S. Yatsenko // Derzhavne budivnytstvo. № 2. 2009 [Elektronnyi resurs]. URL : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/3/03.pdf>

Надійшла (received) 12.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Грень Лариса Миколаївна (Грень Лариса Николаевна, Hren Larisa) – доктор наук з державного управління, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>;

Грибко Ольга Владиславівна (Грибко Ольга Владиславовна, Olga Grybko) – кандидат наук з державного управління, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

С.А. МОРОЗ, І.С. БУКА, В.М. МОРОЗ, І.Т. МАНЧАК

СТЕЙКХОЛДЕРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ТЛУМАЧЕННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ ТА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ

Серед питань проблематики забезпечення якості вищої освіти слід звернути увагу перш за все на ті з них, які пов'язані з формулюванням змісту так званих базових категорій, тобто тих з категорій які, з одного боку, найбільш часто використовуються дослідниками у межах професійного (наукового) дискурсу з проблематики забезпечення якості вищої освіти, а з іншого – все ще потребують на уточнення свого категоріального змісту. Серед таких категорій, з огляду на свою поширеність у науковому обігу, позиціонує у тому числі й категорія «стейкхолдери». Вчені, так само як й фахівці-практики, достатньо часто використовують категорію «стейкхолдери» як у межах наукових дослідженнях, так й під час реалізації функцій управління розвитком системи вищої освіти. Нажаль, популярність цієї категорії у науковому дискурсі не забезпечила розвиток її змісту. У межах наукової думки існує декілька підходів до тлумачення відповідної категорії. Найбільш вдалим за своїм формулюванням є ті з них, які були інституалізовані у межах Міжнародного стандарту ISO 21001:2018 «Освітні організації. Системи менеджменту для освітніх організацій». Вимоги та настанови щодо використання» та Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Крім того, питання ідентифікації стейкхолдерів, по відношенню до процедур та результатів функціонування ЗВО, набуло свого достатнього розвитку у межах наукових досліджень вітчизняних вчених та нормативних документах ЗВО. Наприклад, переважна більшість розроблених у вітчизняних ЗВО Положень про стейкхолдерів містить їх узагальнений перелік. Не дивлячись на достатній рівень актуалізації категорії «стейкхолдери» у науковому дискурсі її зміст все ще не набув свого остаточного оформлення. Про це свідчить й той факт, що профільні до проблематики вищої освіти закони не містять не лише визначень відповідної категорії, а навіть згадки про неї. За результати проведеного дослідження до стейкхолдерів якості вищої освіти можуть бути віднесені такі суб'єкти: стейкхолдери з організаційного простору ЗВО або так звані внутрішні стейкхолдери (здобувачі вищої освіти; студентські самоврядні організації та наукові товариства студентів; наукові та науково-педагогічні працівники ЗВО; адміністрація ЗВО та його структурних підрозділів; колегіальні органи управління ЗВО); стейкхолдери які не перебувають у структурі ЗВО або так звані зовнішні стейкхолдери (батьки (опікуни) здобувачів вищої освіти, а також потенційні абітурієнти; власники ЗВО; зовнішні партнери ЗВО; випускники ЗВО та їх об'єднання; освітні організації які приймають опосередковану участь у формуванні професійних компетентностей майбутніх фахівців; суб'єкти ринку праці; держава та суспільство); суб'єкти конкурентних відносин (організації які конкурують між собою як на рівні боротьби за кваліфікованих фахівців, у тому числі й за випускників ЗВО); незалежні установи оцінювання та забезпечення якості вищої освіти які діють на регіональному, національному та міжнародному рівнях, а також національні агентства забезпечення якості освіти; міжнародні організації профільного до проблематики забезпечення якості вищої освіти спрямування своєї професійної діяльності.

Ключові слова: стейкхолдери; якість вищої освіти; заклади вищої освіти; держава; забезпечення якості вищої освіти; міжнародні стандарти якості; публічне управління забезпеченням якості вищої освіти.

С.А. МОРОЗ, І.С. БУКА, В.М. МОРОЗ, І.Т. МАНЧАК

СТЕЙКХОЛДЕРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ КАТЕГОРИИ И ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ СУБЪЕКТОВ

Среди вопросов проблематики обеспечения качества высшего образования следует обратить внимание прежде всего на те из них, которые связаны с формулировкой содержания так называемых базовых категорий, то есть тех из категорий, которые, с одной стороны, наиболее часто используются исследователями в рамках профессионального (научного) дискурса по проблематике обеспечения качества высшего образования, а с другой – все еще нуждаются в уточнении своего категориального содержания. Среди таких категорий, учитывая свою распространенность в научном обращении, позиционирует, в том числе, и категория «стейкхолдеры». Ученые, так же как и специалисты-практики, достаточно часто используют категорию «стейкхолдеры», как в научных исследованиях, так и при реализации функций управления развитием системы высшего образования. К сожалению, популярность этой категории в научном дискурсе не обеспечила развитие ее содержания. В научном дискурсе существует несколько подходов к толкованию соответствующей категории. Наиболее удачными по своей формулировке являются те из них, которые были институализированы в рамках Международного стандарта ISO 21001:2018 «Образовательные организации. Системы менеджмента для образовательных организаций. Требования и инструкции по использованию» и Стандартов и рекомендаций по обеспечению качества в Европейском пространстве высшего образования. Кроме того, вопрос идентификации стейкхолдеров, по отношению к процедурам и результатам функционирования вузов, получил свое достаточное развитие в рамках научных исследований отечественных ученых, а также в нормативных документах университетского уровня.

Например, основная часть разработанных в отечественных вузах Положений о стейкхолдерах содержит перечень субъектов. Несмотря на достаточный уровень актуализации категории «стейкхолдеры», в научном дискурсе ее содержание все еще не получило своего окончательного оформления. Об этом свидетельствует и тот факт, что профильные к проблематике высшего образования законы не содержат не только определения соответствующей категории, но и даже упоминания о ней. По результатам проведенного нами исследования к стейкхолдерам качества высшего образования могут быть отнесены следующие субъекты: стейкхолдеры из организационного пространства университета или так называемые внутренние стейкхолдеры (соискатели высшего образования; организации студенческого самоуправления и научные общества студентов; научные и научно-педагогические работники вуза; администрация вуза и его структурных подразделений; коллегиальные органы управления вуза); стейкхолдеры не находящиеся в структуре вуза или так называемые внешние стейкхолдеры (родители (опекуны) соискателей высшего образования, а также потенциальные абитуриенты; владельцы вуза; внешние партнеры вуза; выпускники вуза и их объединения; образовательные организации принимающие опосредованное участие в формировании профессиональных компетентностей будущих специалистов; субъекты рынка труда; государство и общество); субъекты конкурентных отношений (организации которые конкурируют между собой за квалифицированных специалистов, в том числе и за выпускников вузов); независимые субъекты оценивания качества высшего образования которые осуществляют свою профессиональную деятельность на региональном, национальном и международном уровнях, например, такие как национальные агентства обеспечения качества образования; международные организации профильные к проблематике обеспечения качества высшего образования.

Ключевые слова: стейкхолдеры; качество высшего образования; заведения высшего образования; государство; обеспечение качества высшего образования; международные стандарты качества; публичное управление обеспечением качества высшего образования.

S.A. MOROZ, I.S. BUKA, V.M. MOROZ, I.T. MANCZAK

STAKEHOLDERS OF HIGHER EDUCATION QUALITY ASSURANCE: INTERPRETATION OF CATEGORY CONTENT AND PERSONALIZATION OF SUBJECTS

Among the issues of problematics of quality assurance of Higher Education, first of all we should pay attention to those of them which are related with formulation of the content of so – called basic categories, that is, those of the categories that, on the one hand, are the most often used by researchers in the framework of professional (scientific) discourse on the problematics of quality assurance of higher education, and on the other - still need to clarify their categorical content. Taking into account its prevalence in scientific circulation, the category "stakeholders" is also positioned among such categories. Scientists, as well as practitioners, very often use the category of "stakeholders" both in the framework of scientific researches and in the implementation of the functions of management of the higher education system development. Unfortunately, the popularity of this category in scientific discourse did not ensure the development of its content. Within the framework of scientific thought, there are several approaches for interpreting of the corresponding category. The most successful in their wording are those of them, which were institutionalized within the framework of the International standard ISO 21001:2018 "Educational organizations. Management systems for educational organizations. Requirements and guidelines for usage" as well as standards and recommendations for quality assurance in the European Higher Education Area. In addition, the issue of identifying of stakeholders' relation with the procedures and results of the Higher Education Institutes' functioning has acquired its sufficient development within the framework of scientific researches made by domestic scientists and the Higher Education Institutes' regulatory documents. For example, most of the regulations about stakeholders developed by domestic Higher Education Institutes contain their generalized list. Despite the sufficient level of actualization of the "stakeholders" category in the scientific discourse, its content has not yet received its final form. This is also evidenced by the fact, that the laws relevant to the problematics of higher education do not contain not only definitions of the corresponding category, but even references to it. According to the results of the held study, the following subjects can be classified as stakeholders of the higher education quality: stakeholders from the organizational department of the Higher Education Institutions or so-called internal stakeholders (applicants for higher education; student self-government organizations and students' scientific societies; scientific and scientific-pedagogical employees of the Higher Education Institutions; administration of the Higher Education Institutions and its structural divisions; collegial management bodies of the Higher Education Institutions); stakeholders who are not in the structure of the Higher Education Institutions or the so-called external stakeholders (parents (guardians) of higher education applicants, as well as potential applicants; owners of Higher Education Institutions; external partners of the Higher Education Institutions; Higher Education Institutions' graduates and their associations; educational organizations that take an indirect part in the formation of professional competencies for future specialists; subjects of the labour market; the state and society); subjects of competitive relations (organizations that compete with each other both at the level of struggle for qualified specialists, including the Higher Education Institutions' graduates); independent institutions for assessing and ensuring the higher education quality that work on

the regional, national and International levels, as well as national agencies on education quality ensuring; International organizations professional activities of which are concerned to the problematics of the higher education quality assurance.

Key words: stakeholders; higher education quality; Higher Education Institutions; state; higher education quality assurance; international quality standards; public management of higher education quality assurance.

Постановка проблеми. За результатами нещодавно проведеної у Римі конференції профільних до проблематики розвитку вищої освіти членів національних урядів країн Європейського Союзу (міністри вищої освіти країн з Європейського простору вищої освіти) «Embrace the challenge, create new opportunities and cancel differences» було схвалено так зване Римське комюніке. Програмний документ підбив підсумки розвитку системи вищої освіти з часу підписання Болонської декларації та визначив вектори (конкретизував індикатори) роботи всього Європейського простору вищої освіти (ЄПВО) на наступні десять років [1]. Серед таких векторів було визначено у тому числі й забезпечення якісної освіти як одного з ключових стандартів ЄПВО. На виконання норм цього документу проблематика забезпечення якості вищої освіти набула своєї інституалізації на рівні національних стратегій розвитку систем вищої освіти. Наприклад, Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки актуалізує питання забезпечення якості вищої освіти на рівні однієї з стратегічних цілей розвитку вищої освіти України до 2031 року, а саме – «Стратегічна ціль 3. Забезпечення якості і доступності вищої освіти для різних верств населення» [2, с. 43]. Серед операційних цілей та завдань, які на думку авторів документу сприятимуть досягненню цієї цілі, найбільш важливими, з огляду на обраний нами предмет наукового пошуку, є розбудова дієвої системи внутрішнього та зовнішнього забезпечення і моніторингу якості вищої освіти (операційна ціль 3.2.); розвиток внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти із залученням зацікавлених сторін з урахуванням потреб ринку праці та галузевого контексту (завдання 3.3.3); популяризація у суспільстві культури академічної доброчесності і забезпечення якості вищої освіти (завдання 3.3.9) тощо. Крім того, слід звернути увагу й на той факт, що проблематика забезпечення якості вищої освіти була визначена Національною академією педагогічних наук України на рівні одного з пріоритетних напрямів наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок на 2022-2026 рр. У межах цих напрямів відповідна проблематика була актуалізована через такі формулювання актуальних до розв'язання наукових проблем: методологія і технології моніторингових досліджень в освіті та оцінювання її якості; забезпечення якості і рівного доступу до освіти в освітніх системах світу; проблеми і стратегії досягнення конкурентоспроможної якості вищої освіти; моделі і механізми оцінювання якості вищої освіти; управління забезпеченням і вдосконаленням якості освіти та організацією безпечного і здорового освітнього середовища [3].

З огляду на вище наведене можемо стверджувати про те, що проблематика забезпечення якості вищої освіти є не лише актуальним напрямом в організації наукових пошуків, а й практично значущим. Така практична значущість відповідної проблематики може бути підтверджена результатами наукових досліджень колективу авторів на чолі з М. Редулеску. За результатами аналізу впливу вищої освіти на показники економічної конкурентоспроможності Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Болгарії та Румунії вчені дісталися висновку про існування залежності між макроекономічними показниками держави та рівнем якості освіти у її ЗВО. Відповідна думка була оформлена вченими у вигляді висновку про те, що якість вищої освіти впливає не лише на рівень конкурентоспроможності держави, а й відбивається на рівні її ВВП [4]. У свою чергу О. Пелинеску [5], А. Тейшейра [6], Ф. Кокотовіч [7] звертають увагу на той факт, що критична маса висококваліфікованих фахівців в державі, у поєднанні з достатнім рівнем використання новітніх технологій для виробництва товарів та послуг у межах національної економіки, здатні забезпечити прискорене економічне зростання, а відповідно й підвищення рівня життя населення. Схожі за своїм змістом узагальнення ми можемо зустріти у тому числі й у вітчизняних вчених. Наприклад, В.Д. Чекіна за результатами авторського аналізу рівня залежності економічного зростання держави від обсягів витрат на освіту підтвердила існування «позитивного впливу рівня освіти людей на економічне зростання при врахуванні інших чинників (у тому числі загального рівня розвитку країни)» [8, с. 99]. Наведені вище узагальнення підтверджують наше припущення про практичну значущість проблематики вищої освіти для розвитку держави та створюють теоретичне підґрунтя для подальших наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика забезпечення якості вищої освіти, у тому чи іншому контексті прояву свого складного та багатогранного змісту постійно перебуває у межах фокусу наукової уваги вчених. У межах галузі знань «Публічне управління та адміністрування» відповідні питання набули свого розвитку у роботах: Л.О. Белової та В.Г. Бульби (за результатами експертного оцінювання визначено рівень розвитку системи управління якістю вищої освіти, а також ідентифіковано її основні проблеми) [9]; Л.М. Грень (визначено детермінанти якості вищої освіти та оцінено потужність їх впливу на підсумковий рівень якості освітньої діяльності) [10]; С.М. Домбровської (розглянуто місце та роль держави в системі підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів) [11]; Д.В. Карамішева (розглянуто орієнтири

розвитку моніторингу освітньої діяльності закладів вищої освіти) [12]; А.Л. Помази-Пономаренко (визначено рівень впливу крос-культурних особливостей на динаміку формування у особистості мотиваційних утворень до трудової та навчальної діяльності) [13]; О.Г. Романовського та О.В. Попової (за результатами аналізу думки роботодавців встановлено рівень залежності якості вищої освіти від джерел її фінансування та спеціалізації ЗВО) [14]; В.П. Садкового (оцінено потенціали методу онлайн опитування в системі моніторингу забезпечення ЗВО якості освітньої діяльності та якості вищої освіти) [15], а також інших вчених. Окремі з аспектів проблематики забезпечення якості вищої освіти були досліджені у роботах С.К. Андрейчука, В.П. Андрущенко, В.Д. Бакуменка, В.М. Бесчастного, М.М. Білинської, Л.А. Гаєвської, І.О. Дегтярьової, Д.І. Дзвінчука, Г.П. Клімової, В.Г. Кремнія, О.Я. Лазора, В.І. Лугового, С.М. Ніколаєнка, А.В. Озаровської, І.А. Семенець-Орлової, Н.А. Серкової, В.В. Сиченка, І.М. Хмирова, І.А. Чикаренко, С.О. Шевченка та інших дослідників. Окремі питання проблематики забезпечення закладами вищої освіти якості освітньої діяльності та якості вищої освіти були розглянуті нами у межах попередніх напрямів наукових пошуків [16-19]. Не дивлячись на достатній рівень наукової уваги до проблематики забезпечення якості вищої освіти, окремі її питання все ще залишаються відкритими для подальших наукових пошуків.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Серед питань проблематики забезпечення якості вищої освіти слід звернути увагу перш за все на ті з них, які пов'язані з формулюванням змісту так званих базових категорій, тобто тих з категорій які, з одного боку, найбільш часто використовуються дослідниками у межах професійного (наукового) дискурсу з проблематики забезпечення якості вищої освіти, а з іншого – все ще потребують на уточнення свого категоріального змісту. Серед таких категорій, з огляду на свою поширеність у науковому обігу, позиціонує у тому числі й категорія «стейкхолдери». Вчені, так само як й фахівці-практики, достатньо часто використовують цю категорію як у межах наукових дослідженнях, так й під час реалізації функцій управління розвитком системи вищої освіти. Нажаль, популярність цієї категорії у науковому дискурсі не забезпечила розвиток її змісту. Іншими словами, ми не можемо стверджувати про те, що вчені, використовуючи цю категорію, вкладають у неї однаковий зміст. Тут ми можемо вести мову про можливість актуалізації не лише ризику так званої підміни понять, а й викривленню змісту відповідної категорії. Про недостатній рівень культури використання згаданої вище категорії у науковому дискурсі свідчить у тому числі й факт подання її дефініції через різні форми, а саме – «стейкхолдери» та «стейкголдери». З одного боку, відмінність у

формулюванні дефініцій не є принциповим питанням та може бути пояснена через призму різних підходів до транслітерації латинки українською мовою. З іншого боку, той факт що обидві форми можуть використовуватись одночасно у межах одного документу свідчить про існування певних суперечностей, як на рівні конкретної форми подання дефініції, так й на рівні її категоріального змісту. Прикладом одночасного використання двох вище названих форм може слугувати, наприклад, Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти [20]. З огляду на той факт, що фахова по відношенню до проблематики якості вищої освіти організація ставиться достатньо вільно до використання дефініційних форм згаданої категорії, можемо припустити що її зміст має ще більші різночитання у межах наукового дискурсу.

Мета статті. За результатами аналізу змісту міжнародних програмних документів щодо категоріального змісту дефініції «стейкхолдери», а також узагальнення думок вчених за цим напрямом розвитку наукової думки, персоналізувати (визначити) тих з суб'єктів, які можуть бути віднесені до відповідної категорії у межах процедур забезпечення якості вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний стандарт ISO 21001:2018 «Освітні організації. Системи менеджменту для освітніх організацій. Вимоги та настанови щодо використання» було оприлюднено на офіційному сайті Міжнародної організації із стандартизації у травні 2018 року. У самому спрощеному вигляді мета запровадження ISO 21001:2018 може бути сформульована через призму необхідності забезпечення діючих у сфері освіти організацій та установ (організації які надають освітянські послуги) тим інструментом управління професійною діяльністю, використання якого сприятиме задоволенню потреб зацікавлених осіб (стейкхолдерів або сторін які отримають вигоду від використання стандартизованих систем управління в адмініструванні процесів надання освітянських послуг). На рівні стейкхолдерів автори стандарту ідентифікують таких суб'єктів (подано за визначеними у ISO 21001:2018 класифікаційними групами) [21, с. 49]:

1) об'єкти освітянської діяльності (особи які отримують освіту): студенти та учні закладів освіти (students and pupils); учні які навчаються в умовах реально діючого виробництва або отримують інструктаж на робочому місці (apprentice)

2) бенефіціари які не є безпосередніми учасниками навчального процесу: Уряд в цілому, профільне до проблематики освіти міністерство (наприклад, Міністерство освіти і науки), органи публічного управління на вищому, центральному та регіональному рівнях (Government); ринок праці (зайнятості) в цілому та його суб'єкти (Labour market) (наприклад, роботодавці та їх представники; профспілки тощо); батьки та (або) особи які здійснюють опіку над особою яка навчається (Partners and guardians), тобто ті суб'єкти, які мають

можливість приймати рішення від ім'я здобувачів освіти або впливати на їх рішення;

3) персонал закладів освіти або організацій які є суб'єктами надання освітніх послуг: співробітники (Employees) (педагогічні, наукові та науково-педагогічні працівники освітньої організації, а також тимчасово залучені до реалізації змісту освітніх (освітньо-наукових) програм особи; волонтери, тобто особи які залучені до надання освітніх послуг або організації навчального процесу на добровільній та як правило безоплатній основі (Volunteers) (наприклад: особи які залучені до роботи у комітетах; запрошені спікери тощо);

4) інші суб'єкти: заклади освіти та організації які діють на ринку освітніх послуг (Educational organizations); ті засоби масової інформації та інститути суспільства, професійна (громадська) діяльність яких пов'язана з освітянською галуззю (Media and society); зовнішні (позаштатні) постачальники освітніх послуг (суб'єкти які мають опосередкований зв'язок з освітнім середовищем але приймають активну участь у забезпеченні ефективності його функціонування та розвитку. Наприклад, зовнішні по відношенню до організаційної структури суб'єкту освітньої діяльності організації, які отримали право приймати участь в організації навчального процесу на умовах підрядної організації) (External providers); акціонери та одноосібні власники діючих на ринку освітніх послуг організацій (Shareholders); партнери діючих на ринку освітніх послуг організації, у тому числі й ті з них, які сприяють ресурсному забезпеченню останніх (підприємства, установи та організації які надають здобувачам освіти місця для проходження так званої виробничої практики або приймають участь у фінансуванні освітянської діяльності) (Commercial partners); випускники закладів освіти та особи які мали досвід навчання у межах відповідних організаційних структур (Alumni).

Слід звернути увагу на той факт, що міжнародний стандарт ISO 21001:2018 є одним з небагатьох нормативних документів який конкретизує (персоналізує) стейкхолдерів на рівні конкретних суб'єктів. Наприклад, автори Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти розглядають відповідну категорію через призму достатньо загальної за своїм змістом тези яка ідентифікує відповідних суб'єктів на рівні «всіх учасників (суб'єктів) у межах закладу, включаючи студентів і персонал, а також зовнішніх стейкхолдерів, таких як працевдавці та зовнішні партнери закладу» [22, с. 7]. Цілком очевидно що таке визначення не дозволяє персоналізувати (ідентифікувати) стейкхолдерів на рівні конкретних суб'єктів. Більш розширене тлумачення змісту стейкхолдерів освітньої діяльності ми можемо зустріти у наукових роботах окремих з дослідників. Наприклад, О.А. Грішнова та С.В. Бех у межах «Карти інтересів стейкхолдерів для університетів» персоналізували відповідних суб'єктів на внутрішньому та зовнішньому рівнях, а

саме: 1) внутрішні стейкхолдери: студенти (фокус інтересів – «отримання якісної освіти, саморозвиток та сприятливі умови навчання»); викладачі (фокус інтересів – «можливість підвищення кваліфікації, розвитку наукових інтересів. Матеріальне і технічне забезпечення, гарантії зайнятості»); співробітники (фокус інтересів – «гідні умови праці, матеріальне забезпечення, гарантії зайнятості»); 2) зовнішні стейкхолдери: суспільство в цілому (фокус інтересів – «удосконалення майбутнього суспільства шляхом соціалізації студентів»); батьки студентів (фокус інтересів – «відкриття перспектив для дітей, збереження їх фізичного і морального здоров'я»); абітурієнти (фокус інтересів – «відкритість та доступність інформації, прозорість конкурсів»); підприємці (фокус інтересів – «підготовка спеціалістів високої кваліфікації»); місцеві громади (фокус інтересів – «збереження природи та розвиток соціальної інфраструктури»); постачальники (фокус уваги – «прозорість закупівель») [23, с. 16]. Разом з тим, слід розуміти той факт, що наведений вище підхід до персоналізації стейкхолдерів, так само як й будь який з інших подібних за формою формалізації підходів, тобто ті підходи які були оприлюднені у межах наукової публікації, є лише думкою окремих вчених щодо відповідної категорії, а отже не можуть розглядатися на рівні норми та тим більше стандарту.

У межах стандарту ISO 21001:2018 стейкхолдерами є «особи або організації (структурована єдність (група) людей яка має визначені функції, обов'язки, повноваженнями та відносини щодо досягнення заздалегідь визначених цілей), які можуть: вплинути, зазнати впливу або бути результатом впливу або рішення» [24, с. 1]. Іншими словами, до стейкхолдерів (англ. stakeholders) можуть бути віднесені фізичні та юридичні особи, які мають інституалізоване відношення або легітимний інтерес до процесу та результатів функціонування освітньої організації. Традиційно вважається, що стейкхолдерами організації є ті з суб'єктів (особи або групи осіб), які мають інтерес до рішень організації та залежать від її дій (відсутності дій).

Приймаючи до уваги згадані нами вище норми Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти, а також положення Міжнародного стандарту ISO 21001:2018 «Освітні організації. Системи менеджменту для освітніх організацій. Вимоги та настанови щодо використання», вважаємо за можливе стверджувати про те, що питання персоналізації стейкхолдерів є в цілому вирішеним (обидва з цих документів надають цілком обґрунтований та логічно виважений перелік стейкхолдерів) та може потребувати лише певних уточнень. Крім того, питання ідентифікації стейкхолдерів, по відношенню до процедур та результатів функціонування ЗВО, набуло свого достатнього розвитку у межах наукових досліджень вітчизняних вчених та відповідних нормативних документах ЗВО. Наприклад, переважна більшість

розроблених у вітчизняних ЗВО Положень про стейкхолдерів освітніх програм визначає такий їх перелік: «Зовнішні стейкхолдери: держава, яка здійснює нормативно-правове регулювання діяльності ЗВО і основне замовлення на підготовку фахівців вищої освіти через розподіл державного замовлення на підготовку кадрів; регіональні органи державної влади та органи місцевого самоврядування; роботодавці (великі промислові підприємства; малі та середні підприємства; організації соціальної сфери), які зацікавлені в компетентних спеціалістах; школярі, абітурієнти та їх батьки, які знаходяться на стадії вибору ЗВО; освітні установи різних типів та видів, які розташовані в регіоні дислокації ЗВО; різноманітні громадські організації та об'єднання, які безпосередньо не пов'язані із системою освіти (політичні партії, етнічні та інші соціальні групи, творчі спілки, наукові установи тощо), але які зацікавлені у соціальному партнерстві. Внутрішні стейкхолдери: різні категорії осіб, що отримують освіту (здобувачі вищої освіти) та їх батьки; науково-педагогічні працівники, навчально-допоміжний і адміністративно-управлінський персонал» [25, с. 2]. З огляду на той факт, що таке формулювання (без зміни змісту та структури подання тексту) міститься у відповідних документах Державного закладу вищої освіти «Національний гірничий університет», Державного закладу вищої освіти «Ужгородський національний університет», Житомирського національного агроєкологічного університету, Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського, Національної металургійної академії України, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, а також у документах багатьох інших ЗВО, можемо припустити, що переважна більшість представників адміністрацій ЗВО України, а відповідно й їх колегіальних органів управління, поділяють наведену вище точку зору. Така однастайність думки вчених щодо персоналізації (конкретизації) суб'єктів стейкхолдерів створює підґрунтя для можливості сприйняття наведеного вище переліку на рівні експертного. У свою чергу, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти у своєму річному звіті ідентифікувало стейкхолдерів за такими суб'єктами: адміністрація ЗВО; викладачі ЗВО; роботодавці (працедавці); студенти; власники та органи управління ЗВО; абітурієнти; батьки студентів та абітурієнтів [20, с. 62]. Цілком очевидно, що такий перелік стейкхолдерів не суперечить вище розглянутим документам але не є вичерпним. Наприклад, іноземні агентства забезпечення якості вищої освіти та міжнародні та громадські організації фокусом професійної діяльності яких є сфера вищої освіти, скоріше за все, також повинні бути прийняті до уваги під час персоналізації стейкхолдерів.

Висновки. Беручи до уваги вище наведене можемо сформулювати певні узагальнення щодо персоналізації суб'єктів стейкхолдерів. До стейкхолдерів якості вищої освіти можуть бути віднесені такі суб'єкти:

1) стейкхолдери з організаційного простору ЗВО або так звані внутрішні стейкхолдери:

– здобувачі вищої освіти (студенти (курсанти) які навчаються за освітніми програмами бакалаврату, магістратури та PhD; слухачі короткотермінових освітніх програм, навчання за якими не передбачає отримання спеціальності);

– студентські самоврядні організації (органи студентського самоврядування, студентська рада, студентський союз тощо), а також наукові товариства студентів;

– наукові та науково-педагогічні працівники ЗВО які безпосередньо залучені до реалізації освітніх програм, а також ті особи які приймають участь у формуванні професійних компетентностей майбутніх фахівців без формалізації своїх відносин з ЗВО (запрошені спікери, фахівці-практики, волонтери тощо);

– адміністрація ЗВО та його структурних підрозділів, а також допоміжний персонал ЗВО який безпосередньо залучений до організаційно-методичного забезпечення навчального процесу (інженери, методисти тощо);

– колегіальні органи управління ЗВО (вчені ради ЗВО, а також вчені ради його інститутів та факультетів);

2) стейкхолдери які не перебувають у структурі ЗВО або так звані зовнішні стейкхолдери:

– батьки (опікуни) здобувачів вищої освіти, а також потенційні абітурієнти (випускники загальноосвітніх навчальних закладів) та їх батьки (опікуни);

– власники ЗВО;

– зовнішні партнери ЗВО (організації та установи які надають базу практики для студентів ЗВО та (або) сприяють працевлаштуванню випускників; ЗВО-партнери та ЗВО-конкуренти; зовнішні провайдери ЗВО які діють на ринку освітніх послуг);

– випускники ЗВО та їх об'єднання;

– освітні організації які приймають опосередковану участь у формуванні професійних компетентностей (опосередкованість участі обумовлюється як правило фактом перебування такої організації за межами організаційної структури ЗВО) майбутніх фахівців (тренінгові центри; школи професійної майстерності; професійні гуртки тощо);

– суб'єкти ринку праці (будь які організації або установи які використовують найманий труд; роботодавці; представники рекрутенгових агентств; профспілки тощо) та формалізовані у вигляді організацій або об'єднань професійні спільноти (професійні організації (союзи); фахові об'єднання тощо);

– держава (органи публічного управління на вищому, центральному та місцевому рівнях) та

суспільство (місцеві громади; громадські об'єднання, політичні партії; засоби масової інформації та інститути суспільства, професійна (громадська) діяльність яких пов'язана з галуззю освіти, а також інші представники (суб'єкти) громадянського суспільства);

– суб'єкти конкурентних відносин (організації які конкурують між собою як на рівні боротьби за кваліфікованих фахівців, у тому числі й за випускників ЗВО, так й на рівні виробників продукції та (або) постачальників послуг);

– незалежні установи оцінювання та забезпечення якості вищої освіти які діють на регіональному, національному та міжнародному рівнях, а також національні агентства забезпечення якості освіти;

– міжнародні організації профільного до проблематики забезпечення якості вищої освіти спрямування своєї професійної діяльності (наприклад: Європейська Асоціація університетів; Європейська Асоціація закладів вищої освіти; Європейське студентське міжнародне бюро; Європейський акредитаційний консорціум; Міжнародна мережа агенцій із забезпечення якості вищої освіти; Скандинавська мережа із забезпечення якості вищої освіти; Міжнародна асоціація президентів університетів; Організація з економічної співпраці і розвитку; Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури тощо).

Безумовно, вище наведений перелік не є вичерпаним та може бути доповненим як за групами суб'єктів (доповнення класифікаційних груп або їх розподіл на декілька самостійних підгруп. Наприклад, в основу майбутньої кваліфікації можуть бути покладені такі критерії групування стейкхолдерів: 1) за юридичним статусом суб'єктів (стейкхолдерів) – державні та громадські; 2) за рівнем представництва суб'єктів (стейкхолдерів) – індивідуальні та колективні; 3) за рівнем позиціонування суб'єктів (стейкхолдерів) – організаційний, регіональний, державний та міжнародний; 4) за важливістю сформульованого суб'єктами (стейкхолдерів) рішення – обов'язкові до виконання рішення та рішення які мають рекомендаційний характер; 5) за статусом суб'єктно-об'єктних відносин – формальний та неформальний; 6) за масштабами охоплення об'єктів безпосередньої уваги – глобальний, міжнародний, національний, галузевий, організаційний тощо) так й безпосередньо за самими суб'єктами (доповнення наведеного переліку іншими стейкхолдерами. Наприклад, до вище наведеного переліку не були включені суб'єкти на рівні: певних соціальних та національних груп населення; тих органів державної влади, які забезпечують громадський порядок та національну (державну) безпеку; тих інститутів суспільства які забезпечують збереження культурних цінностей та традицій суспільства тощо). Конкретизація переліку стейкхолдерів (персоналізація суб'єктів), за кожною з вище названих класифікаційних груп, позиціонує у межах

ситуативного фокусу наукової уваги (фокус уваги на рівні конкретного підрозділу цієї наукової роботи), а отже з огляду на обраний нами предмет наукового дослідження – потребує на окремий напрям в організації наукових пошуків.

Список літератури

1. Rome Ministerial Communiqué / Storage // EHEA Ministerial conference 2020. URL: https://ehea2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02cc09/BFUG_Final_Draft_Rome_Communique-link.pdf
2. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки / Новини від 25.09.2020 // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
3. Пріоритетні напрями (тематика) наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок Національної академії педагогічних наук України на 2022-2026 рр. / Пріоритетні напрями наукових досліджень на 2022-2026 рр. // Національна академія педагогічних наук України. URL: <http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/2519/>
4. Europe 2020 Implementation as Driver of Economic Performance and Competitiveness. Panel Analysis of CEE Countries / M. Radulescu, A. Fedajev, C.I. Sinisi, C. Popescu, S.E. Jacob // Sustainability. 2018. Vol.10, Iss.2. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/2/566>
5. Pelinescu E. The impact of human capital on economic growth / Elena Pelinescu // Procedia Economics and Finance. – 2015. Vol. 22. P. 184-190
6. Teixeira A.C. Economic growth, human capital and structural change: A dynamic panel data analysis / Aurora A.C. Teixeira, Anabela S.S. Queirós // Research Policy. 2016. Vol. 45, Iss. 8. P. 1636-1648
7. Kokotovic F. A panel regression analysis of human capital relevance in selected Scandinavian and SE European countries / Filip Kokotovic // UTMS Journal of Economics. – 2016. – №7(1). – P. 13–24
8. Чекіна В.Д. Вплив витрат на освіту на економічне зростання: емпірична оцінка / В.Д. Чекіна, О.А. Воргач // Економіка промисловості. 2020. №3(91). С. 96-122
9. Белова Л.О. Стан і проблеми здійснення управління якістю освіти та освітньої діяльності в Україні: експертне оцінювання / Л.О. Белова, В.Г. Бульба, О.В. Поступна // Теорія та практика державного управління. 2018 №2(61). URL: http://kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-2/doc/1/1_1.pdf
10. Детермінанти качества высшего образования: значимость и сила влияния (по результатам экспертного оценивания студентов Балтийской Международной Академии, Латвия) / (Мороз С.А., Бука И.С., Мороз В.М., Грень Л.Н.) // Научно-методический журнал КазНПУ «Педагогика и психология». 2019. №1. С. 74–80
11. Мороз С. А. Французька модель підготовки науково-педагогічних кадрів: особливості розбудови та перспективи використання для розвитку трудового потенціалу вітчизняних ВНЗ / С. А. Мороз, В. М. Мороз, С.М. Домбровська // Вісник НУЦЗУ (Серія «Державне управління»). 2016. Вип. 1 (4). С. 213–222
12. Карамішев Д.В. Стратегічні орієнтири розвитку моніторингу освітньої діяльності закладів вищої освіти як складової системи управління якістю / Д.В. Карамішев // Актуальні проблеми державного управління. 2019. Вип. 2 (56). С. 8-19
13. Мотивація трудової діяльності: крос-культурні особливості та їх прояв в системі соціально-економічних відносин / В.М. Мороз, С.А. Мороз, Л.М. Грень, А.Л. Помаза-Пономаренко // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми

теорії та практики. 2020. №4. С. 530–538

14. Залежність якості вищої освіти від джерел її фінансування та спеціалізації ЗВО: аналіз думки роботодавців і напрямів вдосконалення державної політики / С.А. Мороз, О.Г.Романовський, В.М. Мороз, Л.М. Грень, А.Л. Помаза-Пономаренко, О.В. Попова // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2021. Том 2, №37. С. 521–538

15. Онлайн опитування студентів у системі забезпечення якості вищої освіти / (Мороз В.М., Садковий В.П., Бабаєв В.М., Мороз С.А.). // Інформаційні технології та засоби навчання. 2018. № 6. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2415>

16. Мороз С. А. Підвищення якості трудового потенціалу вітчизняних ВНЗ в контексті змісту механізмів міжнародної співпраці / С. А. Мороз, В. М. Мороз // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць НТУ «ХПІ». – 2015 Вип. 43 (47). С. 100–112

17. Оцінювання якості вищої освіти студентами як елемент системи державного контролю за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти (на прикладі опитування студентів Балтійської Міжнародної Академії, Латвія) / (С.А. Мороз, І.С. Бука, С.А. Бука, В.М. Мороз) // Вісник НУЦЗУ (Серія «Державне управління»). 2018. Вип. 2 (9). С. 282–295

18. Мороз С. А. Державне управління розвитком трудового потенціалу ВНЗ: компетенція людини, університету та держави [Електронний ресурс] / С. А. Мороз // Державне управління: удосконалення та розвиток : електронне наукове фахове видання Академії муніципального управління. 2016. №4. URL до журн. : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=967>

19. Мороз С.А. Державне управління якістю вищої освіти в контексті норм міжнародних стандартів якості: принцип процесного підходу / С.А. Мороз // Реформування публічного управління та адміністрування: теорія, практика, міжнародний досвід : Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 27 жовтня 2017 р. Одеса, 2017. С. 365–366

20. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2020 рік / Документи // Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Річний-звіт-2020.pdf>

21. Annex C (informative): Classification of interested parties in educational organizations / Educational organizations – Management systems for educational organizations – Requirements with guidance for use // ISO 21001:2018. URL: <http://www.nobelcert.com/DataFiles/FreeUpload/ISO%2021001%202018.pdf#page=59&zoom=100,664,106>

22. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). К. : CS Ltd., 2015. 32 р.

23. Грішнова О. Соціальна відповідальність університетів України: порівняльний аналіз та основні напрями розвитку / О. Грішнова, С. Бех // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія Економіка. 2014. № 5 (158). С. 11–18.

24. Educational organizations – Management systems for educational organizations – Requirements with guidance for use / ISO 21001:2018 // International Organization for Standardization. – URL: <https://www.iso.org/standard/66266.html>

25. Положення про стейкхолдерів освітніх програм Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва / Наказ ректора ХНАУ ім. В.В. Докучаєва № 1032 від 27.12.2019 р. // Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. URL: <https://www.knau.kharkov.ua/uploads/pubinfo/2020/stakeholder.pdf>

References (transliterated)

1. Storage. Rome Ministerial Communiqué.. EHEA Ministerial conference 2020. URL: https://eha2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02ec09/BFUG_Final_Draft_Rome_Communique-link.pdf

2. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2020). News from 25.09.2020. Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2021-2031 URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>

3. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Priority directions of scientific research for 2022-2026. Priority directions (topics) of scientific research and scientific and technical (experimental) developments of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for 2022-2026. URL: <http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/2519/>

4. Radulescu M., Fedajev A., Simisi C.I., Popescu C., Iacob S.E. (2018). Europe 2020 Implementation as Driver of Economic Performance and Competitiveness. Panel Analysis of CEE Countries. Sustainability. Vol.10, Iss.2. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/2/566>

5. Pelinescu E. (2015). The impact of human capital on economic growth. Procedia Economics and Finance. Vol. 22. P. 184-190

6. Teixeira A.C., Queirós S.S. (2016). Economic growth, human capital and structural change: A dynamic panel data analysis. Research Policy. Vol. 45, Iss. 8. P. 1636-1648

7. Kokotovic F. (2016). A panel regression analysis of human capital relevance in selected Scandinavian and SE European countries. UTMS Journal of Economics. №7(1). P. 13–24

8. Chekina V.D., Vorhach O.A. (2020). Vplyv vytrat na osvitu na ekonomichne zrostantia: empirychna otsinka [The impact of education costs on economic growth: an empirical assessment] Ekonomika promyslovost. – Economics and Industry. 3(91). P. 96-122.

9. Bielova L.O., Bulba V.H., Postupna O.V. (2018) Stan i problemy zdiisnennia upravlinnia yakistiu osvity ta osvitnoi diialnosti v Ukraini: ekspertne otsiniuvannia [State and problems of quality management of education and educational activities in Ukraine: expert evaluation]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Theory and practice of public administration, 2(61). – URL: http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-2/doc/1/1_1.pdf

10. Moroz, S.A., Buka, Y.S., Moroz, V.M., & Hren, L.N. (2019). Determinanty kachestva vysshego obrazovaniia: znachimost' i sila vliianija (po rezul'tatam jekspertnogo ocenivaniia studentov Baltijskoj Mezhdunarodnoj Akademii, Latvija) [Determinants of Higher Education Quality: Significance and Power of Influence (According to the Expert Evaluation of Students of the Baltic International Academy, Latvia)]. Nauchno-metodycheskyi zhurnal KazNPU «Pedahohyka y psykholohyia», 1, 74–80.

11. Moroz, S.A., Moroz, V.M. and Dombrovska, S.M. (2016) Frantsuzka model pidhotovky naukovopedahohichnykh kadriiv: osoblyvosti rozbudovy ta perspektivy vykorystannia dlia rozvytku trudovoho potentsialu vitchyznianskykh VNZ [The French model of training of scientific and pedagogical personnel: peculiarities of development and prospects of use for the development of labor potential of native higher educational institutions], Visnyk NUTsZU, Vol. 1(4), pp. 213–222.

12. Karamyshev D.V. (2019). Stratehichni oriientyry rozvytku monitoryngu osvitnoi diialnosti zakladiv vyshchoi osvity yak skladovoi systemy upravlinnia yakistiu [Strategic guidelines for the development of monitoring the educational

activities of higher education institutions as part of a quality management system] Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. – Actual problems of public administration Vyp. 2 (56). p. 8-19

13. Moroz, V.M., Moroz, S.A., Hren, L.M., Pomaza-Ponomarenko, A.L. (2020) Motyvatsiia trudovoi diialnosti: kros-kulturni osoblyvosti ta yikh proiav v systemi sotsialno-ekonomichnykh vidnosyn [Motivation of labor activity: cross-cultural features and their manifestation in the system of socio-economic relations] Finansovo-kredytna diialnist: problemy teorii ta praktyky. – Financial and credit activities: problems of theory and practice. 4. p. 530–538

14. Moroz, S.A., Romanovskyi, O.H., Moroz, V.M., Hren, L.M., Popova, O.V. (2021). Zalezhnist yakosti vyshchoi osvity vid dzherel yii finansuvannia ta spetsializatsii ZVO: analiz dumky robotodavtsiv i napriamy vdoskonalennia derzhavnoi polityky [Dependence of the quality of higher education on the sources of its financing and specialization of free economic education: analysis of the opinion of employers and directions for improving public policy]. Financial and credit activities: problems of theory and practice - Finansovo-kredytna diialnist: problemy teorii ta praktyky. 2, №37. Pp. 521-538

15. Moroz, V.M., Sadkovyi, V.P., Babaiev, V.M. & Moroz, S.A. (2018) Onlain opytuvannia studentiv u systemi zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity [Online survey of students in the quality assurance system of higher education] Informatsiini tekhnolohii ta zasoby navchannia. – Information technology and teaching aids, 6. Retrieved from: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2415>

16. Moroz, S.A. and Moroz, V.M (2015), Pidvyshchennia yakosti trudovoho potentsialu vitchyznianskykh VNZ v konteksti zmistu mekhanizmiv mizhnarodnoi spivpratsi [Improving the quality of labor potential of domestic higher educational institutions in the context of the content of mechanisms of international cooperation] Problems and prospects of formation of the national humanitarian and technical elite: Sob. sciences works of NTU "KhPI", vol. 43 (47), pp. 100–112.

17. Moroz, S.A., Buka, I.S., Buka, S.A. and Moroz, V.M. "Otsiniuvannia yakosti vyshchoi osvity studentamy yak element systemy derzhavnoho kontroliu za yakistiu nadannia osvity posluh zakladamy vyshchoi osvity (na prykladi opytuvannia studentiv Baltiiskoi Mizhnarodnoi Akademii, Latvii)" [Evaluation of the quality of higher education by students as an element of the system of state control over the quality of provision of educational services to higher education institutions (on the example of a survey of students of the Baltic International Academy, Latvia)] Visnyk NUTsZU (Serii "Derzhavne upravlinnia" 2 (9) (2018): 282–295

18. Moroz S. A. (2016) Derzhavne upravlinnia rozvytkom trudovoho potentsialu VNZ: kompetentsiia liudyny, universytetu ta derzhavy [State management of development of labor potential of high school: competence of the person, university and the state]. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public administration: improvement and development. 4. Retrieved from:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2016_4_11

19. Moroz S.A. (2017). Derzhavne upravlinnia yakistiu vyshchoi osvity v konteksti norm mizhnarodnykh standartiv yakosti: pryntsypt protsesnoho pidkholodu [Public quality management of higher education in the context of international quality standards: the principle of process approach]. Reformuvannia publicnoho upravlinnia ta administruvannia: teoriia, praktyka, mizhnarodnyi dosvid : Vseukr. nauk.-prakt. konf. za mizhnar. Uchastiu, 27 zhovtnia 2017 r. Odesa - Public administration and administration reform: theory, practice, international experience: All-Ukrainian. scientific-practical conf. for international. Participation, October 27, 2017. Odessa. 365–366.

20. National Agency for Quality Assurance in Higher Education. Annual Report of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education for 2020. Documents URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Річний-звіт-2020.pdf>

21. Annex C (informative): Classification of interested parties in educational organizations. Educational organizations. Management systems for educational organizations – Requirements with guidance for use. ISO 21001:2018. URL: <http://www.nobelcert.com/DataFiles/FreeUpload/ISO%2021001%202018.pdf#page=59&zoom=100,664,106>

22. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). (2015). K.: CS Ltd.

23. Hrishnova O., Bekh S. (2014). Sotsialna vidpovidalnist universytetiv Ukrainy: porivniialnyi analiz ta osnovni napriamy rozvytku [Social responsibility of universities of Ukraine: comparative analysis and main directions of development] Visnyk Kyiv. nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka. Serii Ekonomika. Visnyk of Kyiv. nat. Taras Shevchenko University. Economics series. 5 (158). p. 11-18.

24. Educational organizations – Management systems for educational organizations – Requirements with guidance for use. ISO 21001:2018. International Organization for Standardization. URL: <https://www.iso.org/standard/66266.html>

25. Kharkivskiy natsionalnyi ahrarnyi universytet im. V.V. Dokuchaieva (2019) Polozhennia pro steikholderiv osvity proqram Kharkivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu im. V.V. Dokuchaieva [Regulations on stakeholders of educational programs of Kharkiv National Agrarian University. V.V. Dokuchaev] Kharkivskiy natsionalnyi ahrarnyi universytet im. V.V. Dokuchaieva – Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchaieva URL: https://www.knau.kharkov.ua/uploads/pubinfo/2020/stakehold_er.pdf

Надійшла (received) 06.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Мороз Світлана Анатоліївна (Мороз Светлана Анатольевна, Svitlana A. Moroz) – кандидат наук з державного управління, Національний університет цивільного захисту України, старший науковий співробітник навчально-науково-виробничого центру; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2696-1278>;

Бука Інта Станіславівна (Бука Инта Станиславовна, Inta S. Buka) – магістр ділового адміністрування, Балтійська Міжнародна Академія, проректор з міжнародної діяльності; м. Рига, Латвія;

Мороз Володимир Михайлович (Мороз Владимир Михайлович, Volodymyr M. Moroz) – доктор наук з державного управління, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний

інститут», завідувач кафедри соціології і публічного управління; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>;

Манчак Ірина Тадеївна (Манчак Ирина Тадеевна, Iryna T. Manczak) – кандидат економічних наук, Краківський економічний університет, доцент кафедри торгівлі і ринкових установ; м. Краків, Польща; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9661-9945>.

УДК 316.35(477)

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.06

Д. А. ТЕРЕЩЕНКО

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ ЯК ЧИННИК СТІЙКОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ В УКРАЇНІ

Досліджено взаємообумовленість людського капіталу і стійкого розвитку регіонів та посилення їх взаємної залежності в умовах трансформації економіки. Проаналізовано сучасний стан і тенденції змін параметрів людського розвитку за окремими аспектами, виявлено чинники, що стримують стійкий розвиток регіонів в Україні. Розглянуто проблематику асиметричності людського розвитку у розрізі регіонів України.

Наведено теоретичну модель впливу людського капіталу на формування та реалізацію державної політики щодо забезпечення стійкого розвитку регіонів. На основі проведених досліджень зроблено висновок, що чинники, які впливають на розвиток людського капіталу у регіональному розрізі, демонструють низькі темпи регіонального розвитку у таких напрямках: відтворення населення; соціальне становище; комфортне життя; добробут; гідна праця; освіта. Визначено пріоритетні напрями вдосконалення державної та регіональної соціально-економічної політики, які сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності регіонів в умовах стійкого розвитку, зокрема використання механізмів державного регулювання; нагромадження людського капіталу регіону з подальшим його розподілом та перерозподілом; створення умов для трансформації людського капіталу в гео економічний капітал регіону; удосконалення контролю та регулювання на ринку робочої сили; подолання негативних тенденцій звуження ринку висококваліфікованої робочої сили, спроможної масово втілювати інновації; розробка і реалізація таких регіональних програм, котрі були б зорієнтовані на підтримку трудових мігрантів та членів їх сімей, налагодження інституційної співпраці та підтримки громадських ініціатив у сфері зовнішньої трудової міграції; підтримання рівноваги і цілісності екосистем; біорізноманіття; збереження якості природних ресурсів; зниження впливу на екосистеми; прийняття сучасних стратегій регіонального розвитку, де ключовим аспектом буде визначено всебічний розвиток людського капіталу відповідно до потреб інноваційної економіки.

Ключові слова: державна політика, державне управління, інновація, інвестиції, людський капітал, освіта, стійкий розвиток, механізми державного регулювання.

Д. А. ТЕРЕЩЕНКО

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ В УКРАИНЕ

Исследованы взаимообусловленность человеческого капитала и устойчивого развития регионов и усиление их взаимной зависимости в условиях трансформации экономики. Проанализированы современное состояние и тенденции изменений параметров человеческого развития по отдельным аспектам, выявлены факторы, сдерживающие устойчивое развитие регионов в Украине. Рассмотрена проблематика асимметричности человеческого развития в разрезе регионов Украины. Приведена теоретическая модель влияния человеческого капитала на формирование и реализацию государственной политики по обеспечению устойчивого развития регионов.

На основе проведенных исследований сделан вывод, что факторы, влияющие на развитие человеческого капитала в региональном разрезе, демонстрируют низкие темпы регионального развития в следующих направлениях: воспроизводство населения; социальное положение; комфортная жизнь; благополучие; достойный труд; образование.

Определены приоритетные направления усовершенствования государственной и региональной социально-экономической политики, которые будут способствовать повышению конкурентоспособности регионов в условиях устойчивого развития, в частности использование механизмов государственного регулирования; накопление человеческого капитала региона с последующим его распределением и перераспределением; создание условий для трансформации человеческого капитала в геоэкономический капитал региона; усовершенствование контроля и регулирования на рынке рабочей силы; преодоление негативных тенденций сужения рынка высококвалифицированной рабочей силы, способной массово реализовать инновации; разработка и реализация таких региональных программ, которые были бы ориентированы на поддержку трудовых мигрантов и членов их семей, налаживание институционального сотрудничества и поддержку общественных инициатив в сфере внешней трудовой миграции; поддержание равновесия и целостности экосистем; биоразнообразия; сохранение качества природных ресурсов; снижение воздействия на экосистемы; принятие современных стратегий регионального развития, где ключевым аспектом будет определено всестороннее развитие человеческого капитала в соответствии с потребностями инновационной экономики.

Ключевые слова: государственная политика, государственное управление, инновация, инвестиции, образование, человеческий капитал, устойчивое развитие, механизмы государственного регулирования.

D.A. TERESHCHENKO

HUMAN CAPITAL AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF REGIONS IN UKRAINE

The interdependence of human capital and sustainable development of regions and the strengthening of their mutual dependence in the conditions of economic transformation are studied. The current state and trends of changes in the parameters of human development in certain aspects are analyzed, the factors hindering the sustainable development of regions in Ukraine are identified. The problems of asymmetry of human development in the context of the regions of Ukraine are considered.

A theoretical model of human capital impact on the formation and implementation of state policy to provide the sustainable development of regions is given. Based on the conducted research, it was concluded that the factors effecting the development of human capital in the regional context demonstrate low rates of regional development in the following areas: population reproduction; social status; comfortable life; well-being; decent work; education. Priority directions for improving the state and regional socio-economic policy have been identified, which will help to increase the competitiveness of regions in the context of sustainable development, in particular, the usage of state regulation mechanisms; human capital accumulation in the region with its subsequent distribution and redistribution; formation of conditions for the transformation of human capital into the geo-economic capital of the region; improvement of control and regulation in the labour market; overcoming the negative trends in the narrowing of the market for a highly skilled labour force capable of massively implementing innovations; development and implementation of such regional programs that would be focused on supporting labour migrants and members of their families, establishing institutional cooperation and supporting public initiatives in the field of external labour migration; maintaining the balance and integrity of ecosystems; biodiversity; preservation of natural resources quality; reduction of impact on ecosystems; acceptance of modern strategies for regional development, where the key aspect will be determined as the comprehensive development of human capital in accordance with the needs of an innovative economy.

Key words: public policy, public administration, innovation, investments, human capital, education, sustainable development, mechanisms of state regulation.

Постановка проблеми. Державне регулювання стійкого розвитку регіонів є важливим завданням соціально-економічної політики України, одним із пріоритетних питань становлення нової моделі просторового розвитку, складовою частиною забезпечення територіальної цілісності держави. Багатовекторність сучасного соціо-, еколого-, економічного розвитку вимагає пошуку резервів та оптимальних шляхів стійкого розвитку регіонів в площині визнання ключової ролі людини, теорії людського капіталу та впровадження її положень у процеси функціонування економіки.

В умовах інституційних перетворень, які відбуваються під впливом глобалізації, загальносвітових трансформаційних процесів, в Україні динамічно розвиваються регіональні ринки інформаційно-комунікаційних технологій та послуг, фінансових, страхових та банківських послуг, транспортно-логістичних, ділових, туристичних послуг тощо. Тому розвиток людського капіталу може відіграти роль головної рушійної сили регіональної і національної економік, забезпечити конкурентні переваги на світових ринках, а вивчення особливостей людського капіталу регіону є не просто актуальним, а й висувається в розряд першочергових завдань на шляху до інституціональних трансформацій. Враховуючи поглиблення соціально-економічної диференціації територій на міжрегіональному та внутрішньорегіональному рівнях, локальну різноякісну концентрацію робочої сили, різний науково-технічний потенціал регіональних утворень,

стимувальні чинники внутрішньої міграції, постає питання щодо посилення уваги до регіональних особливостей використання людського капіталу не лише як до фактору підвищення виробництва праці, а як до головного чинника у формуванні стійкого розвитку регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання стійкого економічного розвитку, функціонування механізмів державного регулювання стратегічного розвитку регіону є актуальними й знаходяться у постійному полі зору вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Л.Акімової [1], Гуменюк [8], К.Преттнер [14], А.Прскавец [14], П.Пуцентейло [8] та ін. Проблемам формування та розвитку людського капіталу, дослідження регіональних особливостей розвитку людського капіталу присвячено праці Л.Артеменко [2], О. Грішної [5], В.Ковальчук [6], У.Лібанової [7], Е.Пелінеску [16], Г.Самородченко [9], С. Шао [18], А.Шахно [6], Л. Янг [18] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, незважаючи на значну кількість теоретико-методологічних положень із досліджуваної тематики, питання вивчення ролі людського капіталу в забезпеченні стійкого розвитку регіонів в сучасних умовах поки що залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті – дослідження особливостей та можливостей людського капіталу як чинника стійкого розвитку регіонів та обґрунтування напрямів удосконалення державного управління з метою забезпечення нагромадження людського капіталу

регіону з подальшим його розподілом, перерозподілом та ефективним використанням.

Вклад основного матеріалу. Під стійким розвитком розуміють розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Головною метою такого типу господарства стає здатність підтримувати рівновагу, не змінюватися або підтримувати певні (стійкі) темпи руху, господарське зростання, яке дає змогу гармонізувати відносини «людина – природа», розвиток всіх елементів соціально-економічної структури суспільства, у тому числі людського капіталу.

Висвітлюючи важливість людського капіталу, Рада Європейського Союзу констатує, що освіта та навчання, оскільки вони обидва сприяють накопиченню людського капіталу [14], мають вирішальну роль у вирішенні багатьох соціально-економічних, демографічних, екологічних та технологічних викликів, які постають сьогодні та виникнуть у майбутньому.

Поняття людського капіталу можна трактувати як сукупність нематеріальних ресурсів, вкладених у фактор праці, які підвищили його продуктивність та включає отримання знань, ідей, навичок та інших «невидимих» активів людей, які можна використати для створення економічної цінності [17].

Грішнова О.А. людський капітал визначає як сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій та інших продуктивних якостей, що цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів його власника [5, с. 16].

Людський капітал на мезорівні є наявним у регіоні запасом людських ресурсів (а саме здібностей, навичок і компетенцій економічно

активного населення), підвищення якості якого додає регіону додаткові конкурентні переваги і є мультиплікатором регіонального розвитку, рушійним фактором соціально-економічного розвитку регіонів [4]. В системі регіонального управління людським капіталом сильніше виражена стратегічна спрямованість, що відображає цілі регіону. Особлива увага приділяється формуванню цінностей у підприємств, що знаходяться на даній території: розвиток людських ресурсів має на увазі створення умов для мобілізації потенціалу працівника в інтересах регіону [12].

С. Шао та Л. Янг [18] підкреслюють первинну роль людського капіталу в економічному розвитку в рамках природно-ресурсної залежності. Е. Пелінеску [16] підкреслює істотний взаємозв'язок між ВВП на душу населення та інноваційним потенціалом людського капіталу, про що свідчить кількість патентів та кваліфікація працівників. У дослідженні [19] виявлено, що людський капітал та динаміка виробничої спеціалізації країн є вирішальними факторами економічного зростання.

Отже, науковцями доведено, що «людський капітал має прямий позитивний істотний вплив на економічний розвиток та опосередковує вплив інституційної якості на економічний розвиток [13]». Проведення в країні економічних перетворень призвело до зростання ролі регіонів у всіх сферах життя суспільства. При цьому їх функціонування обумовлює необхідність формування ефективної системи управління, здатної реалізовувати соціально-економічну політику в умовах ринку [8, с. 98].

Водночас за останні роки державна влада в Україні здійснює недостатньо дієві кроки для розвитку людського капіталу регіону.

Державні видатки на охорону здоров'я, духовний і фізичний розвиток, а також освіту за період 2014 – 2019 рр. представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Державне фінансування розвитку людського капіталу в Україні за період 2014-2019 рр., млн. грн. [7; 10]

Показники	Роки					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Видатки з Державного бюджету України, всього	523125,7	679871,4	835832,0	1056973,1	1250189,5	1457529,4
у %	100	100	100	100	100	100
в тому числі:						
- охорона здоров'я	57150,1	71001,1	75503,4	102392,4	115852,0	132307,6
у % до видатків Державного бюджету	10,92	10,44	9,03	9,69	9,27	9,08
- духовний та фізичний розвиток	13857,7	16228,3	16897,8	24342,3	28993,1	33622,5
у % до видатків Державного бюджету	2,65	2,39	2,02	2,30	2,32	2,31
- освіта	100109,5	114193,5	129437,7	177915,8	210032,3	255138,8
у % до видатків Державного бюджету	19,14	16,80	15,49	16,83	16,80	17,5

Аналіз стану структури видатків на розвиток людського капіталу демонструє позитивну динаміку обсягів у гривневому вимірі, проте за умов, що склалися в національній економіці останніми роками (тривале зростання загального рівня цін на товари й послуги при одночасному скороченні обсягів

виробництва тощо), таке зростання не підкріплено реальним обсягом державного інвестування розвитку людського капіталу.

Спостерігається зниження питомої ваги зазначених видатків фінансування людського капіталу з Державного бюджету за вказаний період.

Диференціація регіонів за рівнем людського розвитку – найбільш комплексний індикатор оцінки ефективності державної регіональної політики. Незважаючи на загальну позитивну динаміку, досягнуті параметри людського розвитку в Україні безнадійно відстають від «потрібної» траєкторії, яка мала б бути, якби за досліджуваний період ми

досягли визначених цільових індикаторів (рис. 1). З рис. 1 помітно, що зміни середнього значення Індекса регіонального людського розвитку України за період 2004-2017 рр. збільшено лише на 0,44 або майже 13%.

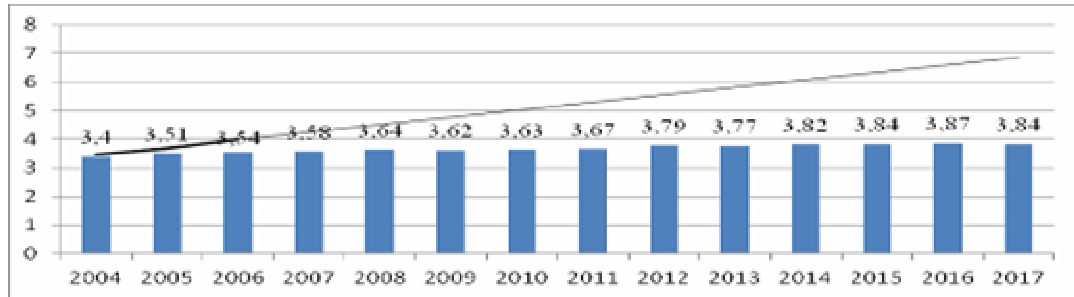

Рис. 1. Середнє значення Індекса регіонального людського розвитку України та траєкторія бажаного розвитку. Джерело: [7; 10]

Досліджуючи показники індексів-складників регіонального людського розвитку, слід зупинитися на аналізі коефіцієнту асиметрії. Якщо значення коефіцієнту асиметрії становить одиницю, це свідчить про цілковиту симетрію людського розвитку за всіма досліджуваними компонентами. Чим більша відстань від одиниці, тим вищою є асиметричність людського розвитку. За розрахунком регіональних коефіцієнтів асиметрії можна бачити, що у 2017 р. коливання значень лежить у проміжку від 1,0197 (Закарпатська область) до 1,0889 (Миколаївська область) (рис. 2).

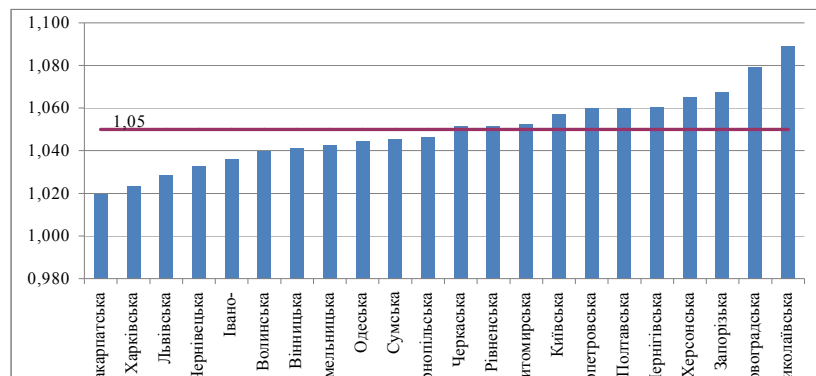

Рис. 2. Коефіцієнти асиметрії людського розвитку у розрізі регіонів України, 2017 р. Джерело: розраховано автором на основі [7; 10]

Дослідження Інтегральної оцінки регіонального людського розвитку виявило суттєві асиметрії показників. З 22 досліджуваних регіонів в 11 регіонах коефіцієнти асиметрії вищі за середньоукраїнський (1,05). Тип людського розвитку в Україні переважно низький, має негативний характер забезпечення гідної праці, відтворення населення; соціальне становище; комфортне життя; добробут. Всі без винятку регіони, в межах аналізу за 2013-2017 рр., мають тип, що демонструє регрес за одним та більше показників людського розвитку. Незважаючи на зростання у 2018 р. індексу

фізичного обсягу ВРП у всіх регіонах, помітного зменшення рівня бідності не відбувається [7; 10].

У сучасних умовах трансформації вітчизняної економіки істотно недооцінена роль науки. Чисельність працюючих у сфері досліджень і розробок та їхня частка в загальній кількості зайнятого населення можуть слугувати вагомим показником рівня інноваційного розвитку та його трудовесурсного забезпечення. Але за період з 2010 р. по 2019 р. чисельність наукових працівників в Україні скоротилася вдвічі (з 182,484 тис. до 88,128 тис. осіб) (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка чисельності працівників наукових організацій України, тис. осіб [3; 11]

У 2019 р. кількість працівників, задіяних у виконанні ДіР, зменшилась порівняно з 2018 р. на 10,0% і становила 79,3 тис. працівників (з урахуванням сумісників та осіб, які працюють за договорами цивільно-правового характеру), з яких 64,5 % – дослідники, 9,4 % – техніки, 26,1 % – допоміжний персонал.

За групою показників «Дослідження та розробки» (Research&development, R&D) складової

групи показників «Людський капітал та дослідження» (Human capital & research) Україна у 2019 р. посіла 54 місце, опустившись на чотири позиції порівняно з 2018 р. При цьому втрачено п'ять позицій за таким важливим показником підтримки наукової діяльності як «Валові витрати на ДіР, % ВВП» (Gross expenditure on R&D, % GDP) (рис. 4).

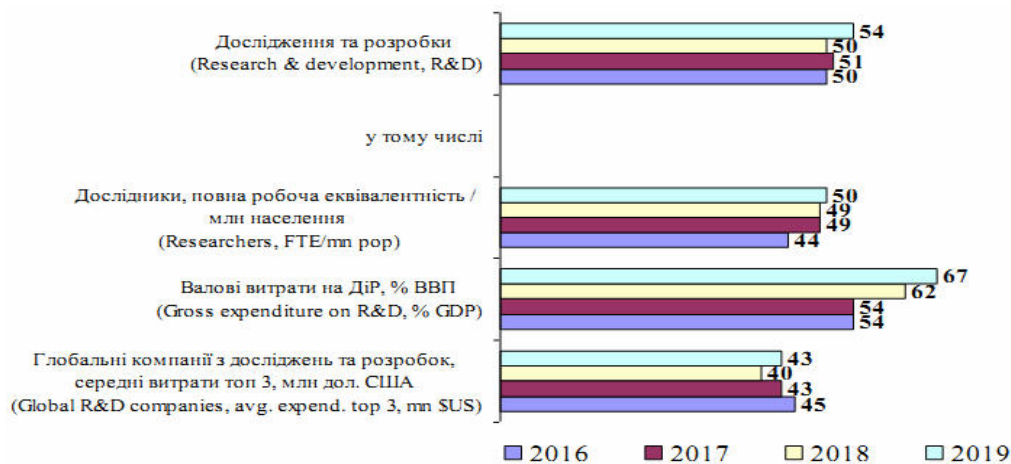

Рис. 4. Рейтинг України за групою показників «Дослідження та розробки» [3; 11]

Слід зазначити, що питома вага проблем науки обумовлюється не тільки відсутністю асигнувань на науку, а й недостатністю інституціональної та законодавчої підтримки науки, зокрема її первісного рівня – господарюючих суб'єктів на місцевому і регіональному рівні, на якому має відбуватись концентрація наукових сил і здібностей.

Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки передбачає посилення тенденції до освітньої еміграції. Наявні в Україні та її регіонах інституційні, освітні, освітньо-наукові, соціально-економічні, соціально-демографічні, інформаційні та інші умови, активізують щорічне зростання потоків українських освітніх мігрантів. Відповідні територіальні диспропорції в рівні та якості життя населення посилюють зовнішні та внутрішні міграційні процеси, які тісно корелюють з процесами освітньої міграції.

Аналіз стану розвитку людського капіталу свідчить [7; 10], що більшість регіонів України має низький рівень розвитку людського капіталу: існують проблеми, пов'язані з пропозиціями на

ринку праці, депопуляція, зниження інвестиційних надходжень в розвиток людського капіталу, брак висококваліфікованого персоналу у високотехнологічних та наукоємних секторах економіки.

Нажаль, зазначені тенденції відбуваються на фоні демографічної кризи, вимушеного переселення з Криму та окремих регіонів Сходу України, домінування переселення до мегаполісів та невеликих міст з сільської місцевості, негативних міграційних тенденцій, зменшення фінансової підтримки наукових досліджень й затребуваності наукових знань і напрацювань, невизначеної ситуації на Донбасі, що не могло не вплинути на якість людського капіталу. Наявність існуючих проблемних чинників та аналіз їх впливу зумовлюють необхідність вироблення пропозицій, завдяки реалізації яких державне управління процесами стійкого розвитку регіонів буде дієвим. У якості таких пропозицій слід виокремити:

– нагромадження людського капіталу регіону з подальшим його розподілом та перерозподілом

(управління освітніми і культурними процесами, розвитком професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації, процесами створення робочих місць, розподілу за сферами і видами діяльності тощо);

- створення умов для трансформації людського капіталу в гео економічний капітал регіону;

- удосконалення контролю та регулювання на ринку робочої сили з метою забезпечення ефективного розподілу та перерозподілу людського капіталу;

- ефективне використання людського капіталу (управління зайнятістю населення, технічним прогресом, організацією праці і соціальним нормуванням тощо);

- формування соціально-економічного механізму ефективності використання транскордонного людського капіталу;

- координація дій державних органів влади та органів місцевого самоврядування, спрямованих на реалізацію інтеграційних процесів транскордонного співробітництва як інструменту територіального розвитку та покращення рівня якості життя населення;

- активізація співробітництва з європейськими структурами з питань регіонального розвитку та проведення спільного планування розвитку прикордонних територій; створення мережі агенцій регіонального розвитку, які забезпечували б координацію розв'язання проблем розвитку прикордонних територій.

Усе це обумовлює необхідність реформування наукової діяльності як невід'ємного етапу продукування процесів стійкого розвитку регіонів. Регіонам необхідно знайти нові форми перетворень для територіальної організації фундаментальних і прикладних досліджень, системи знань з державного управління і місцевого самоврядування, в якій би взаємодіяли всі компоненти ланцюга: фундаментальні дослідження, прикладні дослідження, дослідні центри, бізнес-інкубатори, центри підготовки наукових кадрів, регіональна система їх використання і багаточентрична система управління науковим потенціалом регіону зі специфічним соціальним середовищем і з особливою формою організації праці. Зменшення носіїв інтелектуального потенціалу, а також той безсумнівний факт, що значна частина їх не повернеться найближчим часом в країну, вимагають створення сприятливого середовища, яке не сприятиме виїзду за кордон студентів, освітян і науковців.

Перспективною стратегією стійкого розвитку регіонів є інвестування в людський капітал для досягнення стабільного позитивного зростання економіки.

Інвестиції в людський капітал є всі цілеспрямованими витратами на розвиток людини в грошовій або іншій формі (на освіту, охорону здоров'я, мобільність), які сприяють вдосконаленню інтелектуального та професійного зростання людини, підвищенню продуктивних здібностей, що

приносить у майбутньому дохід як індивіду, так і суспільству в цілому [6, с. 34].

В процесі залучення інвестицій у людський капітал держава повинна впроваджувати дієві заходи щодо ефективного розвитку людського капіталу, а саме: фінансування державою пріоритетних стратегічних напрямів розвитку людського капіталу; започатковувати сучасні програми розвитку людського капіталу; стимулювати збільшення витрат суб'єктів підприємницької діяльності у розвиток людського капіталу працівників; проводити залучення інвестиційних ресурсів для інноваційного розвитку системи освіти та науки, охорони здоров'я; провести зміни у системі оплати праці та мотивації працівників; оптимізувати структуру професійно-освітньої підготовки трудових ресурсів на основі потреб економіки; створити актуальні програми формування безперервної системи освіти та постійного підвищення кваліфікації людського капіталу [6]. Поява новітніх технологій, формування майбутніх трендів передбачає адаптацію компетенцій, навичок, умінь, кваліфікації фахівців до нагальних потреб, що висуває ринок робочої сили, та потреби зростання продуктивності праці. Отже, впровадження високотехнологічних виробництв в найближчій перспективі має забезпечуватися за рахунок різних шляхів формування людського капіталу (розвиток сфери освіти, науки, охорони здоров'я, гарантування безпечного довкілля, забезпечення соціального захисту населення). Зазначені напрями формування людського капіталу мають бути відображені у державних програмах та законодавчих актах, які регулюють відповідні сфери.

Основними напрямами інвестування у розвиток людського капіталу на регіональному рівні є: інвестування у сфері регіонального ринку праці, скорочення масштабів масової трудової міграції за кордон та вдосконалення системи підвищення кваліфікації кадрів.

Особлива увага повинна бути приділена напрямам удосконалення місцевого самоврядування, муніципальному менеджменту, корпоратизації муніципальної власності, створенню нових моделей управління нею, покращення інформаційного забезпечення систем управління з орієнтацією на ключові регіональні галузі суспільної діяльності. Важливою умовою стає розбудова наукової інфраструктури, нових форм співпраці науки, влади і бізнесу між різними напрямами наукових досліджень, їх виконавцями, горизонтальних мережних науково-технічних й інформаційних комунікацій.

Ефективність реалізації людського капіталу зумовлюється його специфічністю. Людський капітал як специфічна форма капіталу має певні особливості, а саме: невіддільний від його носія – людської особистості; самовідтворювальна і репродуктивна категорія; виступає як базове інноваційне джерело і ресурс модернізації

економіки; тільки за умов самозростання професійних знань людини разом із можливістю творчої праці перетворюється на капітал [2, с. 25–26]. Такі особливості людського капіталу визначаються необхідністю значних і системних вкладень у його формування і довготривалим терміном віддачі вкладень. Оскільки людський капітал невіддільний від свого власника, процес розвитку абсолютно неможливий без безпосередньої активної участі самої людини. Держава, підприємства, суспільство мають створювати рівні умови для розвитку всіх громадян, але повнота використання, реалізації цих умов великою мірою визначається зусиллями кожної окремої людини.

Стійкий розвиток регіонів залежить не тільки від економічних чинників, але й від функціонування системи інститутів – суспільних організацій, способів управління господарською діяльністю, традицій, ідей, кодексів та стереотипів економічної поведінки населення регіонів, тобто фактично зумовлений етнокультурними особливостями економічної діяльності людини (регіональних громад).

Процес управління будь-якою економічною системою є складним і багатограним. Сучасний стан справ розвитку регіонів свідчить про відсутність ефективного механізму державного управління, чіткої стратегії розвитку та загрожує складними кризовими явищами не тільки в соціально-економічній, але й екологічній підсистемах регіональної і національної економіки. У зв'язку з цим необхідна розробка механізму державного управління ресурсним забезпеченням стійкого розвитку регіонів. При розробці даного механізму об'єктом управління є не безпосередньо стійкий розвиток регіонів, а його основний ресурсний потенціал – якісний людський капітал регіону, тому що для розвитку системи найбільш важливими є ресурси системи й взаємозв'язки між її елементами. Генеральною метою державного управління нагромадженням і використанням людського капіталу регіону є формування такої структури і якості людського капіталу, за яких буде можливим досягнення стійкого регіонального розвитку.

На національному рівні державного управління основою для розробки стратегії стійкого соціально-економічного розвитку є модель стійкого розвитку регіону (рис. 5).

Важливим призначенням запропонованої концептуальної моделі є набуття конструктивного характеру власної ідеї стійкого розвитку регіонів. Стійкий розвиток регіону є складовою сталою розвитку держави і забезпечується на основі формування державної політики щодо розвитку людського капіталу, обґрунтування та реалізації економічних, екологічних та соціальних цілей та завдань. Елементами моделі є зв'язки між органами державного управління, місцевого самоврядування, підприємствами регіону, громадськими організаціями, діяльність яких спрямована на

реалізацію стратегії стійкого розвитку регіону на засадах людиноцентричного підходу. Інструментами стійкого розвитку регіонів є стратегічні, програмні документи. Розроблена модель базується на принципах стійкого розвитку. Серед яких:

- принцип цілеспрямованості: стратегія стійкого розвитку регіонів формується з урахуванням загальнодержавних пріоритетів розвитку;

- принцип комплексності: стратегія розвитку регіонів передбачає вплив факторів зовнішнього середовища і внутрішнього стану і можливостей території;

- принцип науковості: стратегія розвитку регіонів відображає прогресивні тенденції суспільного розвитку та його закономірності з урахуванням історичних, геополітичних умов і традицій регіону;

- принцип ієрархічності: покладений в основу вибудовування відносин, що виникають в процесі управління між суб'єктами управління на різних рівнях управління, а також між суб'єктами і об'єктами управління (законодавчі, адміністративні, економічні заходи, що здійснюються на всіх рівнях управління);

- принцип розподілу прав, обов'язків і відповідальності: призначений забезпечити ефективність роботи всіх рівнів управління;

- принцип системності: регіон є системою, яка складається із елементів (підсистем);

- принцип варіантності: вибір стратегії розвитку передбачає наявність альтернативних шляхів досягнення поставлених цілей і можливість вибору оптимального варіанту з урахуванням обмежень на ресурси і можливості їх взаємозаміни;

- принцип поєднання галузевого і територіального підходів до формування стратегії розвитку регіонів: заснований на поєднанні та узгодженні інтересів галузей і території;

- принцип зворотного зв'язку: контроль та коригування реалізації стратегії;

- принцип етапності полягає в поступовості реалізації стратегії стійкого розвитку, виходячи з наявних можливостей, пріоритету цілей тощо.

Систематичне вивчення та окреслення проблемних аспектів формування середовища розвитку людського капіталу в регіонах України дозволить побудувати систему інформаційно-аналітичного супроводу моніторингу та прогнозування його стану.

Стійкий розвиток визначається комплексом цільових та супровідних критеріїв його досягнення: забезпечення ефективності використання людського капіталу, зниження та мінімізація економічних, соціальних та екологічних ризиків; раціональне залучення, споживання та використання природних ресурсів; збалансованість (взаємоузгодженість) економічної, соціальної, екологічної складових стійкого розвитку; досягнення техногенного навантаження, що не перевищує можливостей природного середовища до самовідновлення;

застосування у виробництві високотехнологічних ресурсозберігаючих технологій; забезпечення стійких процесів простого та розширеного відтворення людського та трудового потенціалу, стійкого зростання людського, соціального та інтелектуального капіталу; досягнення високого рівня та якості життя населення у поєднанні з соціальним, інтелектуальним та духовним зростанням; дотримання прав і свобод людини, забезпечення можливостей вибору людини в усіх сферах суспільного життя; рейтинг України за людським та стійким розвитком у міжнародних

порівняннях; нові стратегічні орієнтири соціальної політики, орієнтованої на розвиток людського капіталу, активізація трудової, підприємницької та творчої діяльності, формування людського, інтелектуального та соціального капіталу; реалізація в економічній політиці принципів інноваційності та стійкості; запровадження механізмів соціальної відповідальності за реалізацію принципів стійкого розвитку на всіх рівнях управління (державному, регіональному, виробничому, особистісному) та ін.

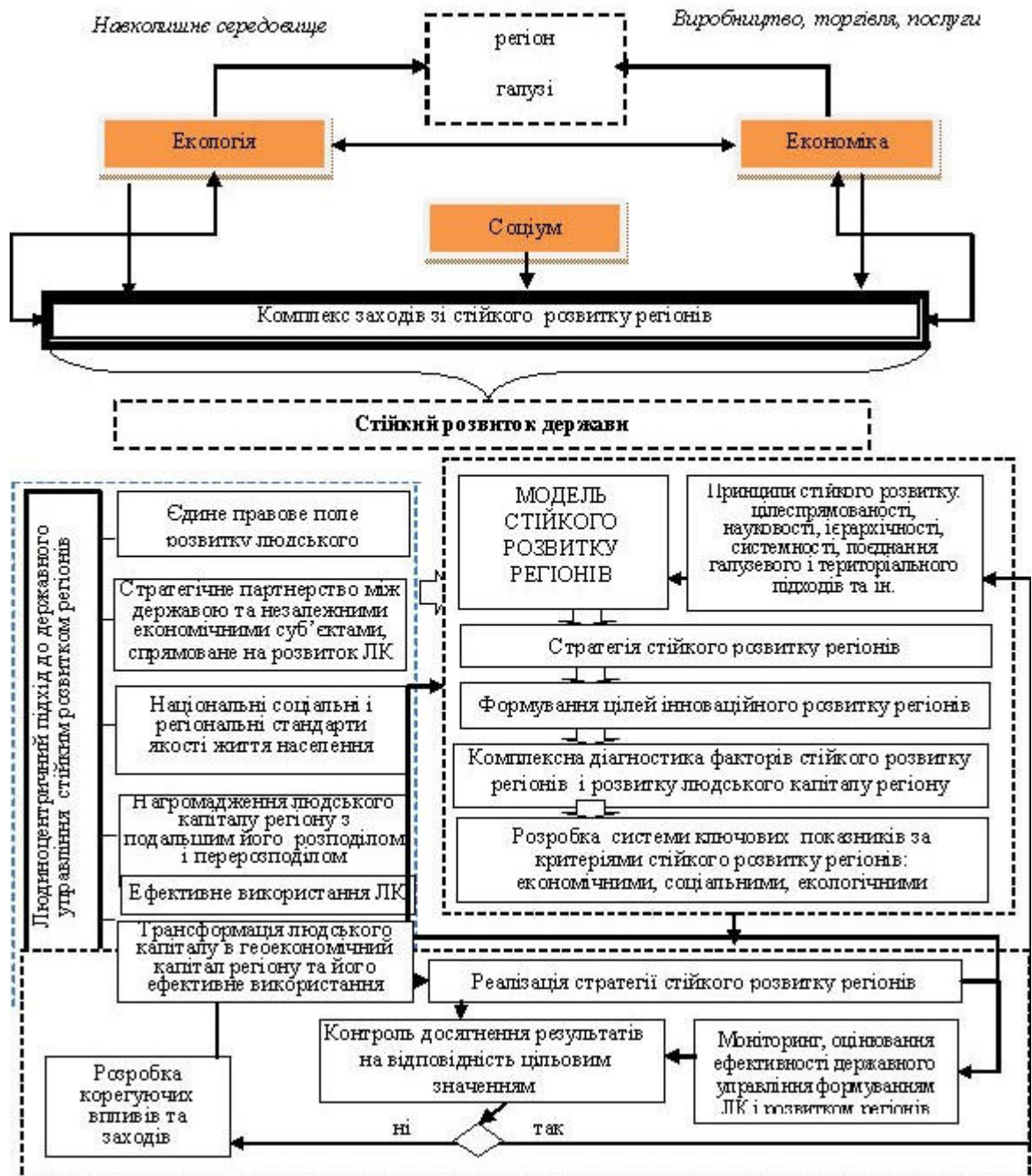

Рис. 5. Модель впливу людського капіталу на формування та реалізацію державної політики щодо забезпечення стійкого розвитку регіону (розроблено автором)

Комплексний механізм державного управління таким видом механізмів: економічного; розвитком людського капіталу може складатися з мотиваційного; організаційного; політичного;

правового [1]. Основними елементами механізму формування та ефективного використання людського капіталу можна визначити: демографічно-просторовий, законодавчо-нормативний, бюджетно-фінансовий, соціально-економічний, організаційно-інформаційний, педагогічно-виховний блоки [9, с. 193].

Згідно з опублікованою Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) новітнього рейтингу 189 країн і територій за Індексом людського розвитку (ІЛР), можна стверджувати, що лідирують Норвегія, Швейцарія, Австралія, Ірландія і Німеччина [15]. Досвід цих країн свідчить, що людський капітал залежить від особливостей якості та безпеки життя населення, якості й результативності системи освіти, досягнень науки і техніки, правового забезпечення ринкової економіки, розвитку інновацій, рівня культури [13]. Тому стійкий розвиток регіонів як невід'ємної складової національного простору неможливий без гармонійного розвитку України, в якій людина відчуватиме себе соціально захищеною, економічно забезпеченою та інформаційно підготовленою. Досягнення високих параметрів людського капіталу можливе на основі забезпечення високого рівня та якості життя населення, високого рівня освітнього і культурного розвитку кожної людини, створення умов для збереження та зміцнення здоров'я і подовження тривалості життя населення.

Важливо наголосити, що державне управління розвитком людського капіталу як складової регіональної соціальної системи має враховувати: екологізацію, соціалізацію та гуманізацію економіки, її інноваційну спрямованість; необхідність поєднання ринкових механізмів та державного регулювання соціально-економічних процесів, забезпечення економічної ефективності, соціальної справедливості, соціальної орієнтації економіки; регіоналізацію економіки, яка обумовлює виникнення специфічних форм управлінсько-господарської діяльності на демократичних та конкурентних засадах; нову ідеологію господарських відносин на засадах партнерства.

Висновки. Таким чином, у сучасних умовах людський капітал є визначальним чинником інституціональних перетворень. На рівні регіональних соціально-економічних систем основними функціями людського капіталу є: забезпечення ефективності управління регіонами (за рахунок оптимального поєднання креативного, аналітичного, підприємницького потенціалу); формування конкурентних переваг системи за рахунок якісної структури людського капіталу, що здатна створювати якісні товари й послуги; генерування інновацій для випереджаючого стійкого розвитку системи; забезпечення адаптації системи до змін (за рахунок фізичного стану людини, освітнього рівня, професійної підготовки, кваліфікації, загальної культури, соціальної активності).

Проблеми економічного, соціального й екологічного характеру потребують комплексної розробки та реалізації стратегії розвитку регіонів, результативність якої спирається на узгодженість багатьох складових. Таке узгодження може забезпечити людиноцентричний підхід до державного управління стійким розвитком територій. Для забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів необхідно, перш за все, приділяти увагу розподілу та перерозподілу в регіональному аспекті людського капіталу з метою досягнення рівномірності його нагромадження і, як наслідок, активізації розвитку сільських та інших «непривабливих» територій, сприяння інноваційному розвитку регіону, створення умов для інтелектуалізації праці на підприємствах регіону. Практична реалізація державної політики стійкого розвитку регіонів на засадах концепції формування і ефективного використання людського капіталу безпосередньо залежить від інтенсивності процесів пошуку та залучення внутрішніх ресурсів розвитку на регіональному і місцевому рівнях.

Спираючись на результати проведеного дослідження можна запропонувати такі пріоритетні напрями вдосконалення державної та регіональної соціально-економічної політики, які сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності регіонів в умовах стійкого розвитку:

- формування єдиного правового простору стійкого розвитку регіонів із забезпеченням відповідного законодавчого підґрунтя розвитку людського капіталу; розробка національних соціальних і регіональних стандартів, що відповідають стандартам якості життя населення, прийнятим у світі;

- розбудова наукової інфраструктури, нових форм співпраці науки, влади і бізнесу між різними напрямами наукових досліджень, їх виконавцями, горизонтальних мережних науково-технічних й інформаційних комунікацій;

- трансформація відносин між центральними та регіональними органами влади у сфері управління соціально-економічним розвитком регіонів (встановлення нових критеріїв адміністративної відповідальності керівників органів місцевого самоврядування та розпорядників бюджетних коштів; запровадження нових принципів та механізмів відносин «влада – громадськість» щодо формування програм, механізмів підзвітності та громадського контролю; зміну фінансового забезпечення регіональних програм відповідно до змін функцій щодо забезпечення належного розвитку соціальної сфери регіонів і надання населенню управлінських послуг належної якості тощо);

- розробка нової соціальної політики, яка б орієнтувалася на активізацію трудової, підприємницької, творчої діяльності населення, формування людського капіталу; нової економічної політики, в основі якої мають лежати принципи інноваційності та стійкості; концепції реформування

наукової діяльності як попереднього і невід'ємного етапу продукування процесів розвитку регіонів, спрямованої на досягнення державних цілей і тісних зв'язків із світовою наукою, виходячи із системності, цілісності і глобальності науки як галузі знань;

– стимулювання професійного навчання персоналу або стимулювання роботодавців до професійного навчання кадрів (насамперед тих організацій, в яких значну питому вагу становить наукоємна продукція або впроваджуються високі технології); формування цінностей у підприємств, що знаходяться на даній території (розвиток людського капіталу передбачає створення умов для мобілізації потенціалу працівника в інтересах регіону);

– розвиток програм партнерства й співробітництва в різних сферах між органами виконавчої ради, місцевого самоврядування, територіальними громадами, науково-дослідними установами, навчальними закладами, бізнес-структурами, кооперативним сектором, громадськими організаціями, які безпосередньо залучаються до процесу формування та розвитку людського капіталу з метою задоволення загальнонаціональних інтересів, забезпечення процесів стійкого регіонального розвитку;

– розробка і реалізація таких регіональних програм, котрі були б зорієнтовані на підтримку трудових мігрантів та членів їх сімей, налагодження інституційної співпраці та підтримки громадських ініціатив у сфері зовнішньої трудової міграції; підтримання рівноваги і цілісності екосистем; біорізноманіття; збереження якості природних ресурсів; зниження впливу на екосистеми;

– створення творчих кластерів, наукових регіональних осередків і наукових містечкових центрів розвитку; сприятливих умов для реалізації спеціальних артпроектів у сфері актуальних видів мистецтв та традиційної художньої культури, створення нових інституцій, таких як агентства креативних індустрій, творчі резиденції тощо; підвищення статусу підприємництва в формуванні державної і регіональної політики підтримки бізнесу;

– прийняття сучасних стратегій регіонального розвитку, де ключовим аспектом буде визначено всебічний розвиток людського капіталу відповідно до потреб інноваційної економіки.

Стійкий розвиток регіону також залежить не лише від професійно розробленої стратегії соціально-економічного розвитку регіону, але й від забезпечення умов її дієвості, досягнення очікуваного ефекту від її реалізації, від грамотних, виважених дій державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування на рівні регіону, від досягнення балансу інтересів між національною та регіональною політикою. Механізм реалізації стратегії стійкого розвитку регіону має будуватися на принциповій схемі, що базується на інструментарії у вигляді законів, закономірностей,

принципів, методів, функцій, засобів.

З огляду на вищесказане, особливої актуальності у подальшому дослідженні розвитку людського капіталу в Україні набуває поглиблений аналіз причин, що сприяють погіршенню показників розвитку людського капіталу по окремих регіонах та розробка теоретико-методологічного забезпечення механізмів державного регулювання системи формування людського капіталу на місцевому рівні.

Список літератури

1. Акімова Л. М. Роль та місце економічної безпеки в системі державного управління забезпечення національної безпеки України. Публічне урядування: збірник. 2018. № 2 (12). С. 15–29.
2. Артеменко Л.Б. Людський капітал: наукові підходи та стан формування в Україні. Галицький економічний вісник. 2016. Т. 50. № 1. С. 22–31.
3. Вища освіта в Україні у 2018 році: стат. зб. Київ, 2019. Державна служба статистики України: сайт. URL: www.ukrstat.gov.ua.
4. Гонин Д. В. Человеческий капитал как инструмент государственного управления в сфере повышения конкурентоспособности региональной экономики: теоретические аспекты. Управленческое консультирование. 2016. № 12 (96). С. 108–117.
5. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки: монографія / О.А. Грішнова. К.: Тво "Знання", КОО, 2001. 254 с.
6. Ковальчук В.А. Інвестування в людський капітал як фактор інноваційного розвитку економіки України / В.А. Ковальчук, А.Ю. Шахно // Соціально-економічні проблеми і держава: електронне наук. фак. видання. Тернопіль: ТНТУ ім. Івана Пулюя, 2016. Випуск 2(15). С. 33–40.
7. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (колективна монографія) / за ред. Е. М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2015. 356 с.
8. Пуцентейло П. Р., Гуменюк О. О. Формування програми стратегії управління економічним розвитком регіону. Сталій розвиток економіки. 2018. № 1(38). С. 98–106.
9. Самородченко Г. В. Організаційно-економічний механізм формування та ефективного використання людського капіталу. Бізнес Інформ. 2013. № 1. С. 192–195.
10. Статистичний бюлетень «Регіональний людський розвиток». Державна служба статистики України: сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2_017_pdf.pdf.
11. Статистичний щорічник України за 2019 рік . К. Державна служба статистики України, 2020. http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_Ukraine%20in%20figures_u.pdf.
12. Шинкевич А. И., Малышева Т. В., Зарайченко И. А. Концепция формирования отраслевых инновационных кластеров. Вестник Казан. технол. ун-та. 2011. №14(22). С. 299–306.
13. Baser F., Gokten S. Paths of economic development: A global evidence for the mediating role of human capital. The Journal of International Trade&Economic Development. 2019. № 28(8). P. 1–23
14. Bucci A., Prettnr K., Prskawetz A. Human Capital and Economic Growth. Palgrave Macmillan, Cham, 2019. 361 p.
15. Human Development Reports. Available at: Accessed 25 November 2018. URL : <http://hdr.undp.org/en/2018-update> (дата звернення: 13.10.2021).
16. Pelinescu E. The Impact of Human Capital on

Economic Growth. *Procedia Economics and Finance*. 2015. № 22. P. 184–190.

17. Popoola O., Alege P. O., Gershon O., Asaleye J. A. Human capital channels and productivity growth: Evidence from Nigeria. *Economics and Sociology*. 2019. № 12(4), P. 59–73.

18. Shao S., Yang L. Natural Resource Dependence, Human Capital Accumulation, and Economic Growth: A Combined Explanation for the Resource Curse and the Resource Blessing. *Energy Policy*. 2014. № 74. P. 632–642.

19. Teixeira A. A., Queirós A. S. Economic Growth, Human Capital and Structural Change: A Dynamic Panel Data Analysis. *Research Policy*. 2016. № 45(8). P. 1636–1648.

References (transliterated)

1. Akimova, L. M. (2018), “The role and place of economic security in the public administration system of national security of Ukraine”, *Publichne uriaduvannia*, vol. (12), pp. 15–29.].

2. Artemenko L. B. (2016) *Liudskiy kapital: naukovy pidkhdoy ta stan formuvannia v Ukraini*. [Human capital: scientific approaches and state of formation in Ukraine] *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*, vol. 50, no. 1. pp. 22–31.

3. *Vyshcha osvita v Ukraini u 2018 rotsi* [Higher education in Ukraine in 2018]: Statistical publication (2019). Kyiv. State Statistics Service of Ukraine: Website. Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].

4. Honyh, D. V. (2016), “Human capital as an instrument of public administration in improving the competitiveness of the regional economy: theoretical aspects”, *Upravlencheskoe konsultyrovanye*, vol. 12 (96), pp. 108–117

5. Hrishnova, O.A. (2001), *Liudskiy kapital: formuvannia v systemi osvity i profesiinoy pidhotovky* [Human capital: formation in education and training], *Tvo "Znannia"*, KOO, Kyiv, Ukraine.

6. Kovalchuk, V.A. and Shakhno, A. Yu. (2016), "Investment in human capital as a factor of innovative development of Ukraine's economy", *Sotsial'noekonomichni problemy i derzhava*, vol. 2 (15).

7. Libanova, E. M. (Ed.) (2015). *Lyuds'ky rozvytok v Ukraini. Modernizatsiya sotsial'noyi polityky: rehional'nyy aspekt* [Human development in Ukraine. Modernization of social policy: regional aspect]. Kyiv: Ptuha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].

8. Putsenteilo, P.R. and Humeniuk, O.O. (2018),

“Formation of the program of strategy of management of economic development of the region”, *Stalyi rozvytok ekonomiky*, no. 1(38), pp. 98–106.

9. Samorodchenko, H.V. (2013), “Organizational and economic mechanism of formation and efficient use of human capital”, *Biznes Inform*, vol. 1, pp. 192–195.

10. *Rehional'nyy lyuds'ky rozvytok* [Regional human development]: Statistical publication (2018). State Statistics Service of Ukraine: Website. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf [in Ukrainian].

11. State Statistics Service of Ukraine (2019), *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2019 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2020], *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*, Kyiv, Ukraine. [Online].

12. Shynkevych, A. Y. Malysheva, T. V. and Zarahchenko, Y. A. (2011), “The concept of the formation of industry innovation clusters”, *Vestnyk Kazan. tekhnol. un-ta.*, vol. 14(22), pp. 299–306.

13. Baser F., Gokten S. Paths of economic development: A global evidence for the mediating role of human capital. (2019). *The Journal of International Trade&Economic Development*. № 28(8). P. 1–23. [in English].

14. Bucci, A., Prettnner, K., Prskawetz, A. (2019) *Human Capital and Economic Growth*. Palgrave Macmillan, Cham, 361 [in English].

15. *Human Development Reports*. (2018) Available at: Accessed 25 November 2018. [Online] [in English].

16. Pelinescu E. The Impact of Human Capital on Economic Growth. (2015) *Procedia Economics and Finance*. № 22. P. 184–190 [in English].

17. Popoola, O., Alege, P. O., Gershon, O., Asaleye, J. A. (2019). Human capital channels and productivity growth: Evidence from Nigeria. *Economics and Sociology*, 12(4), 59–73 [in English].

18. Shao S., Yang L. Natural Resource Dependence. (2014) *Human Capital Accumulation, and Economic Growth: A Combined Explanation for the Resource Curse and the Resource Blessing*. *Energy Policy*. № 74. P. 632–642 [in English].

19. Teixeira A. A., Queirós A. S. Economic Growth. (2016). *Human Capital and Structural Change: A Dynamic Panel Data Analysis*. *Research Policy*. № 45(8).

Надійшла (received) 30.11.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Терещенко Діна Акрамівна (Терещенко Дина Акрамовна, Tereshchenko Dina) – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>.

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ

УДК 378:316.47

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.07

Л.М. ГРЕНЬ, А. І. ЧЕРКАШИН, С.М. РЕЗНИК

СТРУКТУРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ОСВІТНЬОГО ЛІДЕРА

Стаття прив'язана розкриттю структури загальної та професійної культури особистості освітнього лідера; з'ясовано, що культура є багатофункціональною системою і виконує такі функції, як: передачу соціального досвіду (культура як соціальна пам'ять людства); гносеологічну (здатність концентрувати соціальний досвід багатьох поколінь, зберігати культурний генофонд людства); регулятивну (регулювання різних сторін та видів діяльності людей); ціннісну (якісне наповнення морального та інтелектуального змісту); доведено, що освітнє лідерство може бути розвиненим тільки через здатність особистості освітнього лідера ефективно виконувати та доцільно застосовувати сукупність різноманітних професійних ролей, наявність у нього високої загальної та професійної культури; наведено структуру загальної та професійної культури освітнього лідера (духовно-моральна культура; світоглядна культура; культура філософського мислення; педагогічна культура; психологічна культура; методологічна культура; управлінська культура; економічна культура; інженерна культура; корпоративна культура, інформаційна культура, адаптивна культура; аналітична культура; риторична культура; полілінгвістична культура; культура фізичного вдосконалення; конфліктологічна культура; культура діяльності, спрямована на досягнення успіху) та розкрито змістовне наповнення її компонентів; доведено, що наявність в освітнього лідера всіх складових структури загальної та професійної культури створює синергетичний ефект в його діяльності в освітньому середовищі, сприяє формуванню лідерських якостей, розвитку лідерського потенціалу як здобувачів вищої освіти, так і професорсько-викладацького складу.

Ключові слова: освітнє лідерство, освітній лідер, загальна і професійна культура, структура, компоненти, синергетичний ефект, особистість, професорсько-викладацький склад, педагогічна діяльність.

Л.Н. ГРЕНЬ, А. И. ЧЕРКАШИН, С. Н. РЕЗНИК

СТРУКТУРА ОБЩЕЙ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЛИДЕРА

Статья посвящена раскрытию структуры общей и профессиональной культуры личности образовательного лидера; выяснено, что культура является многофункциональной системой и выполняет такие функции как: передачу социального опыта (культура как социальная память человечества); гносеологическую (способность концентрировать социальный опыт многих поколений, сохранять культурный генофонд человечества); регулятивную (регулирование разных сторон и видов деятельности людей); ценностное (качественное наполнение нравственного и интеллектуального содержания); доказано, что образовательное лидерство может быть развитым только из-за способности личности образовательного лидера эффективно исполнять и целесообразно применять совокупность разнообразных профессиональных ролей, наличие у него высокой общей и профессиональной культуры; приведена структура общей и профессиональной культуры образовательного лидера (духовно-нравственная культура; мировоззренческая культура; культура философского мышления; педагогическая культура; психологическая культура; методологическая культура; управленческая культура; экономическая культура; инженерная культура; корпоративная культура; информационная культура; адаптивная культура; аналитическая культура; риторическая культура; полилингвистическая культура; культура физического совершенствования; конфликтологическая культура; культура деятельности, направленная на достижение успеха и раскрыто содержательное наполнение ее компонентов; доказано, что наличие у образовательного лидера всех составляющих структуры общей и профессиональной культуры создает синергетический эффект в его деятельности в образовательной среде, способствует формированию лидерских качеств, развитию лидерского потенциала как соискателей высшего образования, так и профессорско-преподавательского состава.

Ключевые слова: образовательное лидерство, образовательный лидер, всеобщая и профессиональная культура, структура, компоненты, синергетический эффект, личность, профессорско-преподавательский состав, педагогическая деятельность.

L. M. HREN, A. I. CHERKASHYN, S.M. REZNIK

STRUCTURE OF GENERAL AND PROFESSIONAL CULTURE OF PERSONALITY OF EDUCATIONAL LEADER

The article is devoted to the disclosure of the structure of general and professional culture of the personality of the educational leader; it was found that culture is a multifunctional system and performs such functions as: transfer of social experience (culture as a social memory of mankind); epistemological (ability to concentrate the social experience of many generations, to preserve the cultural gene pool of mankind); regulatory (regulation of various parties and activities of people); value (quality content of moral and intellectual content); it is proved that educational leadership can be developed only through the ability of the personality of the educational leader to effectively perform and expediently apply a set of various professional roles, he has a high general and professional culture; the structure of general and professional culture of an educational leader (spiritual and moral culture; worldview culture; culture of philosophical thinking; pedagogical culture; psychological culture; methodological culture; management culture; economic culture; engineering culture; corporate culture, information culture, adaptive culture; analytical culture; rhetorical culture; polylingual culture; culture of physical improvement; conflict culture; culture of activity aimed at achieving success) and revealed the content of its components; It is proved that the presence of an educational leader of all components of the structure of general and professional culture creates a synergistic effect in his activities in the educational environment, promotes leadership, leadership development of both higher education and teaching staff.

Key words: educational leadership, educational leader, general and professional culture, structure, components, synergetic effect, personality, teaching staff, pedagogical activity.

Постановка проблеми. В Національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» серед 17 цілей ціллю № 4 є забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх. Однією з під цілей (4.4) виступає підвищення якості вищої освіти та забезпечення її тісного зв'язку з наукою, сприяння формуванню в країні міст освіти та науки [19]. Досягти цієї цілі в освіті допоможуть освітні лідери – особистості з розвинутою загальною і професійною культурою, з високими показниками активності у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лідерством як педагогічною проблемою в Україні займаються такі дослідники, як: О. Бондарчук [2], Д. Зербіно [7], С. Калашнікова [10], В. Міляєва [14], Н. Мараховська [13], Н. Семченко [16], Т. Пантюк [15], О. Романовський [8] та інші автори.

Особиста і професійна культура викладача закладу вищої освіти залишається у центрі уваги багатьох науковців: С. Вітвицької (визначає роль, місце шляхи підвищення педагогічної культури викладача закладу вищої освіти) [1], В. Гриньової (досліджуються основи формування педагогічної культури майбутнього вчителя, його методологічні, теоретичні й методичні засади.) [4], О. Хайрулліної (запропоновано концепцію світоглядної культури особистості, що топологічно належить свідомості людини, позначає організаційні рівні, подає морфологічний устрій і наділяє її низкою оригінальних властивостей щодо світорозуміння і самовизначення людини у соціальному світі на основі отримання і переробки смислів як з підвалин Фізичного Всесвіту або психосфери, так і з глибин Семантичного Всесвіту або ноосфери, має

властивість створювати й утримувати власне смислове поле) [18], Ю. Щербяка (виокремлено педагогічну культуру як один з найважливіших складників культури суспільства, зумовленої специфікою педагогічної діяльності викладача, спрямованої на формування особистості, здатної в майбутньому відтворювати і збагачувати культуру суспільства) [21].

Теоретичні та методологічні основи дослідження. Для вчених кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами НТУ «ХП» актуальним є завдання підготовки освітніх лідерів, лідерів-професіоналів, тому вся їхня діяльність спрямована на формування багатогранної особистості, яка має весь спектр загальної та професійної культури, здатної створити команду однодумців та спрямувати її на досягнення успіху у всіх сферах життєдіяльності. Сучасні суспільні зміни потребують від освітнього лідера здатностей до якісно нових професійних ролей, серед яких особливо важливими є ролі експерта з навчання, менеджера, фасилітатора, тьютора. Освітнє лідерство передбачає здатність педагога бути взірцем, надихати до самовдосконалення, ефективно керувати процесом навчання та особистісного розвитку студентів. Освітнє лідерство може бути розвиненим тільки через здатність особистості освітнього лідера ефективно виконувати та доцільно застосовувати сукупність різноманітних професійних ролей, наявність у нього високої загальної та професійної культури.

Мета статті – розкрити структуру загальної та професійної культури особистості освітнього лідера, наявність складових якої в освітнього лідера створює синергетичний ефект в його діяльності та

сприяє формуванню у професорсько-викладацького складу та у здобувачів вищої освіти лідерських якостей, формуванню їх лідерської позиції, розвитку лідерського потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Освітнє лідерство – це нова управлінська парадигма, що є орієнтиром і механізмом для здійснення реформ у сфері освіти в умовах сучасних суспільних трансформацій [2, с. 86–87]. «У сучасних реаліях життя проблема лідерства актуалізується і вимагає відповідного теоретичного обґрунтування в інтердисциплінарному аспекті, оскільки базується на філософії, психології, соціології, демографії, етиці тощо. Сучасна система освіти має забезпечити таке освітнє поле становлення людини, де б особистісні прагнення і потреби реалізувалися повно і оптимально, не порушуючи норм моралі та розумного співжиття у колективі. ...лідерство, зокрема в освіті, не може бути самоціллю і універсальним засобом досягнення мети, навіть найшляхетнішою» [15, с. 43]. Загальна та професійна культура особистості освітнього лідера відіграє у цьому сенсі важливу роль.

Викладачі-лідери сприяють індивідуальному розвитку студента, розуміють процес прийняття рішень, володіють принципами психології та соціології, методами консультування, цінують індивідуальні особливості студента, вірять у гідність та розвиток потенціалу кожного студента. Реформи вищої освіти України сприятимуть розвитку нового покоління викладачів, котрі займатимуть лідируючі позиції в освітньому процесі, спрямовані на якісні та ефективні результати студентів та інститутів загалом. Вперше розроблено практичні рекомендації для викладачів лідерів для вдосконалення якості вищої освіти України.

Культура – це сукупність способів і прийомів організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності, способів людського буття [18, с. 23]. Культура виступає осередком духовності, енергії створення, вищим критерієм досягнень у різних сферах життєдіяльності людини та суспільства [8, с.129]. Також можна сказати, що це наука у поєднанні з освітою та мистецтвом, моральністю, устроєм життя та світоглядом [8, с. 169]. Культура особистості освітнього лідера є сукупністю матеріальних, суспільних та духовних цінностей, створених та створюваних людиною у процесі суспільно-історичного розвитку.

Таким чином, як ядро культури освітнього лідера приймаємо загальнолюдські цінності та цілі, способи їх сприйняття та досягнення, що склалися у процесі історичної еволюції. Але за рахунок індивідуалізації та соціалізації кожною особистістю окремо, функції культури виділяються зі складу та внутрішньої організації самої культури. Культура є багатофункціональною системою, це такі функції, як:

- передача соціального досвіду (культура як соціальна пам'ять людства);
- гносеологічна (здатність концентрувати соціальний досвід багатьох поколінь, зберігати

культурний генофонд людства);

- регулятивна чи нормативна (регулювання різних сторін та видів діяльності людей);
- ціннісна (якісне наповнення морального та інтелектуального змісту).

Педагогічний професіоналізм ґрунтується на взаємозв'язку різноманітних компонентів, які відображають певну освітню систему, що відповідає соціальному замовленню суспільства. До них належать: – рівень загальної культури; – володіння змістом предмета і педагогічними технологіями; – здатність до цілепокладання і реалізації поставленої мети; здатність до педагогічної рефлексії; – здатність до здійснення інноваційної діяльності в сфері освіти; – психолого-педагогічна компетентність [5, с. 7-8].

На формування багатогранної особистості освітнього лідера, яка має весь спектр загальної та професійної культури, здатної створити команду однодумців та направити її на досягнення успіху у всіх сферах життєдіяльності, спрямована робота закладів вищої освіти, зокрема кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім акад. І. А. Зязюна факультету соціально-гуманітарних технологій НТУ «ХП».

Нами, виходячи з накопиченого досвіду, було визначено структуру загальної та професійної культури особистості освітнього лідера, до складу якої входять такі компоненти:

- духовно-моральна культура;
- світоглядна культура;
- культура філософського мислення;
- педагогічна культура;
- психологічна культура;
- методологічна культура;
- управлінська культура;
- економічна культура;
- інженерна культура;
- корпоративна культура;
- інформаційна культура;
- адаптивна культура;
- аналітична культура;
- риторична культура;
- полілінгвістична культура;
- культура фізичного вдосконалення;
- конфліктологічна культура;
- культура діяльності, спрямована на досягнення успіху.

Проаналізуємо складові структури загальної та професійної культури особистості освітнього лідера.

Все, чим би не займався, освітній лідер, має йти в нього від душі. Людина тим і відрізняється від інших живих істот, що в неї є душа, яка, як сторож совісті, підказує, як слід вчинити у тій чи іншій ситуації. Так і освітній лідер все, що відбувається, сприймає через призму своєї душі: душевне ставлення до своєї команди, яка довірилася йому і готова йти за ним; високі духовні думки і прагнення завжди чинити так, як підказує сумління. Ось ті відмітні ознаки, властиві справжньому освітньому лідеру, душа якого йде попереду розуму. Ігумен Кіпріан (Яценко) одним із пріоритетних завдань

вищої школи, що стоїть перед професорсько-викладацьким складом, вважає «щире та відповідальне сприяння вирощуванню не лише кваліфікованого спеціаліста, але здорової у духовному та моральному відношенні особистості. На глибоке переконання В. Гриньової, «духовна культура особистості є її інтегральною якісною характеристикою, формування якої обумовлено взаємодією емоційно-ціннісного, когнітивного та процесуального аспектів. Вона є епіцентром особистості, вираженням загальнолюдських цінностей. Духовність та духовна культура є фундаментом як професійної, так і педагогічної культури» [4]. Для формування майбутнього освітнього лідера як всебічно розвиненої особистості необхідний його усвідомлений інтерес до здобутків та цінностей національної та світової культури, розширення його гуманітарного кругозору та збагачення його духовної культури.

Світоглядна культура «синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових» [18, с. 28]. Світоглядна культура, яка розуміється як специфічна сфера культури, як сфера розвитку мислення, передбачає у майбутнього освітнього лідера, насамперед, високий рівень усвідомлення діалектичних основ життєдіяльності.

Основною рисою філософської культури є здатність до створення умов для свободи філософського мислення, що виражає поліфонічність буття філософії. Тому найкращі умови для розвитку філософського мислення створює та філософська культура, яка одночасно реалізує багатоголосся філософських позицій і течій, являючи діалог різних культур. Це застерігає людство від прагнення до монополізації істини та реалізації абсолютної правди, і підкреслює неможливість здійснення культурного людського буття без різноманітності позицій, здатності ставити нові питання, шукати відповіді, сприймати несхожість, змінювати норми і пріоритети.

Що стосується педагогічної культури, то вона «є діалектичною інтегрованою єдністю педагогічних цінностей: цінностей-цілей і цінностей-мотивів; технологічних цінностей; цінностей-властивостей; цінностей-відносин. Вони є своєрідними осями координат, на основі яких вимальовується модель педагогічної культури, які спрямовують та коригують у соціальному, духовному, професійному та особистісному просторі діяльність вчителя» [4]. На думку Ю. Щербяка, педагогічна культура викладача – це особистісне утворення, інтегрована система педагогічних цінностей, в основу яких покладені духовні цінності, що є досить стійким підґрунтям, згідно з яким викладач співвідносить своє життя і професійно-педагогічну діяльність [21, с. 291]. Сформованість у викладача педагогічної культури передбачає: усвідомлення своєї неповторності, унікальності в порівнянні себе з іншими індивідуальностями; чіткі цілі й мотиви власного саморозвитку; самоствердження й

усвідомлення рівня сформованості власної компетентності, яку забезпечує система знань і вмінь, переконань, самореалізація у певних видах діяльності; цінність і гармонійна єдність індивідуальних властивостей, у тому числі креативних; динамічність і неперервність саморозвитку, постійну роботу над собою з метою зростання рівня власної культури, зокрема педагогічної; усвідомлення власної значущості в особистому, професійному і соціальному аспектах з метою самоствердження в суспільстві. Індивідуальність викладача виявляється в його духовності, духовній культурі, гуманістичній спрямованості його професійно-педагогічної діяльності» [1].

Педагогічна культура передбачає наявність: педагогічної спрямованості в особистості освітнього лідера, широкого його кругозору, психолого-педагогічної ерудиції та компетентності, гармонії розвинених інтелектуальних та організаторських якостей. Педагогічна спрямованість особистості освітнього лідера передбачає знання ним «педагогікою добра». Освітній лідер, формуючи свою команду, має вміти створити в ній такі відносини, які створює педагог у процесі своєї діяльності зі студентами, а саме суб'єкт-суб'єктні відносини. Лідер повинен уміти створювати у своїй команді відчуття впевненості, «спокою, рівноваги, благополуччя щастя». Як і педагог, він повинен «ненав'язливо, нетенденційно... навчити своєю Поведінкою, своїм Статусом, своїми Знаннями, своєю Людністю, своєю Свободою, своєю Любов'ю, своїм Щастям, своїм Талантом» [9, с.74] людей, які довірили йому свої долі.

Психологічна культура становить сукупність знань з педагогіки, загальної, вікової та педагогічної психології та їх використання в практичній діяльності, здатність освітнього лідера бачити за поведінкою студента його душевний стан, рівень пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, рис характеру, орієнтуватися в педагогічних ситуаціях, оцінювати їх, вибирати відповідні способи спілкування із студентом, академічною групою, грамотно впливати на психіку студентів, сприяючи їх гармонічному розвитку, а також умінню аналізувати власну поведінку, констатувати наявність або відсутність у себе певних необхідних для освітнього лідера якостей, прагнути до володіння ними. Психологічна культура освітнього лідера – це характеристика гармонійності побудови основних процесів поведінки та управління ними. Вона виявляється у достатній саморегуляції дій та емоцій, у конструктивності спілкування та конструктивному веденні різних справ, у наявності виражених процесів самовизначення, творчості та саморозвитку.

Методологічна культура – особлива культура наукового мислення освітнього лідера, базою якої є методологічні знання та досвід рефлексії самосвідомості. Методологічна культура освітнього лідера включає знання методології педагогіки і

вміння їх застосовувати у педагогічній діяльності.

В умовах, коли освітні установи стають більш різноманітними, відкритими і гнучкими, змінюються зміст, форми і методи роботи закладу освіти, необхідна система підготовки, яка повною мірою сприяє реалізації творчого потенціалу особистості освітнього лідера. Управлінська культура є якісним показником діяльності в системі взаємовідносин, що визначаються специфічною ієрархією керівництва та підпорядкованості. Високий рівень управлінської культури, будучи показником професіоналізму, виробляється в комплекс різноманітних якостей і показників, що сформувалися у процесі історичного та соціокультурного розвитку управлінської діяльності. Опанування управлінської культурою – складний і тривалий процес, що вимагає не тільки суттєвих зусиль, а й певних задатків у людини [8, с. 72].

Управлінська культура освітнього лідера – це комплекс управлінських знань, умінь, навичок і досвіду, а також професійно значущих особистісних якостей лідерської і творчої спрямованості. Управлінська культура формує такі певні компетенції майбутнього лідера:

- готовність до постійної інноваційної діяльності;
- підготовленість до обробки та оцінки інформації;
- вміння орієнтуватися в екстремальних ситуаціях, приймати нестандартні рішення, аналізувати проблеми, що виникають;
- готовність до поєднання особистих та групових інтересів, встановлення контактів усередині групи;
- ініціативність, підприємливість;
- включення до системи безперервної освіти;
- поєднання технічної та гуманітарної культури;
- професійну, кваліфікаційну, територіальну рухливість.

Економічну культуру визначають як комплекс елементів та явищ культури, стереотипів економічної свідомості, мотивів поведінки, економічних інститутів, що забезпечують відтворення економічного життя. Економічна культура суспільства надає прямий вплив економічну культуру особистості, т. ін. Індивідуальна економічна свідомість включає три основні компоненти: знання (уявлення, погляди), а також почуття та волю суб'єкта. Спонукальними факторами до позитивної, вольової дії є установки особистості. Економічна свідомість може формуватися стихійно (мікросередовище) чи процесі економічної освіти.

Завдання економічної освіти – допомогти усвідомити соціальні цінності в економічній сфері, зрозуміти сенс чинних законів, їхню суспільну та особисту значимість. У цьому випадку, навіть зіткнувшись з негативними явищами в економічній сфері, людина сприйматиме їх не як норму життя, а як такі, що суперечать цій нормі і потребують

усунення. Формування економічної культури починається з процесу розвитку особистості, що багато в чому визначається успішністю процесу соціалізації у системі вишівської освіти. Становлення економічної культури особистості означає залучення її до цінностей науки та до досвіду позитивної, соціально корисної поведінки в економічній сфері.

Роль інженерної культури у підготовці освітнього лідера незаперечна. Інженерна культура розглядається з позиції філософії та соціально-історичного розвитку суспільства та особистості, як сукупність факторів: техніко-технологічної оптимізації та розуміння соціокультурних смислів використання техніки та технології в суспільстві. Культура інженерної діяльності визначається, головним чином, рівнем загальної культури людини, її досвідом та індивідуальними здібностями, у яких і проявляється культурне/некультурне ставлення до професійної діяльності. Тому, культура інженерної діяльності є найважливішою складовою загальнолюдської культури та професійної компетентності майбутнього освітнього лідера і полягає в тому, щоб способи професійної діяльності та її результати відповідали нормам та стандартам, співвідносилися з вимогами взаємозалежності та взаємообумовленості системи «людина – техніка – природа – суспільство». Інженерна культура сприяє формуванню якісно нової особистості освітнього лідера, невід'ємними частинами характеру якої мають стати самоорганізація, високий інтелект, глибокі знання своєї спеціальності, професійна культура, відповідальність за наслідки власної діяльності, прагнення до саморозвитку, творча інтуїція, світоглядна позиція, почуття відповідальності перед суспільством.

Наявність лідера в організації сприяє формуванню корпоративної культури. Корпоративна культура – це система цінностей і переконань, спрямована на передбачення не тільки поведінки кожного співробітника, але і на приховані його можливості в тій чи іншій галузі діяльності, спосіб і засіб створення організаційної структури, що динамічно розвивається.

Освітній лідер як суб'єкт створення корпоративної культури може бути формальним або ототожнюватися з керівником, від лідерських якостей якого залежить формування, розвиток та рівень корпоративної культури організації. Головною фігурою тут є освітній лідер, саме він визначає модель поведінки працівників освітньої організації та її успіх. І такі якості лідера, як: відкритість, демократичність, простота, взаємна повага, довіра, доступність для співробітників, наділення повноваженнями, грамотна постановка завдань, заохочення, готовність заради справи відстоювати інтереси команди, сприятимуть високому розвитку корпоративної культури вишу.

Погоджуємося з думкою А. Литвина стосовно того, що інформаційна культура – це системне, багатоглядне поняття, складова його професійної культури, ступінь готовності до виконання

професійної діяльності в інформаційно-освітньому середовищі, стиль мислення, засіб збагачення цілісного наукового світогляду з інформаційно-комунікаційних технологій, новий тип інтерактивного спілкування, що відповідає умовам і вимогам інформаційного суспільства [12]. Т. Коваль має рацію, коли зауважує, що в інформаційну культуру педагога входять комп'ютерний, правовий, системний, організаційний, комунікативний, інтелектуальний, світоглядний і науково-дослідницький компоненти [11, с. 33]. Інформаційна культура освітнього лідера базується на сукупності методологічних, загальнокультурних і професійних знань та передбачає комплекс інформаційних, аналітичних, прогностичних, проєктивних, організаційних, комунікаційних, орієнтаційних умінь [20, с. 139].

Адаптивна культура освітнього лідера характеризується маневреністю, здатністю ефективно реагувати і підлаштовуватися під умови, що змінюються. При адаптивній культурі співробітники не бояться змін, при цьому компанія займає активну позицію у виявленні та оцінці проблем, пошуку, прийнятті та виконанні рішень. У таких компаніях створюється культура, що забезпечує постійне відтворення ключових цінностей та принципів. Одна з відмінних рис адаптивної культури - це врахування інтересів всіх партнерів при прийнятті рішень та зміні зовнішніх умов. Зміна культури з метою приведення її у відповідність до стратегії може бути реалізована через наступні напрямки:

- показові заходи щодо зміни культури, у тому числі, створення образів для наслідування, заохочення працівників, діяльність яких відповідає вимогам;

- дієві заходи щодо зміни, наприклад, рішуча реорганізація, зміна складу менеджерів, матеріальне заохочення, пов'язане з реальними результатами роботи;

- не лише побудова, а й розвиток корпоративної культури за рахунок декларування та подальшого впровадження у культуру цінностей та етикі;

- формування системи заохочення для підтримки стратегії, у тому числі наявність фінансових та нематеріальних стимулів та баланс між заохоченням та покаранням.

Риторична культура освітнього лідера має на меті навчити людину усвідомлювати своє життя, допомагає їй осмислено і рефлексивно «пізнати себе»: «Хто вона?», «Яка вона?», «Чого вона хоче?», «Навіщо вона?», «Що вона може і (або) повинен зробити, щоб покращити себе та навколишній світ?». Тому сьогодні розумно готувати до повноцінного життя риторично освічену і, отже, гуманну особистість, здатну спілкуватися людською, тобто. культурно, гуманно, дружельюбно та на діалогічній основі. Уміння правильно будувати своє мовлення, проводити публічні виступи, компетентно володіти предметом аргументації, використовувати сучасну техніку промови,

створювати у процесі спілкування суб'єкт-суб'єктні відносини, володіти законами мисленнєвої діяльності є запорукою результативності, успішності будь-якої конкретної діяльності освітнього лідера.

Полімовна культура є особливою інтегративною сферою соціокультурної реальності, основу якої складає полімовність. Багатофункціональність через різноманіття функцій самої мови – основна характеристика полімовної культури, що виявляється у розвитку життєвих сил людини, у її національній самосвідомості. Полімовна культура як соціокультурне ядро гуманізації освітнього простору є сукупністю взаємодіючих складових: спосіб збереження національних та загальнолюдських цінностей; базові функції; методи відтворення мов культури у процесі індивідуального культурного самовизначення людини у просторі соціальних практик.

В останні десятиріччя проблема здоров'я людини набула нового звучання. Якщо раніше її вирішення пов'язувалося переважно з медико-біологічними або санітарно-гігієнічними факторами, то сьогодні доведено, що здоров'я людини – це цілісне, системне явище, природа якого зумовлена як природними та соціальними зовнішніми чинниками, так і внутрішніми, такими, що визначають психологічне ставлення людини до себе і до тих обставин, у яких вона реалізує власне життя [17]. Культура фізичного вдосконалення передбачає здоров'я освітнього лідера, що є багатомірним динамічним процесом його пристосування до мінливих умов навколишнього середовища, умінням легко адаптуватися до незвичних умов середовища й стійкістю до несприятливих впливів, відсутністю у нього якихось виражених хворобливих змін, оптимальну працездатність й соціальну активність.

Широке трактування поняття конфліктологічної культури надає можливість розуміння її як інтегрованої характеристики суб'єкта праці, здатного до перетворюючої діяльності в конфліктогенному професійному середовищі. Фахівець, а в нашому дослідженні – це освітній лідер, повинен володіти конфліктологічною культурою, повинен бути підготовленим до професійної діяльності на всіх рівнях труднощів: від міжособистісних (конфліктні ситуації і конфлікти із суб'єктами професійної діяльності) до внутрішньо особистісних (подолання внутрішньо особистісних ролевих, когнітивних, мотиваційних) конфліктів [6, с. 239].

Культура діяльності, спрямована на досягнення успіху, адже для успішної людини (у нашому дослідженні – освітньому лідеру) характерні:

1. Професійна зрілість, а саме: високий рівень професійних знань і умінь; наявність інтересу до діяльності, додання їй особистісного сенсу; наявність професійно значущих якостей; творчі здібності; комунікативна компетентність; здібність до самовиховання і самовдосконалення.

2. Активна життєва позиція: щире бажання самореалізації; ціннісне самовизначення на трьох

рівнях (емоційний, когнітивний, дієвий); високий рівень мотивації досягнення успіху; наявність головної мети в житті і знання стратегії і тактики їх досягнення.

3. Високо розвинені уміння рефлексії: самопізнання, самооцінка, самоконтроль; самопрограмування на успіх, самовдосконалення; позитивна самооцінка і позитивне мислення; самопідкріплення шляхом самопереконання; відчуття оптимізму й впевненості в собі.

4. Результат оцінюється як успіх: самою особистістю (суб'єктивне переживання результату як значущої позитивної події); референтною групою (визнання успіху людьми, чия думка для суб'єкта значуща); об'єктивними даними показників успіху [3, с. 43-44].

Ефективним засобом формування і розвитку спрямованості особистості на успішну навчально-пізнавальну діяльність є створення цілеспрямованих ситуацій успіху в освітньому просторі. Особлива роль в цьому належить освітньому лідеру, як суб'єкту професійної діяльності із створення ситуацій успіху в освітньому середовищі.

Важко переоцінити роль освітнього лідера, який мотивує, спрямовує, контролює діяльність професорсько-викладацького складу та навчання здобувачів, розробляє та аргументує вибір форм, методів, технологій навчання і виховання особистості з урахуванням сучасних викликів, освітніх стратегій та навчає здобувачів умінню застосовувати їх на практиці. Наявність в освітнього лідера всіх складових структури загальної та професійної культури створює синергетичний ефект в його діяльності в освітньому середовищі, сприяє формуванню лідерських якостей, розвитку лідерського потенціалу як здобувачів вищої освіти, так і професорсько-викладацького складу.

Висновки. Отже, на підставі нашого дослідження ми дійшли таких узагальнень: 1. Особиста і професійна культура викладача закладу вищої освіти завжди є предметом дослідження науковців. 2. Загальна та професійна культура особистості освітнього лідера складається із таких компонентів, як: духовно-моральна культура; світоглядна культура; культура філософського мислення; педагогічна культура; психологічна культура; методологічна культура; управлінська культура; економічна культура; інженерна культура; корпоративна культура, інформаційна культура, адаптивна культура; аналітична культура; риторична культура; полілінгвістична культура; культура фізичного вдосконалення; конфліктологічна культура; культура діяльності, спрямована на досягнення успіху. 3. Наявність в освітнього лідера всіх складових структури загальної та професійної культури створює синергетичний ефект в його діяльності та сприяє формуванню у професорсько-викладацького складу та у здобувачів вищої освіти лідерських якостей, формуванню їх лідерської позиції, розвитку лідерського потенціалу.

Подальші наші дослідження пов'язані з формуванням професійно-етичних засад майбутніх викладачів закладу вищої освіти.

Список літератури

1. Бабич М., Вітвицька С.С. Педагогічна культура викладача вищого навчального закладу // Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном : збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С. С. Вітвицької, к.п.н., доц. Н. М. Мирончук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 77-80.
2. Бондарчук, О. І. Професійна кар'єра керівників шкіл: психологічний аспект / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. Т. 1, Ч. 6. С. 86-89.
3. Грень Л.М. Педагогічні умови формування у студентів вищих технічних закладів спрямованості на успішну професійну діяльність: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Грень. Х., 2010. 173 с.
4. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) / Гриньова В. М. К., 2000. – 417 с.
5. Груць Г. М. Особистість і професійна компетентність педагога в сучасній освіті / Г. М. Груць // Професійна компетентність учителя Нової української школи: формування, розвиток та удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / за ред. В.М.Чайки. Тернопіль: ТНПУ, 2020. 165 с. С. 6-8.
6. Зарічанський О. А., Кляп М. І. Формування конфліктологічної культури в майбутніх фахівців сфери туризму // Науково-інформаційний Вісник. Економіка. № 6. 2012. С. 237-241. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/6-39-12.pdf>
7. Зербіно Д. Д. Наукова школа: лідер і учні / Дмитро Денисович Зербіно. Львів : Свросвіт, 2001. 208 с.
8. Зміст і сутність педагогічної діяльності : навч. посіб. / О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов, С. М. Пазинич [та ін.]. Х. : НТУ «ХП», 2007. 228 с.
9. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посіб. К.: МАУП. 2000. 312 с.
10. Калашнікова С. А. Освітня парадигма професіоналізації управління на засадах лідерства : монографія / С. А. Калашнікова. К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. 380 с.
11. Коваль Т. І. Підготовка викладачів вищої школи : інформаційні технології у педагогічній діяльності : навч.-метод. посібник / Коваль Т. І., Сисоєва С. О., Сущенко Л. П. К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. 380 с.
12. Литвин А. Інформаційна культура педагога професійного навчання. URL: http://lib.iitta.gov.ua/4936/1/St_Litvin_Pidgotovka_pedag_do_IKT.pdf. (дата звернення 10.05.2020).
13. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н.В. Мараховська. Х., 2009. 22 с.
14. Міляєва В. Р. Розвиток лідерського потенціалу в процесі формування управлінської компетентності керівників навчальних закладів / В. Р. Міляєва // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_1_10
15. Пантюк Т. Лідерство в освіті як суспільно-педагогічна детермінанта / Т. Пантюк, І. Миськів // Університети і лідерство. 2015. № 1. С. 41-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/univlead_2015_1_10
16. Семченко Н. О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній

діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. О. Семченко. Х., 2005. 23 с.

17. Суспільна мораль як система цінностей / Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України / Уклад.: Ю.Ж. Шайгородський, К.П. Меркотан. К.: Український центр політичного менеджменту, 2007. 440 с;

18. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз : монографія / Ю. О. Хайрулліна ; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 235 с.

19. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/%d0%9d%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%02017%20ukr.pdf>

20. Шестопалюк О. В. Формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього педагога / О. В. Шестопалюк // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті : досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. пр. / [за ред. М. М. Козяра та Н. Г. Ничкало]. Львів : ЛДУ БЖД, 2009. Вип. 2., ч. 1. С. 137-141.

21. Щербяк Ю. А. Педагогічна культура викладача вищого навчального закладу: проблемний аспект.

URL:<http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14966/1/Shcherbiak.pdf>

References (transliterated)

1. Babych M., Vitvytska S.S. "Pedagogical culture of a teacher of higher education" // Modernization of higher education in Ukraine and its development [Pedagogical culture of a teacher of higher education] : zbirnyk naukovykh prats / za zah. red. d.p.n., prof. S. S. Vitvytskoi, k.p.n., dots. N. M. Myronchuk. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. P. 77-80.

2. Bondarchuk, O. I. "Professional career of school leaders: psychological aspect" / O. I. Bondarchuk // Aktualni problemy psykholohii: Sotsialna psykholohiia. Psykholohiia upravlinnia. Orhanizatsiina psykholohiia. K. : Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy, 2002. T. 1, Ch. 6. P. 86-89.

3. Hren L.M. "Pedagogical conditions for the formation of students of higher technical institutions focus on successful professional activities": dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinnoi osvity» / L. M. Hren. Kh., 2010. 173 p.

4. Hrynova V. M. "Formation of pedagogical culture of the future teacher (theoretical and methodical aspects)" / Hrynova V. M. K., 2000. 417 p.

5. Hruts H. M. "Personality and professional competence of a teacher in modern education" / H. M. Hruts // Profesiina kompetentnist uchytelia Novoi ukrainskoi shkoly: formuvannia, rozvytok ta udoskonalennia: materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi internet-konferentsii / za red. V.M.Chaiky. Ternopil: TNPU, 2020. 165 p. P. 6-8.

6. Zarichanskyi O. A., Kliap M. I. "Formation of conflict culture in future specialists in the field of tourism" // Naukovo-informatsiinyi Visnyk.

Ekonomika. № 6. 2012. P. 237-241. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/6-39-12.pdf>

7. Zerbino D. D. "Naukova shkola: lider i uchni [Scientific school: leader and students]" / Dmytro Denysovych Zerbino. Lviv : Yevrosvit, 2001. 208 p.

8. "Zmist i sutnist pedahohichnoi diialnosti [The content and essence of pedagogical activity]": navch. posib. / O. H. Romanovskiy, O. S. Ponomarov, S. M. Pazynych [ta in.]. Kh. : NTU «KhPI», 2007. 228 p.

9. Ziazun I.A. "Pedagogical ideals and realities": Nauk.-metod. posib. K.: MAUP. 2000. 312 p.

10. Kalashnikova S. A. "Osvitnia paradyhma profesionalizatsii upravlinnia na zasadakh liderstva : monohrafiia [Educational paradigm of professionalization of management on the basis of leadership]" / S.A. Kalashnikova. K. : Kyivsk. un-t imeni Borysa Hrinchenka, 2010. 380 p.

11. Koval T. I. "Pidhotovka vykladachiv vyshchoi shkoly : informatsiini tekhnolohii u pedahohichnii diialnosti [Training of higher school teachers: information technologies in pedagogical activity]": navch.-metod. posibnyk / Koval T. I., Sysoieva S. O., Sushchenko L. P. K. : Vyd. tsentr KNLU, 2009. 380 p.

12. Lytvyn A. "Informatsiina kultura pedahoha profesiinoho navchannia [Information culture of a teacher of professional training]". URL: http://lib.iitta.gov.ua/4936/1/St_Lytvyn_Pidhotovka_pedah_do_IKT.pdf. (data zvernennia 10.05.2020).

13. Marakhovska N. V. "Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future teachers in the process of teaching the disciplines of the humanities": avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinnoi osvity» / N.V. Marakhovska. Kh., 2009. 22 p.

14. Miliiaeva V. R. "Rozvytok liderskoho potentsialu v protsesi formuvannia upravlinskoii kompetentnosti kerivnykiv navchalnykh zakladiv [Development of leadership potential in the process of forming managerial competence of heads of educational institutions]" / V. R. Miliiaeva // Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, 2014. Vyp. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_1_10

15. Pantiuk T. "Leadership in education as a socio-pedagogical determinant" / T. Pantiuk, I. Myskiv // Universytety i liderstvo. 2015. № 1. P. 41-44. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/univlead_2015_1_10

16. Semchenko N. O. "Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future teachers in extracurricular activities" : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinnoi osvity» / N. O. Semchenko. Kh., 2005. 23 p.

17. "Suspiina moral yak systema tsinnosti / Pravovi zasady zakhystu osobystisnykh tsinnosti ta suspiinnoi morali [Public morality as a system of values / Legal principles of protection of personal values and public morality]": zbirnyk normatyvnykh aktiv Ukrainy / Uklad.: Yu.Zh. Shaihorodskiy, K.P. Merkotan. K.: Ukrainskiy tsentr politychnoho menedzhmentu, 2007. 440 p.

18. Khairullina Yu. O. "Svitohliadna kultura osobystosti: strukturno-funktsionalnyi analiz [Worldview culture of personality: structural and functional analysis]": monohrafiia / Yu. O. Khairullina ; Mін-vo osvity i nauky, molodi ta sportu

Ukrainy, Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova. – K. : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2011. 235 p.

19. “Tsili staloho rozvytku: Ukraina. Natsionalna dopovid [Sustainable Development Goals: Ukraine. National report.]”.

URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/%d0%9d%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%02017%20ukr.pdf>

20. Shestopaliuk O. V. “Formuvannya informatsiino-komunikatsiinoi kompetentnosti maibutnoho pedahoha [Formation of information and communication competence of the future teacher]” / O. V. Shestopaliuk // Informatsiino-

telekomunikatsiini tekhnolohii v suchasni osviti : dosvid, problemy, perspektyvy : zb. nauk. pr. / [za red. M. M. Kozziara ta N. H. Nychkalo]. Lviv : LDU BZHD, 2009. Vyp. 2., ch. 1. P. 137-141.

21. Shcherbiak Yu. A. “Pedahohichna kultura vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu: problemnyi aspekt [Pedagogical culture of a teacher of higher education: a problematic aspect]”.

URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14966/1/Shcherbiak.pdf>

Надійшла (received) 23.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Грень Лариса Миколаївна (Грень Лариса Николаевна, Larysa Hren) – доктор наук державного управління, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>;

Черкашин Андрій Іванович (Черкашин Андрей Иванович, Andriy Cherkashyn) – кандидат психологічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4929-6706>;

Резнік Світлана Миколаївна (Резник Светлана Николаевна, Svitlana Reznik) – кандидат педагогічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8310-1242>

УДК 378.2

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.08

В. Є. МИХАЙЛИЧЕНКО, В. М. КОБЕЦЬ, Н. М. СЕМКЕ

СУТНІСТЬ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ І ЙОГО РОЛЬ У ПІДВИЩЕННІ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито сутність компетентнісного підходу, його понятійного апарату, їх роль у формуванні готовності студентів до професійної діяльності. Показано, що в рамках компетентнісного підходу потрібне впровадження у процес підготовки майбутніх спеціалістів інноваційних технологій, методів та форм навчання, збільшення обсягу самостійної роботи у процесі навчання, активізація внутрішніх ресурсів особистості за рахунок психологічної підготовки, що сприяє формуванню у студентів загальних та спеціальних компетенцій, підвищенню їхнього професіоналізму. Зроблено висновок, що впровадження компетентнісного підходу у вітчизняну систему освіти стримує недостатня теоретична розробка нових конструктів, слабе практичне використання ефективних психолого-педагогічних технологій їх формування, а також відсутність методичних посібників щодо їх використання.

Ключові слова: компетентний похід, компетентність, компетенція, готовність до професійної діяльності, формування, ефективність.

В. Е. МИХАЙЛИЧЕНКО, В. Н. КОБЕЦЬ, Н. Н. СЕМКЕ

СУЩНОСТЬ КОМПЕТЕНТНОСНОГО ПОДХОДА И ЕГО РОЛЬ В ПОВЫШЕНИИ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Раскрыта сущность компетентностного подхода, его понятийного аппарата, их роль в формировании готовности студентов к профессиональной деятельности. Показано, что в рамках компетентностного подхода требуется внедрение в процесс подготовки будущих специалистов инновационных технологий, методов и форм обучения, увеличение объема самостоятельной работы в процессе обучения, активизация внутренних ресурсов личности за счет психологической подготовки, что способствует формированию у студентов общих и специальных компетенций, повышению их профессионализма. Сделан вывод о том, что внедрение компетентностного подхода в отечественную систему образования сдерживает недостаточная теоретическая разработка новых конструктов, слабое практическое использование эффективных психолого-педагогических технологий их формирования, а также отсутствие методических пособий по их использованию.

Ключевые слова: компетентностный похід, компетентность, компетенция, готовность к профессиональной деятельности, формирование, эффективность.

THE ESSENCE OF THE COMPETENCE APPROACH AND ITS ROLE IN INCREASING STUDENTS' READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Reveals the essence of the competence-based approach, its conceptual apparatus, their role in formation of students' readiness for professional activities. It is shown that within the framework of the competence-based approach, it is required to introduce innovative technologies, methods and forms of learning into the process of future specialists training, to increase the amount of independent work in the learning process, to activate the internal resources of the individual through psychological training, which contributes to the formation of general and special competencies of students, increasing their professionalism. It is concluded that its introduction into the domestic education system is hindered by the insufficient theoretical development of new constructs, the poor practical use of effective psychological and pedagogical technologies for their formation, as well as the lack of teaching aids for their use.

Key words: competence-based approach, competence, competency, readiness for professional activity, formation, efficiency.

Постановка проблеми. Система вищої професійної освіти України потребує переосмислення процесу підготовки фахівців відповідно до міжнародних стандартів. Болонський процес визначив цільові орієнтири підготовки випускника вищого закладу освіти (ВЗО), здатного до безперервного професійного самовдосконалення та саморозвитку, що базуються на принципах компетентного підходу. Підвищення уваги до цієї проблеми зумовлено також рекомендаціями Ради Європи, спрямованими на відповідність системи освіти до вимог суспільства. У матеріалах модернізації системи освіти в Україні компетентнісний підхід проголошено як одне з важливих концептуальних положень утримання та вдосконалення професійної освіти. Послідовна його реалізація передбачає глибокі системні перетворення у всьому освітньому процесі ВЗО, які стосуються всіх його складових: цілей викладання, змісту, оцінки результатів та якості, взаємозв'язку ВЗО з підприємствами та іншими структурами, впровадження інноваційних технологій, методів та форм навчання, які сприяють формуванню у студентів загальних та спеціальних компетенцій, підвищенню їхнього професіоналізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія компетентнісного підходу, найчастіше званого як компетентнісно-орієнтований підхід до навчання, сутність якого виражена у спробах моделювати дійсні результати підготовки студентів із запланованими у системі освіти, викладена у роботах вітчизняних і зарубіжних науковців: Н. Алдохіної [8], Р. Балтусайте [15], Т. Гури, І. Зязюна, О. Комарист [8], Н. Ничкало [12], О. Овчарук [9], В. Петрук [13], О. Романовського [14] та інших авторів. Сутність компетентнісно-орієнтованого підходу, психологічна готовність майбутніх фахівців до професійної діяльності розглядалась і авторами статті у попередніх дослідженнях [11].

Метою статті є вивчення сутності компетентнісного походу та його ролі у підвищенні готовності студентів до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Головними характеристиками компетентнісного підходу є

знання та практичний досвід у конкретній сфері чи професії як результат розвитку та саморозвитку у процесі навчання у ВЗО та досвіду самостійного вирішення різних проблем у процесі виконання діяльності. Пріоритетною орієнтацією компетентнісного походу є здатність студентів до самовизначення, особистісного зростання, успішної самореалізації у діяльності. Як інструментальні способи досягнення цих цілей виступають базові компетентності, ключові компетенції та професійні якості, зміст яких охоплює теоретичну та спеціальну підготовку майбутніх спеціалістів у процесі навчання у ВЗО та практичне виконання ними професійної діяльності.

Слід зазначити різноплановість та різноманітність підходів різних науковців до визначення понять «компетентність», «компетенція», «професійна компетентність», «ключові» та «спеціальні» професійні компетенції, їх співвідношення. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» дано таке визначення: «компетенція – це гарне знайомство із чимось; коло повноважень певної організації чи особи. Компетентний – який має достатній рівень знань у сфері; кваліфікований, ґрунтується на знанні, з чимось добре знайомий, обізнаний» [2, с. 445].

Аналіз наукової літератури свідчить, що вчені, котрі вивчають проблему компетентного підходу, ще не досягли одноманітності у визначенні його понятійного апарату. На думку багатьох авторів, компетентність є набуттям самої особистості та визначає якісний рівень засвоєння отриманих у процесі навчання знань, умінь, навичок та здатності використовувати їх на основі власного досвіду у процесі виконання діяльності. Компетенцію вони визначають як наперед задану вимогу до знань, умінь, навичок, якими має володіти особистість для успішної діяльності. Таким чином, компетенція пов'язана з певним видом діяльності, тоді як компетентність – з особистістю, її властивостями та здібностями. Компетентність – ширше поняття, яке характеризує рівень професіоналізму особистості та її досягнення, є результатом необхідних компетенцій, що

формується у процесі професійної підготовки майбутнього спеціаліста у ЗВО.

І. Зяюн, розглядає це поняття у соціально-педагогічному контексті, стверджуючи, що «компетентність як індивідуально-неповторна особливість людини є продуктом її власної життєстверджуючої активності, ініційованої процесом освіти» [5, с.125]. Компетентність як особливість індивіда існує у різних формах самореалізації (звичка, спосіб життєдіяльності, захопленість); як наслідок його саморозвитку, виявлення здібностей тощо. Таким чином, автор підкреслює, що компетентність виявляється у діяльності, як результат активності у процесі навчання та саморозвитку особистості.

Існують різні підходи до вивчення поняття «професійна компетентність». У науковій літературі її розглядають як інтегральну особистісну характеристику, що означає функціональну готовність до певної діяльності, яка базується на сукупності знань, умінь, навичок, особистісних якостей. Вчені вважають, що це поняття включає не лише когнітивну та операційно-технологічну, а й аксіологічну, мотиваційну, соціальну поведінкову сферу особистості спеціаліста. Так, Н. Ничкало стверджує, що професійна компетентність – це «не лише професійні знання, навички та досвід роботи з даної спеціальності, а й ставлення до справи, виявлені (позитивні) схильності, інтереси та прагнення, здатність ефективно використовувати знання та вміння, а також особисті якості для забезпечення необхідного результату на конкретному робочому місці в даній робочій обстановці» [12]. На думку А. Романовського та Т. Гури, професійна компетентність передбачає вміння отримувати та критично аналізувати інформацію, приймати рішення, оцінювати соціальні наслідки дій, організовувати роботу в групі, використовувати нові інформаційні технології, виявляти стійкість перед труднощами... Природа професійної компетентності така, що оптимальні результати у розв'язанні проблем можна отримати лише за умови глибокої особистісної зацікавленості людини [14, с.62-64].

Дослідник теоретико-методичних основ формування базових компетенцій майбутніх фахівців технічних спеціальностей В. Петрук дає визначення професійної компетентності як «готовності особистості мобілізувати власні ресурси (організовані в систему знань, умінь, здібностей та особистісних якостей), які необхідні для ефективного розв'язування професійних завдань у типових та нестандартних ситуаціях, що включає ціннісне ставлення особистості до цих ситуацій» [13, с. 75]. Компетенцію автор розглядає як компоненти професійної компетентності, що забезпечують можливість виконання професійних обов'язків майбутніх інженерів [13, с. 76]. Цієї позиції дотримується й інші дослідники, які визначають компетентність спеціаліста як прояв ним на практиці прагнення та здатність (готовність) реалізувати власний потенціал (знання, вміння, досвід,

особистісні якості та ін.) для успішної творчої (продуктивної) діяльності у професійній та соціальній сфері, усвідомлюючи соціальну значимість та особисту відповідальність за результати цієї діяльності, необхідність її постійного вдосконалення. Слід припустити, що йдеться про готовність до професійної діяльності, набутої під час навчання у ЗВО та необхідності постійного вдосконалення у процесі її виконання.

На підтвердження цієї думки, І. Махновська наголошує, що якщо «особистісні утворення, які складаються із знань, умінь, навичок, рис, якостей ... у науці називають компетенціями, то готовність до професійної діяльності є результатом формування останніх» [10, с. 88]. Ми згодні з точкою зору автора, яка вважає, що готовність є «потенційною професійною компетентністю, яка ще не підтверджена достатнім досвідом діяльності за спеціальністю, первинний рівень сформованості у студентів встановлених нормативними документами професійних компетентностей» [10, с. 89-90].

Таким чином, поняття «компетентність» і «компетенція» є хоч і близькими за значимістю, але не тотожними. Це два тісно взаємопов'язаних між собою поняття, зміст яких охоплює як теоретичну спрямованість у підготовці фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, так і формування сукупності практичних умінь та навичок, необхідних для ефективного виконання професійних завдань. Науковці так формулюють відмінність між ними: компетенція – заздалегідь задана соціальна норма до освітньої підготовки учня, яка необхідна для його ефективної та продуктивної діяльності у певній галузі. А компетентність – це сукупність особистісних якостей (ціннісно-змістовних орієнтацій, знань, умінь, навичок, здібностей), зумовлених досвідом його діяльності у певній соціальній та особистісно-значущій сфері.

Тривалий час сформованість компетентності майбутнього спеціаліста у вітчизняній науці було прийнято розглядати як процес формування готовності до професійної діяльності. У разі ринкової економіки набуває особливого значення управлінська діяльність, яку здійснює як менеджер, так і інженер, під керівництвом якого працюють інші люди. Від готовності до цього виду діяльності майбутніх спеціалістів залежить економічний прогрес України, тому формування їхньої готовності до управлінської діяльності у процесі навчання у ЗВО є одним з найважливіших завдань психолого-педагогічної теорії та практики менеджменту. Вирішенню цієї проблеми присвячено цілу низку дисертаційних та інших досліджень вітчизняних учених.

У роботах вітчизняних учених зміст поняття «готовність майбутніх менеджерів до професійної діяльності» включає глибоке розуміння специфіки управлінської діяльності, стійку спрямованість на її виконання. Так, готовність майбутніх менеджерів до управлінської діяльності розглянута у дослідженні В. Кобець як складна, інтегративна, динамічна особистісна освіта, яка містить творче засвоєння

теоретичних знань та практичних навчань управлінської діяльності: спрямованість на її успішне виконання; активізацію власного особистісного потенціалу у процесі розвитку та саморозвитку; сукупність знань, умінь та навичок ефективної взаємодії з іншими людьми та управління ними [7, с.7].

Більшість педагогічних досліджень формування готовності студентів до професійної діяльності стосується забезпечення когнітивного, ціннісно-мотиваційного та діяльнісно-практичного компонентів. При цьому практична підготовка часто не стала предметом дослідження як самостійна проблема, також як діяльність майбутніх спеціалістів із самовдосконалення у процесі навчання у ЗВО, набуття досвіду самостійного вирішення різних проблем. У процесі підготовки майбутніх менеджерів, відповідно до специфіки управлінської діяльності, слід особливу увагу приділяти формуванню їхньої психологічної готовності, яка має можливості значної активізації внутрішніх ресурсів особистості [14, с. 45]. Однак, останніми роками в технічних вузах значно скорочено вивчення психолого-педагогічних дисциплін, що не сприяє розвитку та саморозвитку особистісного потенціалу студентів, його активізації.

Ми виходимо з того, що компетентнісно-орієнтований підхід включає готовність майбутніх менеджерів до професійної діяльності, яка отримана у процесі навчання у ЗВО, та досвід самостійного вирішення різних проблем у процесі їх виконання, що є однією з важливих умов прояву компетентності спеціаліста. Таким чином, сутність поняття «професійна компетентність» та «готовність до професійної діяльності» свідчить про їх тісний взаємозв'язок. Вони є інтегральними багаторівневими особистісними новоутвореннями, що характеризують рівні підготовленості майбутніх спеціалістів до діяльності. Можна сказати, що готовність до професійної діяльності відображає рівень сформованості компетенцій майбутнього спеціаліста у процесі навчання у ЗВО. Компетентність ж є реалізацію цих компетенцій особистості у практичній діяльності шляхом набуття самостійного досвіду. Фахівці володіють необхідними теоретичними знаннями та практичними вміннями та навичками, отриманими у закладі вищої освіти. Потрібно лише ефективно приводити їх у дію та постійно оновлювати шляхом самовдосконалення у процесі професійної діяльності. Для цього необхідним є прагнення спеціалістів до особистісного зростання та самореалізації.

У межах сучасного вивчення компетентнісно-орієнтованого підходу в освіті зміст поняття «готовність до професійної діяльності» стає більш різноманітним та включає перелік компетенцій, необхідних для її успішного виконання. Останнім часом з'являється все більше досліджень, у яких готовність до професійної діяльності розглядається

через поняття компетенції та компетентності або ж зовсім замінюються ними (А. Алдохіна, Н. Андрущенко, Р. Балтусайте, С. Калашнікова, О. Комарист, В. Петрук та ін). Так, прибалтійські вчені описують компетентність як основну здатність особистості до виконання професійної діяльності, яка базується на особистісних якостях та складається з усіх професійно важливих компетенцій [15, с.19]. С. Калашнікова професійну підготовку керівників навчальних закладів визначає як процес набуття (розвитку) професійних компетенцій з метою підвищення управлінської компетентності як здатності ефективно виконувати професійну діяльність із управління навчальним закладом [6, с.147]. М. Андрущенко у своїй дисертації пише про формування базових управлінських компетенцій у майбутніх менеджерів економічного профілю засобами інтерактивних технологій [1].

О. Комарист та Н. Алдохіна зробили таку типізацію компетенцій менеджера: концептуальна компетенція (здатність логічним чином акумулювати, аналізувати та інтерпретувати необхідну інформацію), компетенція у психології та людських відносинах, ділова (адміністративна) компетенція, професійна компетенція. Вони визначили «три іпостасі, де сучасний менеджер має себе реалізувати: менеджер-лідер, який може вести за собою підлеглих; людина, яка повинна постійно встановлювати контакти з партнерами та владою, успішно вирішувати внутрішні та зовнішні конфлікти, формувати цілі; менеджер-новатор, який впроваджує у практику наукові досягнення та самостійно генерує нові знання; менеджер-вихователь, який володіє високими моральними якостями, здатний створити колектив та спрямовувати його розвиток, формувати організаційну культуру» [8, с. 343]. Загалом компетентнісно-орієнтований підхід у системі освіти дозволяє організувати процес формування готовності майбутніх менеджерів до професійної діяльності на діяльнісній основі, що сприяє розвитку потенціалу особистості та дає можливість активізувати його шляхом самовдосконалення у процесі професійної діяльності.

У межах компетентнісно-орієнтованого підходу в системі вищої освіти слабо вивчено структуру компетенцій, хоча як вимоги соціального та державного запиту на фахівців вони представлені у нормативних документах, концепціях їх розвитку, які розроблені Міністерством освіти. У науковій літературі є багато визначень ключових (загальних), професійних, академічних та інших компетентностей. Однак, виходячи з неоднозначності та різноманітності точок зору щодо їх віднесення до ключових чи професійних компетентностей, необхідна розробка концептуальної бази та більш детального аналізу цих понять.

Підготовка майбутніх спеціалістів передбачає використання успішного досвіду формування

компетентностей, набутого у європейській системі освіти. Істотним є те, що універсалізація перетворень у сфері освіти, забезпечення студентської та викладацької мобільності, міжнародне визнання ступенів запровадження освітніх кредитів – все це передбачає також повну термінологічну уніфікацію. Це стосується і поняття компетентності. Після підписання Болонської декларації виникла необхідність вироблення загального розуміння змісту кваліфікацій за рівнями у термінах компетенцій, створення моделей різного рівня компетентностей, розробка їх структури, впровадження у навчальний процес.

Ці аспекти вдосконалення сучасної системи освіти в Україні є предметом розгляду та обговорення спеціальних видань останніх років, наукових конференцій, круглих столів тощо. Так, предметом дискусії XI Всеукраїнського круглого столу «Якість підготовки менеджерів: принципи, технології, перспективи» [4] стало визначення вимог до компетенцій працівників, якостей та вмінь, якими має володіти менеджер XXI ст.; інтеграційні процеси та інноваційні технології, які необхідно застосовувати у процесі формування готовності майбутніх менеджерів до професійної діяльності; співробітництво ЗВО та роботодавців з метою спільного розроблення та впровадження практико-орієнтованих навчальних програм, підтримка та інвестування студентських проєктів тощо. На Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Модернізація професійної підготовки менеджерів» розглянуто теоретико-методологічні проблеми їх підготовки; забезпечення якості вищої освіти; формування конкурентного фахівця, активізація ресурсу практичної підготовки майбутніх менеджерів та його працевлаштування [3].

Висновки. Таким чином, впровадження компетентнісно-орієнтованого підходу у вітчизняну систему освіти стримується через відсутність загального розуміння змісту кваліфікацій за рівнями компетенцій, розроблення їх структури, моделей різного рівня компетентностей; недостатнього використання ефективних психолого-педагогічних технологій формування цих нових освітніх конструктів, запровадження інноваційних методів навчання у навчальний процес. Активізацію практичної підготовки майбутніх фахівців можна здійснювати за такими напрямками: шляхом співпраці з виробничими та соціальними структурами та роботодавцями або створення відповідних ситуацій умовної діяльності в аудиторіях за допомогою інноваційних методів навчання. Це вимагатиме спільної розробки з роботодавцями та впровадження практико-орієнтованих навчальних програм формування нових освітніх конструктів, інвестування студентських проєктів, узагальнення та розповсюдження інформації про інноваційні методи навчання шляхом розробки методичних посібників та активізації їх використання.

Список літератури

1. Андрущенко Н. О. Формування базових управлінських компетенцій у майбутніх менеджерів

економічного профілю засобами інтерактивних технологій : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Андрущенко Наталія Олександрівна. Вінницький національний технічний університет. Вінниця, 2011. 274с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь, ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

3. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Модернізація професійної підготовки менеджерів» [Електронний ресурс]: URL : <http://www.ndu.edu.ua/index.php/ua/component/k2/item/1458-vseukrainska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiia-modernizatsiia-profesiinoi-pidhotovky-menedzheriv>.

4. Всеукраїнський круглий стіл «Якість підготовки менеджерів : принципи, технології, перспективи – крок до досконалості підготовки фахівців» [Електронний ресурс]: URL : <https://www.knteu.kiev.ua/blog/read/?pid=18899&uk>.

5. Зязюн І. А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. За ред. І. А. Зязюна. К. : Віпол, 2000. 636 с.

6. Калашнікова С. А. Теоретико-методологічні засади професійної підготовки управлінців-лідерів в умовах сучасних суспільних трансформацій: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою». Світлана Андріївна Калашнікова. Київ, 2011. 36 с.

7. Кобець В. М. Формування готовності майбутніх менеджерів до професійної діяльності в процесі навчання у вищому навчальному закладі: автореферат ... канд. пед. наук. Дніпро, 2021, 23 с.

8. Комаріст О. І., Алдохіна Н. І. Професійна модель менеджера підприємства, що функціонує за концепцією маркетингу. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. 2011. Вип. 112. С. 341-347.

9. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики. За заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.

10. Махновська І. Р. Професійна підготовка магістрів сестринської справи в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2015. 20 с.

11. Михайличенко В. Є., Гура Т. В. Психологічна готовність: сутність, зміст і способи активізації. Проблеми сучасної психології. Зб. наук. праць Запорізького національного університету та Інституту Психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Запоріжжя : ЗНУ, 2019. № 2(16). С.43-48.

12. Ничкало Н. Г. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика. Монографія. Хмельницький: ТУП. 2002. С. 271.

13. Петрук В.А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей: дис. ... д-ра пед. наук. Спец. 13.00.04. Петрук Віра Андріївна. Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. К.: 2008. 523 с.

14. Романовський О. Г., Гура Т. В. Управлінська компетентність як напрямок гуманізації освіти у життєвих перспективах майбутніх інженерів. Теорія і практика управління соціальними системами. Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків : НТУ «ХПІ». 2007, № 4. С.62-64.

15. Baltušiņa R. Pedagoģijas studentu gatavība profesionālai darbībai skolas vide, 1st ed. The Pedagogy Students' Readiness for Professional Activities in the School Environment - Promocijas darbs. Jelgava: LLU, 2013. 184 p.

References (transliterated)

1. Andrushchenko N. O. "Formuvannia bazovykh upravlinskykh kompetentsii u maibutnikh menedzheriv ekonomichnoho profilu zasobamy interaktyvnykh tekhnolohii [Formation of basic managerial competencies in future managers of economic profile by means of interactive technologies]" : dys. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinoi osvity». Andrushchenko Nataliia Oleksandrivna. Vinnytskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet. Vinnytsia, 2011. 274 p.
2. "Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]". Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv : Irpin, VTF «Perun», 2001. 1440 p.
3. Vseukrainska nauково-praktychna internet-konferentsiia "Modernizatsiia profesiinoi pidhotovky menedzheriv" [Modernization of professional training of managers]": URL : <http://www.ndu.edu.ua/index.php/ua/component/k2/item/1458-vseukrainska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiia-modernizatsiia-profesiinoi-pidhotovky-menedzheriv>.
4. Vseukrainskyi kruhlyi stil "Iakist pidhotovky menedzheriv : pryntsypy, tekhnolohii, perspektyvy – krok do doskonalosti pidhotovky fakhivtsiv" [Quality of managerial training: principles, technologies, prospects - a step towards the perfection of training]": URL : <https://www.knteu.kiev.ua/blog/read/?pid=18899&uk>.
5. Ziaziun I. A. "Intelektualno tvorchyi rozvytok osobystosti v umovakh neperervnoi osvity. Neperervna profesiina osvita: problemy, poshuky, perspektyvy [Intellectually creative development of the personality in the conditions of continuous education. Continuing professional education: problems, searches, prospects]". Za red. I. A. Ziaziuna. K. : Vipol, 2000. 636 p.
6. Kalashnikova S. A. "Teoretyko-metodolohichni zasady profesiinoi pidhotovky upravlintsiv-lideriv v umovakh suchasnykh suspilnykh transformatsii [Theoretical and methodological principles of professional training of managers-leaders in the conditions of modern social transformations]": avtoref. dys. d-ra ped. nauk: 13.00.06 «Teoriia i metodyka upravlinnia osvitoiu». Svitlana Andriivna Kalashnikova. Kyiv, 2011. 36 p.
7. Kobets V. M. "Formuvannia hotovnosti maibutnikh menedzheriv do profesiinoi diialnosti v protsesi navchannia u vyshchomu navchalnomu zakladi [Formation of readiness of future managers for professional activity in the process of studying in a higher educational institution]": avtoreferat ... kand. ped. nauk. Dnipro, 2021, 23 p.
8. Komarist O. I., Aldokhina N. I. "Profesiina model menedzhera pidpriemstva, shcho funktsionuie za kontseptsiiu marketynhu [Professional model of an enterprise manager operating according to the marketing concept]". Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu silskoho hospodarstva: Ekonomichni nauky. 2011. Vyp. 112. P. 341-347.
9. "Kompetentnisnyi pidkhid u suchasni osviti: svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy [Competence approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives]": Biblioteka z osvitnoi polityky. Za zah. red. O. V. Ovcharuk. Kyiv : «K.I.S.», 2004. 112 p.
10. Makhnovska I. R. "Profesiina pidhotovka mahistriv sestrynskoi spravy v umovakh stupenevoi osvity [Professional training of masters of nursing in the context of higher education]": avtoref. dys ... kand. ped. nauk. Zhytomyr, 2015. 20 p.
11. Mykhailychenko V. Ye., Hura T. V. "Psykhologichna hotovnist: sutnist, zmist i sposoby aktyvizatsii [Psychological readiness: essence, content and ways of activation]". Problemy suchasnoi psykholohii. Zb. nauk. prats Zaporizkoho natsionalnoho universytetu ta Institutu Psykhologii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Zaporizhzhia : ZNU, 2019. № 2 (16). P.43-48.
12. Nychkalo N. H. "Derzhavni standarty profesiinoi osvity: teoriia i metodyka [State standards of vocational education: theory and methodology]". Monohrafiia. Khmelnytskyi: TUP. 2002. P. 271.
13. Petruk V.A. "Teoretyko-metodychni zasady formuvannia bazovykh profesiinykh kompetentsii u maibutnikh fakhivtsiv tekhnichnykh spetsialnosti [Theoretical and methodological principles of formation of basic professional competencies in future specialists of technical specialties]": dys. ... d-ra ped. nauk. Spets. 13.00.04. Petruk Vira Andriivna. Natsionalnyi pedahohichnyi un-t im. M.P. Drahomanova. K.: 2008. 523 p.
14. Romanovskiy O. H., Hura T. V. "Upravlinska kompetentnist yak napriamok humanizatsii osvity u zhytievnykh perspektyvakh maibutnikh inzheneriv [Management competence as a direction of humanization of education in the life prospects of future engineers]". Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy. Shchokvartalnyi naukovo-praktychnyi zhurnal. Kharkiv : NTU «KhPI». 2007, № 4. P.62-64.
15. Baltušite R. Pedagoģijas studentu gatavība profesionālai darbībai skolas vide, 1st ed. The Pedagogy Students Readiness for Professional Activities in the School Environment - Promocijas darbs. Jelgava: LLU, 2013. 184 p.

Надійшла (received) 16.09.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Михайличенко Валентина Евдокимівна (Михайличенко Валентина Евдокимовна, Mukhailychenko Valentyna) – кандидат філософських наук, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7390-5319>.

Кобець Валентин Миколайович (Кобець Валентин Николаевич, Kobets Valentyn) – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3513-5952>.

Семке Ніна Миколаївна (Семке Ніна Николаевна, Semke Nina) – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри соціології та публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6452-4012>

О. С. ПОНОМАРЬОВ, А. В. КИПЕНСКИЙ

ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТЬ ЯК АТРИБУТИВНА РИСА ПЕДАГОГА

Стрімкий розвиток суспільства призводить до появи цілої множини трендів, які є потенційно конфліктогенними, а соціокультурні відносини в інформаційному суспільстві здобувають сукупність різноспрямованих тенденцій. Вирішення суперечностей сучасного світу європейські фахівці вбачають в організації безперервної освіти всіх верств населення. До того ж, формування нових суспільних вимог до системи освіти обумовлено необхідністю поєднання науково-технічного і соціального прогресу. Разом з професійною підготовкою майбутній фахівець повинен оволодіти культурою й гуманістичною системою життєвих цінностей, цілісною сукупністю знань з соціально-гуманітарних людинознавчих дисциплін. Його освіченість, вихованість та особистісний розвиток мають вивести його на рівень справжнього інтелігента. Для ефективного розв'язання проблеми підготовки такого фахівця визначальною умовою виступає високий рівень професіоналізму і справжньої інтелігентності педагога. Разом з тим реалії сьогодення вимагають уточнення сенсу поняття інтелігентності. До її складу слід включити активну громадянську позицію, чіткі світоглядні орієнтири та прагнення розвивати ці риси і якості в інших людей. Завданням інтелігента постає й поширення в соціумі культури та гуманістичної системи духовних цінностей. Цьому його також має навчити педагог як професіонал та інтелігент.

Характерними особливостями його інтелігентності є здатність здійснювати переконливий педагогічний вплив на особистість студента, багатий духовний світ і постійне самонавчання і самовиховання, саморозвиток і самовдосконалення. Розвиток інтелігентності майбутнього педагога необхідно активно здійснювати в процесі його професійної підготовки, використовуючи авторитет, культуру та інтелігентність особистості кожного викладача, посилюючи роль дисциплін соціально-гуманітарного циклу і спрямовуючи їх викладання на розвиток культури й інтелігентності студента.

Ключові слова: інтелігентність, інтелігентність, освіта, педагог, атрибутивна риса, педагогічна майстерність, професіоналізм, духовність, культура, вихованість, моральність, відповідальність.

А. С. ПОНОМАРЕВ, А. В. КИПЕНСКИЙ

ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТЬ КАК АТРИБУТИВНАЯ ЧЕРТА ПЕДАГОГА

Стремительное развитие общества приводит к появлению целого множества трендов, являющихся потенциально конфликтными, а социокультурные отношения в информационном обществе приобретают совокупность разнонаправленных тенденций. Разрешение противоречий современного мира европейские специалисты видят в организации непрерывного образования всех слоев населения. К тому же формирование новых общественных требований к системе образования обусловлено необходимостью сочетания научно-технического и социального прогресса. Вместе с профессиональной подготовкой будущий специалист должен овладеть культурой и гуманистической системой жизненных ценностей, целостной совокупностью знаний социально-гуманитарных обществоведческих дисциплин. Его образованность, воспитанность и личное развитие должны вывести его на уровень настоящего интеллигента. Для эффективного решения проблемы подготовки такого специалиста определяющим условием выступает высокий уровень профессионализма и подлинная интеллигентность педагога. Вместе с тем реалии настоящего требуют уточнения смысла понятия интеллигентности. В ее состав следует включить активную гражданскую позицию, четкие мировоззренческие ориентиры и стремление развивать эти черты и качества у других людей. Задачей интеллигента становится и распространение в социуме культуры и гуманистической системы духовных ценностей. Этому его должен научить педагог как профессионал и интеллигент.

Характерными особенностями его интеллигентности является способность оказывать убедительное педагогическое влияние на личность студента, богатый духовный мир и постоянное самообучение, и самовоспитание, саморазвитие и самосовершенствование. Развитие интеллигентности будущего педагога необходимо активно осуществлять в процессе профессиональной подготовки, используя авторитет, культуру и интеллигентность личности каждого преподавателя, усиливая роль дисциплин социально-гуманитарного цикла и направляя их преподавание на развитие культуры и интеллигентности студента.

Ключевые слова: интеллигентность, интеллигентность, образование, педагог, атрибутивная черта, педагогическое мастерство, профессионализм, духовность, культура, воспитанность, нравственность, ответственность.

A. S. PONOMARYOV, A. V. KIPENSKYI

INTELLIGENCE AS A TEACHER'S ATTRIBUTIVE FEATURE

The rapid development of society leads to the emergence of many trends that are potentially conflictogenic, and socio-cultural relations in the information society are gaining a set of different trends. European experts see the

resolution of the contradictions of the modern world in the organization of lifelong education for all segments of the population. In addition, the formation of new social requirements for the education system is conditioned by the need to combine scientific, technological and social progress. Along with professional training, the future specialist must master the culture and the humanistic system of life values, an integral body of knowledge of social and humanitarian social science disciplines. His education, upbringing and personal development should bring him to the level of a true intellectual. To effectively solve the problem of training such a specialist, a high level of professionalism and genuine intelligence of the teacher are the determining conditions. At the same time, the realities of the present require clarification of the meaning of the concept of intelligentsia. It should include an active civic position, clear worldview guidelines and the desire to develop these traits and qualities in other people. The task of the intellectual is also the dissemination of culture and the humanistic system of spiritual values in the society. This should be taught by a teacher as a professional and an intellectual.

The characteristic features of his intelligence is the ability to have a convincing pedagogical influence on the personality of the student, a rich spiritual world and constant self-education, and self-education, self-development and self-improvement. The development of the intelligence of the future teacher must be actively carried out in the process of professional training, using the authority, culture and intelligence of the personality of each teacher, strengthening the role of the disciplines of the social and humanitarian cycle and directing their teaching to the development of culture and intelligence of the student.

Key words: intelligence, intelligentsia, education, teacher, attributive trait, pedagogical skill, professionalism, spirituality, culture, civility, morality, responsibility.

Постановка проблеми. XXI століття можна визначити, як століття стрімкого розвитку світової спільноти, який призвів до появи цілої множини трендів, які є потенційно конфліктогенними [15]. Наприклад, соціокультурні відносини в інформаційному суспільстві характеризуються деякою сукупністю різноспрямованих тенденцій. З одного боку, зростає соціальна рівність через відкритість інформації як основного ресурсу суспільства. З іншого – спостерігається формування феномену цифрової нерівності внаслідок ускладнення доступу до знання: зменшуються зв'язки у суспільстві, що спирається на мережевий принцип, соціальний ліфтинг виявляється надзвичайно скрутним. Жити у такому суспільстві досить важко, але знання його основних особливостей (тобто їх вивчення та дослідження) дозволяє використовувати ці складнощі не лише для індивідуального, але й для суспільного розвитку. Мабуть саме тому одним з принципів Болонського процесу є «Life-long learning», тобто навчання та підвищення кваліфікації протягом всього життя.

Організація безперервної освіти всіх верств населення, можливо, вирішить суперечності сучасного світу, але найголовнішу роль при цьому має відігравати саме педагог.

Сенс і призначення педагога, а також цілі, зміст і характер його професійної діяльності накладають на його особистість і поведінку цілу низку суспільних вимог. Ці вимоги стосуються не тільки його компетентності, педагогічної майстерності та широкої обізнаності, а й специфічних професійно і соціально значущих особистісних рис і якостей. Серед них перш за все слід виділити системне поєднання високого рівня його професіоналізму, ціннісного сприйняття своєї діяльності у сфері освіти, в якій вона здійснюється, та розвинутої культури й інтелігентності.

Усвідомлення сутності феномену інтелігентності, його функцій та проявів в процесі професійної діяльності педагога та його спілкування з різними людьми являє собою досить актуальну

проблему. Важливість цієї проблеми пов'язана з пошуком шляхів і засобів формування і розвитку інтелігентності учнів і студентів. Актуальність же цієї проблеми зумовлена загальним падінням рівня інтелігентності, моральності й відповідальності широких верств населення в сучасному суспільстві. Досить дискусійним є і питання ролі інтелігентності та інтелігентності в еволюції й розвитку культури та системи життєвих цінностей.

Складність успішного розв'язання порушеної проблеми пов'язана ще й з тією обставиною, що справжнього інтелігента може підготувати тільки також справжній інтелігент. Іншими словами, визначальною умовою для забезпечення спрямованості освіти на становлення та розвиток інтелігентності виступає належний рівень інтелігентності кожного педагога. Адже у тому разі, коли хоча б один вчитель чи педагог вищої школи не є інтелігентом, в учнів і студентів складається хибне уявлення про множинність моральних норм, про можливість і припустимість безкультур'я тощо.

Ось чому формування інтелігентності педагогів в системі їхньої освітньої та професійної підготовки виступає сьогодні на рівні вкрай важливої соціальної, духовно-культурної, життєвоціннісної та суспільно значущої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано її розгляд і на які спираються автори, цілком підтверджує її важливість і значущість не тільки для педагогічної теорії, а й для освітньої практики. Це тим більш справедливо, що сьогодні помітно слабшає рівень духовності й культури, моральності й відповідальності. Як справедливо пише з цього приводу А. Арнольд, «наш час вже цілком можна назвати часом великих знань і низької культурності. Людські знання зросли, а культура зменшилася, спостерігається своєрідна девальвація ставлення людини до неї, зростає дефіцит культури» [1].

С. Заветний та його співавтори відверто пишуть, що «значну міру провини за таку ситуацію слід покласти на систему освіти, насамперед на

вищу школу. Зосередивши свою увагу і зусилля на формуванні професійної компетентності, вона помітно послабила увагу виховній діяльності, формуванню й розвитку духовності й культури студентів, їх інтелігентності» [7, с. 254]. Подолання ж ситуації, що склалася, на наше глибоке переконання, пов'язане з розвитком інтелігентності в суспільстві, з розвитком самої інтелігенції як творця, носія та поширювача культури. А цей розвиток істотною мірою має здійснюватися за рахунок цільового формування інтелігентності студентів.

Але значущість проблеми перш за все вимагає визначення сенсу й сутності феномену інтелігенції та смислу терміну, яий його позначає, що і є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. Адже що розв'язання проблеми ускладнює паралельне вживання таких понять, як «інтелігент» та «інтелектуал», «інтелігенція» та «еліта» щодо процесів культуротворення. Наприклад, Л. Губерський, В. Андрущенко та М. Михальченко вважають, що «культуру створює народ, який складається з особистостей – рядових, історичних і видатних. Серед них є люди, індивідуальна неповторність яких виявляється у створених ними шедеврах, що складають безцінне надбання людства. Ці люди є культуротворчою елітою» [6, с. 72].

Достатньо повне визначення сутності інтелігентності наводить відомий вітчизняний вчений-педагог С. Гончаренко через опис її рис і властивостей. За його словами, «до числа основних ознак інтелігентності належить комплекс найважливіших інтелектуальних і моральних якостей: загострене відчуття соціальної справедливості, прилучення до багатств світової й національної культури та засвоєння загальнолюдських цінностей, слідування велінням совісті, тактовність і особиста порядність, ідейна принциповість у поєднанні з терплячістю до інакodomства. Інтелігентність – інтегральне поняття, що відображає високий рівень розумового розвитку й моральної культури особистості» [4, с. 199].

В. Косенко, досліджуючи феномен інтелігентності як предмет філософської рефлексії, наводить для його характеристики сім атрибутивних ознак, системна єдність яких виступає індикатором наявності інтелігентності як синергії якостей людини-творця. Цими ознаками він вважає, зокрема:

1) інтелектуальну розвиненість як інтегральний показник залучення окремого суб'єкта до загальнолюдського досвіду; 2) етичну досконалість, що виражається у ставленні до кожного «іншого» як до мети і ніколи як до засобу; 3) естетичну міру як вираження почуття прекрасного у ставленні до усього, створеного людським родом; 4) духовну чесність як концентроване вираження ставлення людини до соціальних процесів; 5) чуттєву гармонійність як розуміння та осягнення дійсних інтересів та потреб людства; 6) творчий спосіб буття, що полягає у втіленні на практиці ідеалів

користі, істинності, добра та краси; 7) гуманістичну ціннісну систему, що проявляється у ставленні до оточуючого світу та характеризується відсутністю розбіжностей між суб'єктом та іншими представниками людства [9].

Інтелігентність як базову рису професіоналізму педагога взагалі, а особливо викладача вищої школи розглядає О. Столярчук. На її переконання, «для викладача-інтелігента характерна трансляція впевненості у сталості одвічних цінностей, першочергово через власну поведінку». Не можна не погодитися і з тим як стверджує В. Кутішенко, що «істинне призначення інтелігента полягає у здатності переконувати оточуючих у правоті загальнолюдських, вищих духовних цінностей та ідеалів через втілення цих помислів у конкретних вчинках, надання взірців гуманної поведінки та служіння людям через творчу реалізацію у професії» [12, с. 95]. У свою чергу, В. Гриньова слушно підкреслює, що «особливої актуальності саме сьогодні набуває теза «від людини освіченої – до людини культури», що визначає відродження національної інтелігенції, створення внутрішніх передумов для розвитку творчої індивідуальності» [5., с. 67].

На думку науковців, підвищення особистої відповідальності молодій людині за соціальну реалізацію свого покликання – ключ до його духовного самовдосконалення, до виховання інтелігентності». Вчений впевнений у тому, що «саме це поняття – «інтелігентна людина» – означатиме той якісний розвиток студента, який відбудеться в результаті його професійно-особистісного становлення в університеті. Саме гармонійне поєднання професійного та особистісного становлення й розвитку студента і виступає визначальним завданням освіти взагалі й формування його інтелігентності зокрема. Інтелігентність притаманна людині, яка усвідомлює своє покликання, шукає в ньому сенс свого життя, здатна до філософської та професійної рефлексії. Така рефлексія виступає не тільки показником інтелігентності педагога, але й потужним засобом саморозвитку і контролю за процесами його самовиховання і самовдосконаленням як професіонала та інтелігента.

Виділення невирішених раніше частин проблеми дозволяє дійти висновку, що такими є, по-перше, визначення інтелігентності в загальній системі суспільних вимог до педагога та його особистісних якостей. По-друге, в доступних нам джерелах недостатньо чітко окреслена структура самої інтелігентності педагога. По-третє, недостатньо дослідженими слід вважати підходи, засоби і способи формування належної інтелігентності майбутнього педагога в системі його професійної підготовки.

Відомо, що культура, вихованість та інтелігентність людини не даються їй від народження, не отримані нею у спадок на генетичному рівні. Вони є продуктом і результатом впливу на неї з боку зовнішнього середовища. При цьому найдійовішим виявляється цілеспрямований

вплив родини та освіти. Ефективність же цього впливу та його результати істотною мірою визначаються педагогічними здібностями батьків й рівнем професіоналізму педагога. Вкрай важливим чинником ефективності виступає знання, розуміння та урахування індивідуальних особливостей особистості дитини, підлітка чи молодшої людини. Адже далеко не випадково видатний вітчизняний педагог К. Ушинський свого часу стверджував, що для того, щоб виховати учня у всіх відношеннях, необхідно взнати його у всіх відношеннях.

Суспільний розвиток вимагає формування взаємовідносин як між людьми, так і між різними соціальними групами, між владою і населенням на принципах гуманізму і справедливості, доброзичливості та взаємної поваги та відповідальності, рівності всіх перед законом і турботою про зовнішнє природне середовище. Тільки у такому разі можна говорити, що суспільне буття визначається науково-технічним і соціальним прогресом. Оскільки ж наведені принципи сповідує і втілює у життя інтелігенція, слід уточнити сенс і зміст самого цього поняття.

Частіш за все прийнято вважати, що інтелігенція являє собою «соціальний прошарок суспільства, конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві». Підкреслюється, що «як соціальна верства суспільства, інтелігенція розкриває себе у політиці цілеспрямованою діяльністю щодо забезпечення та відстоювання своїх специфічних інтересів» [14, с. 337–338]. Наведений сенс поняття інтелігенції свідчить про його складність і багатоаспектність.

На наше глибоке переконання, одним з вкрай важливих його аспектів слід вважати освіченість і вихованість представників інтелігенції, їхню активну громадянську позицію й чіткі світоглядні позиції та прагнення розвивати ці риси і якості в інших людей разом з поширенням культури й гуманістичної системи духовних цінностей. Трактування у такий спосіб поняття інтелігенції дозволяє визначити сенс спорідненого поняття інтелігентності як цілісної сукупності наведених характеристик, в системній єдності притаманних представникам інтелігенції, тобто інтелігентам, на атрибутивному рівні.

Духовність, культура і толерантність членів суспільства як прояви їхньої інтелігентності значною, а можливо, що навіть визначальною мірою формуються, розвиваються й закріплюються в суспільній свідомості завдяки цілеспрямованому впливу педагогів та системи освіти. Освіта ж, на глибоке переконання В. Кременя, «як і культура, є полем безпосередньої діяльності інтелігенції. Адже нове знання завжди народжується в середовищі вчених, мислителів, інтелектуалів, письменників, художників, тобто інтелігенції» [10, с. 6]. А одним з основних завдань і функцій інтелігенції і постає поширення культури й духовності, моральності й

відповідальності в масах населення.

Особливо важливу роль у формуванні й розвитку духовності, культури та інтелігентності в суспільстві відіграє інтелігентність педагога, оскільки освіта як сфера його професійної діяльності охоплює практично кожну людину. Ось чому інтелігентності справжнього педагога має бути притаманна цілісна сукупність характерних особливостей. По-перше, це чітко виражене ціннісне сприйняття ним своєї професії та професійної діяльності. По-друге, прагнення допомогти кожному своєму вихованцеві визначитися зі своїми життєвими цілями й креативним потенціалом та побудувати раціональну життєву траєкторію. По-третє, це прагнення до постійного самонавчання і самовиховання, самовдосконалення і саморозвитку протягом всього активного трудового життя. По-четверте, це творчий підхід до своєї діяльності та інноваційний характер її здійснення. По-п'яте, це доброзичлива вимогливість, яка забезпечує ненав'язливе формування у студентів високої професійної і соціальної компетентності та відповідальності й допомога в реалізації свого потенціалу.

Однією з визначальних характеристик інтелігента, в тому числі й педагога, є внутрішня свобода. А свобода людини, як писав М. Бердяєв, полягає у тому, щоб стати особистістю, припинити жити за зовнішніми принципами й вийти за межі себе самої, щоб вибирати себе, бути самою собою і нести відповідальність за свій вибір перед самою собою. На чільну ж думку філософа, «свобода не є легенькою, як гадають її вороги, що зводять на неї наклеп, вона завжди тягар. І люди легко відмовляються від свободи, щоб полегшити собі життя» [2]. Педагог як справжній інтелігент не відмовляється від свободи, яка тільки і створює надійні підстави для забезпечення творчого характеру його діяльності, для допомоги студентам ставати не просто професіоналами, а й вільними творчими особистостями. Хоча через це педагогові й доводиться конфліктувати з бюрократичними структурами, які своїми регламентаціями буквально вбивають творчість.

Одним із проявів і, водночас, одним із джерел соціального розвитку виступає суспільний поділ праці. Він зумовлює постійну диференціацію різновидів людської діяльності. Вона ж, у свою чергу, вимагає від системи освіти підготовки необхідного адекватного кадрового забезпечення. До нього виникають нові вимоги, в тому числі розвиток прогнозування шляхів і характеру розвитку відповідної сфери суспільного виробництва у самому широкому його розумінні. А її формування потребує підготовки педагогів з нових спеціальностей і нових навчальних дисциплін, нового підходу до виховання й забезпечення особистісного розвитку студентів. Ці обставини зумовлюють і диференціацію інтелігенції насамперед за цілями, сферами і видами діяльності та за її характером. Найбільш загальним

вивляється поділ інтелігенції на науково-технічну та художню.

Існують певні, іноді доволі істотні, відмінності в цілях і цінностях, в характері світосприйняття і світорозуміння між представниками художньої та науково-технічної інтелігенції. Одним з перших ще в далекому 1959 році на цю обставину з позицій культурних відмінностей звернув увагу Ч. Сноу. За його словами, «серед художньої інтелігенції склалася тверда думка, що вчені не уявляють собі реального життя і тому їм притаманний поверхневий оптимізм. Вчені, зі свого боку, вважають, що художня інтелігенція позбавлена дару передбачення, що вона проявляє дивну байдужість до долі людства, що їй чуже все, що має відношення до розуму, що вона прагне обмежити мистецтво і мислення тільки сьгоднішніми турботами тощо» [13, с. 21].

У нас в ті часи також йшли дискусії про поділ людей, насамперед інтелігенції, на «фізиків і ліриків». Загальнофілософські закономірності, що визначають діалектику розвитку, призвели до того, що «лірики» у своїй діяльності все більше користуються різними технічними пристроями, а «фізики» все частіше відчують потребу в культурі, у знаннях психології та педагогіки, соціології та інших соціально-гуманітарних дисциплін. Адже без цього їм доволі складно організувати спільну діяльність людей та забезпечити її належну ефективність і плідний характер. Уявляється цілком очевидним, що структура інтелігенції носить чітко виражений ієрархічний характер. Так, у складі і науково-технічної, і художньої інтелігенції можна визначити подальшу деталізацію за галузями й підгалузями сфери їхньої діяльності. Можлива й її деталізація за професійно-кваліфікаційними рівнями тощо.

Ситуація, що склалася, вимагає адекватної реакції з боку освіти. По-перше, зміст професійної підготовки фахівців гуманітарного профілю має передбачати вивчення ними перспективних інформаційних технологій та засобів телекомунікації й технічних пристроїв, якими їм доведеться користуватися в процесі їхньої майбутньої професійної діяльності. По-друге, не менш важливо включити до змісту професійної підготовки фахівців науково-природничого та інженерно-технічного профілів цілісну систему соціально-гуманітарних дисциплін. По-третє, важливим завданням освіти як прояву її реакції на виклики сьгоднішнього постає необхідність підвищення педагогічної майстерності, загальної і професійної культури й духовності викладачів, формування і розвиток їхньої інтелігентності.

До речі, для забезпечення розвитку інтелігентності педагога потрібно чітко визначити її структуру. Вона має включати такі елементи, як, по-перше, висока професійна компетентність педагога і в тій сфері, якої стосуються його навчальні дисципліни, і в психолого-педагогічній сфері. По-друге, важливим компонентом структури

інтелігентності педагога має вважатися його розвинена соціальна компетентність. По-третє, міру його інтелігентності характеризують його професійно і соціально значущі особистісні риси і якості. Нарешті, по-четверте, однією з визначальних ознак інтелігентності є висока загальна і професійна культура педагога. І кожен з наведених елементів має свою внутрішню структуру, що лише підтверджує істотну складність як самого феномену інтелігентності, так і процесів її формування, розвитку та прищеплення студентам.

Переходячи до визначення й аналізу ефективних підходів, засобів і способів формування й розвитку інтелігентності майбутнього педагога, необхідно підкреслити, що це її формування і розвиток найбільш доцільно здійснювати в освітньому процесі його професійної підготовки. Саме в такому разі вдається поєднувати в системну цілісність завдання, вирішення яких забезпечує появу у студентів рис і якостей, які передбачені наведеною структурою інтелігентності. Очевидно, що найдійовішим засобом формування і розвитку інтелігентності студентів виступає інтелігентність кожного педагога і його вміння доречно і ненав'язливо демонструвати її в самих різних педагогічних ситуаціях. Важливу роль відіграють і прояви його поведінки, культури, ціннісного ставлення до своєї діяльності, відповідальності та чіткі світоглядні позиції.

Проблеми розвитку інтелігентності не тільки студентів і педагогів, а й більш широкого загалу слід розглядати з позицій нових суспільних потреб та інших реалій сьгоднішнього. У більш загальному розумінні ролі і значення інтелігентності як важливої характеристики людини перш за все необхідно мати на увазі формування і розвиток її багатого духовного світу. Саме духовність сприяє прагненню освоєння людиною багатств світової культури, розвитку її почуття людяності та справедливості, прагнення зробити світ кращим і кращими – людей, з якими інтелігентам доводиться співпрацювати і навіть просто спілкуватися.

Один з відомих вітчизняних філософів С. Кримський підкреслює, що «духовність завжди виступає як альтернатива хаосу, небуттю, спрощенню, коли творча повнота людського буття редукується до тварного початку самовпевненого споживання, коли нівелюється всяка відмінність суб'єктів та панує тотальна посередність» [11, с. 7]. Саме подолання цієї тотальної посередності, хаосу й спрощення та духовне відродження суспільства стає нагальним завданням національної інтелігенції. Масштаб же і важливість цього завдання зумовлюють потребу істотного збільшення чисельності інтелігентів. Належним чином задовольнити ж цю суспільну потребу може і повинна вища школа, виходячи з глибокого розуміння всієї сукупності атрибутивних рис інтелігента й цілеспрямованого педагогічного впливу на їх формування й розвиток. Особливо важливу роль має відігравати система професійної,

педагогічної і загальнокультурної підготовки викладачів як справжніх майбутніх інтелігентів.

Як ми вже писали, «для справжнього інтелігента атрибутивними якостями виступають перш за все високий рівень духовно-культурного розвитку, чіткі моральнісні принципи і переконання, розуміння своєї особистої відповідальності не тільки за свої власні дії, висловлювання й поведінку, але й за все, що відбувається навколо нього та за його участю. Ще однією атрибутивною рисою інтелігента є його прагнення і здатність поширювати духовність і культуру, систему гуманістичних цінностей доброзичливий характер у взаємовідносинах» [8, с. 52]. Характерно, що сферою найбільш повного прояву зазначених якостей саме й виступає система освіти, в якій в процесі фахової діяльності ефективно реалізуються професіоналізм, культура та інтелігентність педагога.

Висновки. Виконане дослідження й наведені міркування дозволяють дійти таких цілком обґрунтованих висновків. По-перше, уточнення сенсу поняття інтелігенції свідчить, що характеристиками її представників є освіченість і вихованість, активна громадянська позиція й чіткі світоглядні позиції та прагнення розвивати ці риси і якості в інших людей разом з поширенням культури й гуманістичної системи духовних цінностей. По-друге, інтелігентності педагога притаманна низка особливостей, серед яких здатність здійснювати переконливий педагогічний вплив на особистість студента, багатий духовний світ і прагнення до постійного самонавчання і самовиховання, саморозвитку і самовдосконалення. По-третє, структура інтелігентності як складного багатоаспектного феномену має ієрархічний характер і об'єднує такі групи притаманних їй якостей, як професіоналізм, соціальна компетентність, професійно та соціально значущі особистісні якості, а також висока культура і багатий духовний світ. По-четверте, розвиток інтелігентності майбутнього педагога необхідно активно здійснювати в процесі його професійної підготовки, використовуючи авторитет, культуру та інтелігентність особистості кожного викладача, а також посилюючи роль дисциплін соціально-гуманітарного циклу і спрямовуючи сенс їх викладання на розвиток культури й інтелігентності студента. По-п'яте, ще одне з важливих завдань розвитку інтелігентності педагога як його атрибутивної риси має полягати у прищепленні йому ефективної системи умінь і навичок формування і розвитку інтелігентності його майбутнім студентам та іншим представниками його референтної аудиторії.

Педагог як професіонал та інтелігент повинен усвідомлювати свою власну відповідальність за вибір та реалізацію напрямків та ефективних шляхів суспільного розвитку, який забезпечує підвищення добробуту, духовності й культури широких верств населення. Тому перспективи подальших розвідок ми пов'язуємо з детальним системним аналізом рис і

якостей педагога як інтелігента та з дослідженням ефективних підходів, засобів і способів та інноваційних педагогічних технологій формування і розвитку інтелігентності студентства.

Список літератури

1. Арнольдов А. И. Введение в культурологию: Учебное пособие. М.: Народная академия культуры и общечеловеческих ценностей, 1993. 352 с.
2. Бердяев Н. Самопознание (опыт философской автобиографии). Москва: Международные отношения, 1999. 336 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. друге, доп. й виправл. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
5. Гриньова В. М. Педагогічна культура викладача вищого навчального закладу // Теорія і практика управління соціальними системами. 2006. № 4. С. 67-74.
6. Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – Київ: Знання України, 2002. 580 с.
7. Заветний С. О., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С., Тищенко Л. М. Культура педагога: монографія. За ред. О. С. Пономарьова. Харків: Міськдрук, ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2015. 320 с.
8. Кіпенський А. В., Пономарьов О. С., Чеботарьов М. К. Відповідальність як атрибутивна риса інтелігента. // Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій для управління соціальними системами: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. 28-29 жовтня 2021 р. Харків: ФОП Бровін О.В., 2021. С. 51–54.
9. Косенко В. Д. Феномен інтелігентності як предмет філософської рефлексії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. Київ, 2013. 20 с.
10. Кремень В. Г. Освітня діяльність і інтелект: проблеми формування національної інтелігенції // Теорія і практика управління соціальними системами. 2008. № 2. С. 3-11.
11. Кримський С. Б. Заклики духовності XXI століття. – Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
12. Кутіщенко В. П. Психологічний портрет сучасного інтелігента // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Психологічні науки. Вип. 7. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 89-96.
13. Сноу Ч. П. Две культуры. Москва: Прогресс, 1973. 144 с.
14. Філософський словник соціальних термінів. Харків: Корвін, 2002. 672 с.
15. Костина А.В. Информатизация и тенденции развития общества XXI века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatizatsiya-i-tendentsii-razvitiya-obschestva-xxi-veka>.

References (transliterated)

1. Arnoldov A. I. "Vvedeniye v kulturologiyu: Uchebnoye posobiye [Introduction to Cultural Studies: A Study Guide]". M.: National Academy of Culture and Human Values, 1993. 352 p.
2. Berdyayev N. "Samopoznaniye (opyt filosofskoy avtobiografii) [Self-knowledge (the experience of philosophical autobiography)]". M.: International relations, 1999. 336 p.
4. Honcharenko S. U. "Ukrayins kyy pedahohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]". View. second, ext. and corrected. – Rivne: Volyn charms, 2011. – 552 p.

5. Hrynova V. M. "Pedagogichna kultura vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu [Pedagogical culture of a teacher of higher education]" // Theory and practice of social systems management. 2006. № 4. P. 67-74.
6. Hubersky L. V., Andrushchenko V. P., Mykhalchenko M. I. "Kultura. Ideolohiya. Osobystist: Metodoloho-svitohlyadnyy analiz. [Culture. Ideology. Personality: Methodological and ideological analysis]". – Kyiv: Knowledge of Ukraine, 2002. – 580 p.
7. Zavyetnyy S. O., Pazynich S. M., Ponomarov O. S., Tishchenko L. M. "Kultura pedahoha: monohrafiya. Za red. O.S. Ponomarova [Teachers culture: monograph. For the order. OS Ponomarev]". Kharkiv: City Press, KhNTUA, 2015. 320 p.
8. Kipenskyi A. V., Ponomaryov O. S., Chebotaryov M. "Vidpovidalnist yak atrybutyvna rysa intelihenta. [Responsibility as an attributive feature of the intellectual]" // Leaders of the XXI century. Formation of the personality of a charismatic leader on the basis of humanitarian technologies for the management of social systems: Proceedings of the V International scientific-practical conference. October 28-29, 2021. Kharkiv: FOP Brovin OV, 2021. P. 51–54.
9. Kosenko V. D. "Fenomen intelihentnosti yak predmet filosofskoyi refleksiyi [The phenomenon of intelligence as a subject of philosophical reflection]": author. dis. for science. degree of cand. philos. science: special. 09.00.03. Kyiv, 2013. 20 p.
10. Kremen V. H. "Osvitnya diyalnist i intelekt: problemy formuvannya natsionalnoyi intelihentsiyi [Educational activities and intelligence: problems of formation of the national intelligentsia]" // Theory and practice of social systems management. 2008. № 2. P. 3-11.
11. Krymsky S. B. "Zaklyky dukhovnosti XXI stolittya [Appeals to the spirituality of the XXI century]". Kyiv: Ed. House "KM Academy", 2003. 32 p.
12. Kutishenko V. P. "Psykhologichnyy portret suchasnoho intelihenta [Psychological portrait of the modern intellectual]" // Bulletin of the Kamyans-Podilsky National University named after Ivan Ogienko: Psychological Sciences. V. 7. Kamyans-Podilsky, 2015. P. 89-96.
13. Snou CH. P. "Dve kultyry [Two cultures]". M.: Progress, 1973. 144 p.
14. "Filosofskyy slovnyk sotsialnykh terminiv [Philosophical dictionary of social terms]". Kharkiv: Corvin, 2002. 672 p.
15. Kostina A.V. "Informatizatsiya i tendentsii razvitiya obshchestva XXI veka [Informatization and trends in the development of society in the XXI century]". URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatizatsiya-i-tendentsii-razvitiya-obshchestva-xxi-veka>

Надійшла (received) 17.11.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Пономарьов Олександр Семенович (Пonomarev Александр Семенович, Ponomaryov Alexander) – кандидат технічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна, ORCID: 0000-0003-4698-2620.

Кіпенський Андрій Володимирович (Kipenskiy Andriy Vladimirovich, Kipenskyi Andrii) – доктор технічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна, ORCID: 0000-0002-4589-092X.

УДК 378.14

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.10

М.К. ЧЕБОТАРЬОВ

ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ДО АДАПТИВНОГО УПРАВЛІННЯ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ: ВИЗНАЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ

Стаття присвячена визначенню педагогічних умов готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління у процесі професійної підготовки; доведено, що успішність пристосування суб'єктів господарювання до інтенсивних соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій залежить, від спроможності керівників, директорів, менеджерів різних рівнів здійснювати адаптивне управління їх діяльністю; наведено визначення поняття «адаптивне управління» («управління підприємством, яке дозволяє завдяки механізму адаптації, тобто безперервного відстеження відповідності фактичного рівня адаптації нормативному, вносити своєчасні зміни у стратегічні, поточні й оперативні плани з метою забезпечення стійкого розвитку підприємства за умови прогнозування змін внутрішнього та зовнішнього середовища»), «адаптивна структура управління», «адаптаційна організаційна структура», «управління адаптивним розвитком підприємства» та сучасні наукові погляди на складові поняття «адаптивне управління»; визначено й обґрунтовано такі педагогічні умови: забезпечення спрямованості майбутніх менеджерів на формування готовності до адаптивного управління; активізація взаємодії викладачів і студентів для забезпечення їх ефективної включення у процес формування готовності до адаптивного управління; використання інноваційних педагогічних технологій для формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління; обґрунтовано перспективні можливості інноваційних інтерактивних технологій (ігрове проектування, ділові ігри, рольові та імітаційні ігри, кейс-метод, освітній коучинг) для формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління в процесі професійної підготовки закладах вищої освіти.

Ключові слова: управлінська діяльність, готовність, майбутні інженери, адаптивне управління, педагогічні умови, інноваційні педагогічні технології.

Н. К. ЧЕБОТАРЕВ

ФОРМИРОВАНИЕ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ К АДАПТИВНОМУ УПРАВЛЕНИЮ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ

Статья посвящена определению педагогических условий готовности будущих менеджеров к адаптивному управлению в процессе профессиональной подготовки; доказано, что успешность приспособления субъектов хозяйствования к интенсивным социально-экономическим и общественно-политическим трансформациям зависит от способности руководителей, директоров, менеджеров разных уровней осуществлять адаптивное управление их деятельностью; приведено определение понятия «адаптивное управление» («управление предприятием, которое позволяет благодаря механизму адаптации, то есть непрерывного отслеживания соответствия фактического уровня нормативной адаптации, вносить своевременные изменения в стратегические, текущие и оперативные планы с целью обеспечения устойчивого развития предприятия при условии прогнозирования изменений внутренней и внешней среды»), «адаптивная структура управления», «адаптационная организационная структура», «управление адаптивным развитием предприятия» и научные взгляды на составляющие понятия «адаптивное управление»; определены и обоснованы следующие педагогические условия: обеспечение направленности будущих менеджеров на формирование готовности к адаптивному управлению; активизация взаимодействия преподавателей и студентов для обеспечения их эффективного включения в процесс формирования готовности к адаптивному управлению; использование инновационных педагогических технологий для формирования готовности будущих менеджеров к адаптивному управлению; обоснованы перспективные возможности инновационных интерактивных технологий (игровое проектирование, деловые игры, ролевые и имитационные игры, кейс-метод, образовательный коучинг) для формирования готовности будущих менеджеров к адаптивному управлению в процессе профессиональной подготовки заведений высшего образования.

Ключевые слова: управленческая деятельность, готовность, будущие инженеры, адаптивное управление, педагогические условия, инновационные педагогические технологии.

М. К. CHEBOTAREV

FORMATION OF READINESS OF FUTURE MANAGERS FOR ADAPTIVE MANAGEMENT IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING: DETERMINATION OF PEDAGOGICAL CONDITIONS

The article is devoted to determining the pedagogical conditions of readiness of future managers for adaptive management in the process of professional training; it is proved that the success of adaptation of economic entities to intensive socio-economic and socio-political transformations depends on the ability of leaders, directors, managers of different levels to carry out adaptive management of their activities; the definition of the concept of "adaptive management" ("Enterprise management, which allows through the mechanism of adaptation, ie continuous monitoring of compliance with the actual level of adaptation to the norm, to make timely changes in strategic, current and operational plans to ensure sustainable development of the enterprise in forecasting changes in internal and external environment"), adaptive structure management", adaptive organizational structure", "Management of adaptive development of the enterprise" and modern scientific views on the components of the concept of "adaptive management"; the following pedagogical conditions are defined and substantiated: ensuring the orientation of future managers on the formation of readiness for adaptive management; intensification of interaction between teachers and students to ensure their effective inclusion in the process of forming readiness for adaptive management; use of innovative pedagogical technologies to form the readiness of future managers for adaptive management; the perspective possibilities of innovative interactive technologies are substantiated (game design, business games, role and simulation games, case method, educational coaching) to form the readiness of future managers for adaptive management in the process of professional training in higher education institutions.

Key words: management activities, readiness, future engineers, adaptive management, pedagogical conditions, innovative pedagogical technologies.

Постановка проблеми. Упровадження здійснюється, зокрема, на необхідності відновлення європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі визнаються метою «Цілей інновацій, забезпечення стійкого зростання Сталого Розвитку: «Україна – 2030» [12]. Акцент економіки, створення сприятливих умов для ведення

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія:

Актуальні проблеми розвитку українського суспільства, № 2 2021

господарської діяльності та прозорі податкової системи. Передбачається, що досягнення запланованого стане можливим завдяки створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого і середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. згадані пріоритети, безперечно, можуть бути досягнуті, зокрема, за умов наявності компетентного кадрового потенціалу менеджерів, від стратегічності й адаптивності управлінської діяльності яких залежатиме соціально-економічна стабільність підприємства, установи, організації, подолання кризових явищ в бізнесі і підприємстві, успішність запровадження інноваційних технологій на ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Професійна підготовка майбутніх менеджерів у вищих технічних навчальних закладах є предметом дослідження таких науковців, як: Л. Влодарска-Зола, Є. Воробйова, Б. Гаєвський, І. Гінсіровська, А. Клімова, О. Кондрашова, М. Москальов, О. Романовський, Н. Черненко та інші дослідники.

Сучасні підходи до адаптивного управління є предметом уваги Т. Борової [1], Є. Ждамірова [4], В. Левицького [6], М. Москальова [7], І. Стец [9], І. Токманової [10], Л. Фесік [11], Н. Янченко [14] та інших дослідників. Проблеми готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління піднімались і автором статті.

Теоретичні та методологічні основи дослідження. Необхідність приведення професійної підготовки майбутніх фахівців у відповідність з сучасними запитами ринку праці, роботодавців, споживачів, суспільними потребами звучить у Законі України «Про вищу освіту» (2017). У ст. 3 цього Закону зазначено, що державна політика у сфері освіти має сприяти сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для пріоритетних галузей економічної діяльності та створення умов для освіти впродовж життя.

Це передбачає налагодження гармонійної взаємодії національних систем освіти, науки, мистецтва, бізнесу та держави з метою забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку держави; визначення збалансованої структури та обсягу підготовки фахівців з вищою освітою з урахуванням потреб особи, інтересів держави, територіальних громад і роботодавців; забезпечення розвитку наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності закладів вищої освіти та їх інтеграції з виробництвом [5].

Мета статті – визначити та розкрити педагогічні умови формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Успішність пристосування суб'єктів господарювання до інтенсивних соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій залежить, зокрема, від спроможності керівників, директорів, менеджерів різних рівнів здійснювати адаптивне управління їх

діяльністю. За таких умов посилюються вимоги до управлінської підготовки майбутніх менеджерів у закладах вищої освіти (ЗВО), існує необхідність удосконалення її змісту, методів, форм, засобів з огляду на потребу формування готовності до адаптивного управління під час професійного навчання.

Існують такі визначення поняття «адаптивне управління», «адаптивна структура управління», «адаптаційна організаційна структура», «управління адаптивним розвитком підприємства»:

- форма управління підприємством, що допомагає йому гнучко змінюватися, швидко пристосовуватися до цілей, що оновлюються, завдань, функцій підприємства, до змін в зовнішньому економічному середовищі, в умовах своєї діяльності;

- структура управління, що дає можливість гнучко реагувати на зміни в навколишньому середовищі і враховує інноваційні прийоми управлінської діяльності («Енциклопедичний словник з державного управління» [3, с.21]);

- сукупність методів теорії управління, що дають можливість синтезувати системи управління, які мають можливість змінювати параметри регулятора або структуру регулятора в залежності від зміни параметрів об'єкта управління або зовнішніх збурень, що діють на об'єкт управління;

- організаційна структура фірми, яка гнучко змінюється, швидко пристосовується до оновлених цілей, завдань, функцій і змін у зовнішньому економічному середовищі, у внутрішніх умовах власної діяльності («Сучасний економічний словник») тощо.

Адаптивне управління – це управління підприємством, яке дозволяє завдяки механізму адаптації, тобто безперервного відстеження відповідності фактичного рівня адаптації нормативному, вносити своєчасні зміни у стратегічні, поточні й оперативні плани з метою забезпечення стійкого розвитку підприємства за умови прогнозування змін внутрішнього та зовнішнього середовища [6, с.20].

Метою адаптивного управління є пошук найефективніших варіантів ухвалення і виконання рішень, направлених на функціонування й розвиток підприємств у конкурентному середовищі, а головним завданням – підтримка внутрішньої стабільності системи в умовах постійно змінного зовнішнього середовища [4, с. 190].

На рис. 1 відображено Сучасні наукові погляди на складові поняття «адаптивне управління».

Для успішного формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління у процесі професійної підготовки нами було визначено й обґрунтовано такі педагогічні умови:

1) забезпечення спрямованості майбутніх менеджерів на формування готовності до адаптивного управління;

2) активізація взаємодії викладачів і студентів для забезпечення їх ефективної включеності у процес формування готовності до адаптивного управління;

3) використання інноваційних педагогічних менеджерів до адаптивного управління [13].
технологій для формування готовності майбутніх

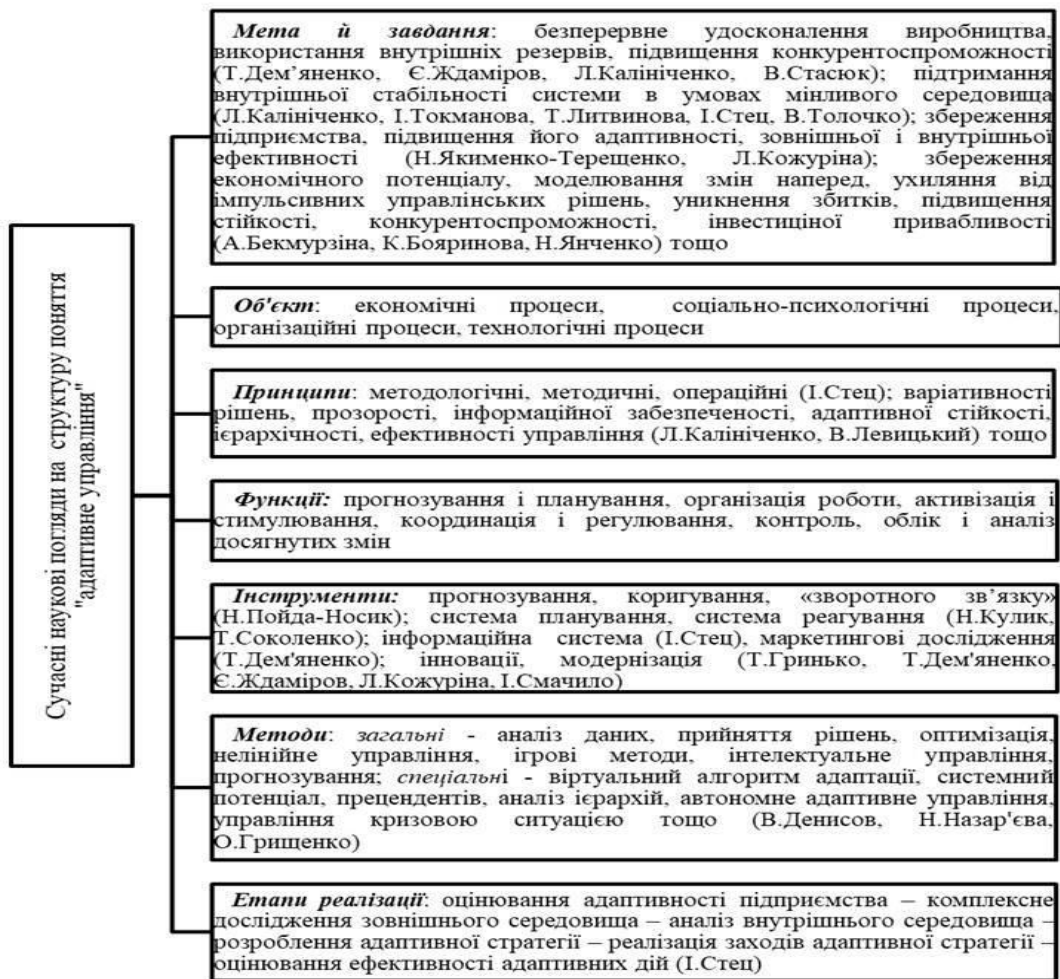

Рис. 1 Сучасні наукові погляди на складові поняття «адаптивне управління». Джерело: [13, с. 23]

Визначаючи першу педагогічну умову, ми виходили з думки про те, що ефективне практичне застосування адаптивного управління в професійній діяльності, має покладатися на сформовану в майбутніх менеджерів спрямованість на його успішне засвоєння і виконання. Тобто, певна структура усвідомлених мотивів, цінностей та інтересів майбутніх менеджерів має сприяти їх активному оволодінню теорією і практикою адаптивного управління, досягненню успіху в цьому, самовдосконаленню. Майбутні менеджери мають бути зацікавлені в успішній управлінській діяльності в мінливих умовах сьогодення та усвідомлювати, що готовність до цього – необхідний компонент їхньої професійної компетентності загалом і управлінської компетентності зокрема.

Виокремлюючи другу педагогічну умову, ми відштовхувалися від думки про те, що формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління має покладатися на багатоаспектну, системну, організовану педагогічну взаємодію викладачів і студентів на різних курсах навчання. Особистісна орієнтація такої взаємодії вимагає

вибудови продуктивного освітнього середовища, в якому в умовах співтворчості студентів і викладачів формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління мало б стійку й позитивну динаміку. Моделювання такого освітнього середовища має покладатися на виважене педагогічне управління процесом формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління, високий рівень професіоналізму науково-педагогічних працівників, активізацію їхньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії зі студентами, що є найважливішою умовою особистісно-орієнтованого навчання.

Визначаючи третю педагогічну умову, ми вважаємо, що технології навчання у вищому навчальному закладі слід розглядати як систему психологічних, педагогічних, дидактичних, методичних процедур взаємодії викладачів і студентів з урахуванням їх здібностей і схильностей, спрямованих на проектування й реалізацію змісту, методів, форм і способів навчання, адекватних цілям освіти, змісту майбутньої діяльності й вимогам до професійно важливих якостей сучасних фахівців.

Інноваційні педагогічні технології спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності студентів, вибір і обґрунтування способів і прийомів їх навчання, форм контролю знань і умінь. Вони сприяють розвитку активності, самостійності майбутніх менеджерів, їх умінь працювати в команді, спілкуватися під час вирішення проблем, домовлятися, відстоювати власну думку, делегувати повноваження, брати відповідальність за ухвалені рішення та реалізовані на їх основі дії [2].

За попередніми висновками зауважимо, що інноваційні технології, на нашу думку, мають дуже важливі для формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління у процесі професійної підготовки ознаки – активний, особистісно орієнтований, продуктивний і творчий характер, що переконує нас у доцільності їх використання у практиці навчальної взаємодії зі студентами, органічності їх упровадження з огляду на виокремлені й обґрунтовані нами вище першу й другу педагогічні умови.

Сутність та призначення інноваційних інтерактивних технологій (ігрове проектування, ділові ігри, рольові та імітаційні ігри, кейс-метод, освітній коучинг) показує перспективні можливості для формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління в процесі професійної підготовки в ЗВО.

Висновки. На підставі нашого дослідження, викладеного вище, ми дійшли висновку, що визначені нами педагогічні умови (забезпечення спрямованості майбутніх менеджерів на формування готовності до адаптивного управління; активізація взаємодії викладачів і студентів для забезпечення їх ефективного включення у процес формування готовності до адаптивного управління; використання інноваційних педагогічних технологій для формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління) сприяють формуванню готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління в процесі професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Перспективним, на нашу думку, є визначення моделі готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління у процесі професійної підготовки.

Список літератури

1. Борова Т. А. Розвиток теорії адаптивного управління у контексті вищого навчального закладу / Т. А. Борова // Проблеми фізичного виховання і спорту. Харків, 2011. № 7. С. 11-14.
2. Готовність до адаптивного управління сучасного менеджера в умовах конкуренції на ринку праці / Романовський О.Г., Чеботарьов М.К., Воробйова Є.В., Резнік С.М., Панфілов Ю.І., Костира І.В. за заг. ред. О.Г. Романовського. Харків: НТУ«ХП», 2018. 166 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. К. : НАДУ, 2010. 820 с.
4. Ждаміров Є. Ю. Адаптивна система управління підприємством / Є. Ю. Ждаміров // Вісник Полтавської

державної аграрної академії. 2011. №4. С. 189-192.

5. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

6. Левицький В. В. Вплив системи адаптивного управління на економічну стійкість підприємства / В. В. Левицький // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол. : Башнянин Г. І., Алопій В. В., Вовчак О. Д. та ін.]. Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2012. Вип. 39. С. 18-21.

7. Москальов М. В. Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / М. В. Москальов. К., 2009. 280 с.

8. Романовський О.Г. Підготовка майбутніх інженерів до управлінської діяльності: монографія / О. Г. Романовський. Харків : Основа, 2001. 312 с.

9. Стец І. І. Адаптивне управління потенціалом підприємства / І. І. Стец // Українська наука : минуле, сучасне, майбутнє : Щорічник. Випуск 18 / За заг. ред. М. В. Лазаровича. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. С. 154-161.

10. Токманова І. В. Адаптивне управління розвитком вітчизняних підприємств / І. В. Токманова, Т. С. Литвинова // Вісник економіки, транспорту і промисловості. 2015. №49. С.212-216.

11. Фесік Л. І. Адаптивне управління: еволюція поняття та сутнісна характеристика [Електронний ресурс] / Л. І. Фесік // Електронне наукове фахове видання «Теорія та методика управління освітою». 2010. Випуск №5, грудень 2010 р. URL : <http://tme.umo.edu.ua/docs/5/11fescec.pdf> 22.04.2016 р.

12. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/%d0%9d%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%bb%d1%8c%02017%20ukr.pdf>

13. Чеботарьов М. К. Педагогічні умови формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління / О. Г. Романовський, М. К. Чеботарьов // EastEuropeanScientificJournal. 2017. №1 (17). С.12-18.

14. Янченко Н. В. Стратегічні аспекти адаптивного управління на підприємствах залізничного транспорту / Н. В. Янченко // Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки». 2011. № 6. Т. 1. С. 44-46.

References (transliterated)

1. Borova T. A. "Rozvytok teorii adaptivnoho upravlinnia u konteksti vyshchoho navchalnoho zakladu [Development of the theory of adaptive management in the context of higher education]" / T. A. Borova // Problemy fizychnoho vykhovannia i sportu. Kharkiv, 2011. № 7. P. 11-14.
2. "Hotovnist do adaptivnoho upravlinnia suchasnoho menezhера v umovakh konkurentsii na rynku pratsi [Willingness to adaptive management of a modern manager in conditions of competition in the labor market]" / Romanovskiy O. H., Chebotarov M.K., Vorobiova Ye.V., Reznik S.M., Panfilov Yu.I., Kostyria I.V. za zah. red. O. H. Romanovskoho. Kharkiv: NTU«KhPI», 2018. 166 p.
3. "Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia [Encyclopedic Dictionary of Public Administration]" / uklad. : Yu. P. Surmin, V. D. Bakumenko, A. M. Mykhnenko ta in.; za red. Yu. V. Kovbasiuka, V. P. Troshchynskoho, Yu. P. Surmina. K. : NADU, 2010. 820 p.
4. Zhdamirov Ye. Yu. "Adaptyvna sistema upravlinnia pidpriemstvom [Adaptive enterprise management system]" / Ye. Yu. Zhdamirov // Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii. 2011. №4. P. 189-192.
5. "Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [Law of Ukraine "On Higher Education"]" [Elektronnyi resurs]. URL

:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

6. Levytskyi V. V. "Vplyv systemy adaptivnoho upravlinnia na ekonomichnu stikist pidpriemstva [The impact of adaptive management system on the economic stability of the enterprise]" / V. V. Levytskyi // Visnyk Lvivskoi komertsii akademii / [red. kol. : Bashnianyn H I., Apopii V. V, Vovchak O. D. ta in.]. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi komertsii akademii, 2012. Vyp. 39. P. 18-21.

7. Moskalov M. V. "Psykhologichni umovy pidhotovky maibutnikh menedzheriv do upravlinnia zminamy v orhanizatsii [Psychological conditions of preparation of future managers for change management in the organization]" : dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykol. nauk / M. V. Moskalov. K., 2009. 280 p.

8. Romanovskyi O.H. "Pidhotovka maibutnikh inzheneriv do upravlinskoii diialnosti [Preparation of future engineers for management activities]": monohrafiia / O. H. Romanovskyi. Kharkiv : Osnova, 2001. 312 p.

9. Stets I. I. "Adaptivne upravlinnia potentsialom pidpriemstva [Adaptive management of enterprise potential]" / I. I. Stets // Ukrainska nauka : mynule, suchasne, maibutnie : Shchorichnyk. Vypusk 18 / Za zah. red. M. V. Lazarovycha. Ternopil : TNEU, 2013. P. 154-161.

10. Tokmanova I. V. "Adaptivne upravlinnia rozvytkom vitchyznianskykh pidpriemstv [Adaptive management of domestic enterprises development]" / I. V. Tokmanova, T. S. Lytvynova // Visnyk ekonomiky, transportu i promyslovosti. 2015. №49. P.212-216.

11. Fesik L. I. "Adaptivne upravlinnia: evoliutsiia poniattia ta sutnisna kharakterystyka [Adaptive management: evolution of the concept and essential characteristics]" [Elektronnyi resurs] / L. I. Fesik // Elektronne naukove fakhove vydannia «Teoriia ta metodyka upravlinnia osvitoiu». 2010. Vypusk №5, hruden 2010 r. URL : <http://tme.umo.edu.ua/docs/5/11fesec.pdf> 22.04.2016 r.

12. "Tsili staloho rozvytku: Ukraina. Natsionalna dopovid [Sustainable Development Goals: Ukraine. National report.]" URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/%d0%9d%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%bb%d1%8c%02017%20ukr.pdf>

13. Chebotarov M. K. "Pedagogichni umovy formuvannia hotovnosti maibutnikh menedzheriv do adaptivnoho upravlinnia [Pedagogical conditions for forming the readiness of future managers for adaptive management]" / O. H. Romanovskyi, M. K. Chebotarov // EastEuropeanScientificJournal. 2017. №1 (17). P.12-18.

14. Yanchenko N. V. "Stratehichni aspekty adaptivnoho upravlinnia na pidpriemstvakh zaliznychnoho transportu [Strategic aspects of adaptive management at railway transport enterprises]" / N. V. Yanchenko // Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Serii «Ekonomichni nauky». 2011. № 6. T. 1. P. 44-46.

Надійшла (received) 06.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Чеботарьов Микола Корнійович (Чеботарев Николай Корнеевич, Mykola Chebotarev) – кандидат педагогічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3915-7705>.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 159.9:351.741

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.11

А. І. ЧЕРКАШИН, Л. М. ГРЕНЬ, І. В. КОСТИРЯ

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЇ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У МІНІМІЗАЦІЇ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ НАСЛІДКІВ НА ПЕРСОНАЛ ДСНС ТА ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена розкриттю ролі психології екстремальних ситуацій у мінімізації психосоціальних наслідків на персонал ДСНС та цивільне населення. Проаналізовано результати сучасних наукових досліджень вітчизняних вчених щодо узагальнення практичного досвіду, пов'язаного з психологічними особливостями поведінки людини в екстремальних умовах діяльності, у тому числі, при виконанні службово-бойових завдань військовослужбовців Національної гвардії України; розкрито складність і різноманітність завдань, які повинна розв'язувати екстремальна психологія, та складність теоретичних та практичних проблем, що входять до сфери діяльності органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій; визначено поняття «екстремальна ситуація», «кризова ситуація»; наведено стан психічного та фізичного виснаження (стан тривоги, випадки бойової втоми, бойового шоку, асоціальна поведінка), а також комплекси факторів перетворення більш-менш організованої групи в панічний натовп (соціальні фактори, фізіологічні чинники, загально психологічні фактори, соціально-психологічні та ідеологічні фактори); розглянуто комплекс заходів, що дозволяють запобігти розгортанню масових заворушень: своєчасне проведення заходів з ослаблення психологічної напруженості, організацію інформування людей про обстановку в зоні надзвичайної ситуації, характер та обсяг проведених аварійно-рятувальних робіт, заходи з надання само- та взаємодопомоги, місця розташування медичних та евакуаційних пунктів; своєчасна організація не тільки інформаційної, а й екстреної психологічної допомоги постраждалим; забезпечення населення засобами індивідуального захисту, необхідними медичними препаратами, а також роз'яснення правил їх застосування. Зроблено висновки щодо своєчасного проведення заходів з ослаблення психологічної напруженості серед населення і нормалізації його психічної діяльності, що сприятиме мінімізації паніки, а використання фахівцями знань з психології екстремальних ситуацій допоможе їм надати необхідну кваліфіковану допомогу постраждалим.

Ключові слова: психологія, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, екстремальна ситуація, кризова ситуація, психологічна напруженість, фахівці, допомога.

А. И. ЧЕРКАШИН, Л.М. ГРЕНЬ, И.В. КОСТЫРЯ

РОЛЬ ПСИХОЛОГИИ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ В МИНИМИЗАЦИИ ПСИХОСОЦИАЛЬНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ НА ПЕРСОНАЛ ГСЧС И ГРАЖДАНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ

Статья посвящена раскрытию роли психологии экстремальных ситуаций в минимизации психосоциальных последствий на персонал ГСЧС и гражданское население. Проанализированы результаты современных научных исследований отечественных ученых по обобщению практического опыта, связанного с психологическими особенностями поведения человека в экстремальных условиях деятельности, в том числе при выполнении служебно-боевых задач военнослужащих Национальной гвардии Украины; раскрыты сложность и разнообразие задач, которые должна решать экстремальная психология, и сложность теоретических и практических проблем, входящих в сферу деятельности органов и подразделений Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям; определены понятия «экстремальная ситуация», «кризисная ситуация»; приведено состояние психического и физического истощения (состояние тревоги, случаи боевой усталости, боевого шока, асоциальное поведение), а также комплексы факторов превращения более или менее организованной группы в паническую толпу (социальные факторы, физиологические факторы, общепсихологические факторы, социально-психологические и идеологические факторы); рассмотрен комплекс мероприятий, позволяющих предотвратить развертывание массовых беспорядков: своевременное проведение мероприятий по ослаблению психологической напряженности, организацию информирования людей об обстановке в зоне чрезвычайной ситуации, характер и объем проводимых аварийно-спасательных работ, мероприятия по предоставлению само- и

взаимопомощи, месторасположение медицинских и эвакуационных пунктов; своевременная организация не только информационной, но и экстренной психологической помощи пострадавшим; обеспечение населения средствами индивидуальной защиты, необходимыми медицинскими препаратами, а также разъяснение правил их применения. Сделаны выводы о своевременном проведении мероприятий по ослаблению психологической напряженности среди населения и нормализации его психической деятельности, что будет способствовать минимизации паники, а использование специалистами знаний по психологии экстремальных ситуаций поможет им предоставить необходимую квалифицированную помощь пострадавшим.

Ключевые слова: психология, Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям, экстремальная ситуация, кризисная ситуация, психологическая напряженность, специалисты, помощь.

A. I. CHERKASHYN, L. M. HREN, I. V. KOSTYRIA

THE ROLE OF EXTREME SITUATIONS PSYCHOLOGY IN MINIMIZING THE PSYCHOSOCIAL IMPACT ON THE SES STAFF AND THE CIVIL POPULATION

The article is devoted to revealing the role of extreme situations psychology in minimizing the psychosocial consequences for the personnel of the State Emergency Service and the civilian population. The results of modern scientific research by domestic scientists on the generalization of practical experience related to the psychological characteristics of human behavior in extreme conditions of activity, including when performing service and combat tasks of the National Guard of Ukraine military personnel, are analyzed; disclosed the complexity and variety of tasks that extreme psychology should solve, and the complexity of theoretical and practical problems that are within the scope of activities of the State Service of Ukraine for Emergency Situations bodies and divisions; the concepts of "extreme situation", "crisis situation" are defined; the state of mental and physical exhaustion (a state of anxiety, cases of combat fatigue, combat shock, asocial behavior) is given, as well as complexes of factors for the transformation of a more or less organized group into a panicky crowd (social factors, physiological factors, general psychological factors, socio-psychological and ideological factors); a set of measures was considered to prevent the development of mass riots: the timely implementation of measures to ease psychological tension, the organization of informing people about the situation in the emergency zone, the nature and scope of emergency rescue operations, measures to provide self- and mutual assistance, the location of medical and evacuation points; timely organization of not only information, but also emergency psychological assistance to victims; providing the population with personal protective equipment, necessary medical preparations, as well as explaining the rules for their use. Conclusions are drawn about the timely implementation of measures to reduce psychological tension among the population and normalize its mental activity, which will help minimize panic, and the use of knowledge on the psychology of extreme situations by specialists will help them provide the necessary qualified assistance to victims.

Key words: psychology, State Emergency Service of Ukraine, extreme situation, crisis situation, psychological tension, specialists, help.

Постановка проблеми. Сучасні соціально-політичні умови характеризуються все більш широким поширенням надзвичайних ситуацій і збільшенням кількості їх виникнення. Все частіше люди потрапляють у різноманітні техногенні катастрофи, потерпають від стихійних лих, піддаються насильству, стають заручниками, особливо в умовах воєнного стану. Перед психологами стоїть завдання аналізу результативності застосування діагностуючих й корегувальних психологічних засобів у минулих і сучасних війнах та збройних конфліктах, їхнє вдосконалення й організаційно-методичне забезпечення, що унеможливило переоцінку ролі психології екстремальних ситуацій у мінімізації психосоціальних наслідків на персонал ДСНС та цивільне населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження психології здоров'я людини, впливу стресогенних факторів на її самопочуття, саморегуляцію, проблеми адаптації до умов, що склалися, знаходяться у центрі уваги вітчизняних дослідників І. Галецької, О. Лефтерова, Т. Завадської, М. Заброцького, А. Земової, О. Кокуна, О. Колесніченка, Н. Оніщенка, І. Приходька, О. Тімченка та інших дослідників.

Теоретичні та методологічні основи дослідження. У Кодексі цивільного захисту України ліквідація наслідків надзвичайної ситуації визначається як «проведення комплексу заходів, що включає аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, які здійснюються у разі виникнення надзвичайної ситуації і спрямовані на припинення дії небезпечних факторів, рятування життя та збереження здоров'я людей, а також на локалізацію зони надзвичайної ситуації» [2]. Стаття 38 Кодексу цивільного захисту України визначає заходи психологічного захисту населення, які спрямовуються на зменшення та нейтралізацію негативних психічних станів і реакцій серед населення у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій: планування діяльності, пов'язаної з психологічним захистом; своєчасне застосування ліцензованих та дозволених до застосування в Україні інформаційних, психопрофілактичних і психокорекційних методів впливу на особистість; виявлення за допомогою психологічних методів чинників, які сприяють виникненню соціально-психологічної напруженості; використання сучасних психологічних технологій для нейтралізації негативного впливу чинників

надзвичайних ситуацій на населення; здійснення інших заходів психологічного захисту залежно від ситуації, що склалася [2].

Мета статті – розкрити роль психології екстремальних ситуацій у мінімізації психосоціальних наслідків на персонал ДСНС та цивільне населення.

Виклад основного матеріалу. Актуальними питаннями психології екстремальних ситуацій, як нової галузі психологічної науки, котра швидко розвивається, є вивчення психосоціальних наслідків екстремальних та кризових ситуацій, їх впливу на психічне здоров'я населення та розробка методів мінімізації таких наслідків [5]. У межах нашого дослідження проаналізуємо наукові напрацювання вітчизняних вчених: колективом авторів на чолі з І. Приходько систематизовано результати сучасних наукових досліджень і узагальнено практичний досвід, пов'язаний з психологічними особливостями поведінки людини в екстремальних умовах діяльності, у тому числі при виконанні службово-бойових завдань військовослужбовців Національної гвардії України під час проведення антитерористичної операції [4]; науковцем О. Кокуном викладено теоретико-методологічні та практичні основи одного з найперспективніших напрямів психофізіологічного забезпечення діяльності, який засновується на оптимізації адаптаційних можливостей людини, і наведено універсальний алгоритм оптимізації адаптаційних можливостей, а також обґрунтовано його методичне забезпечення й викладено результати досліджень щодо практичної апробації розробленого алгоритму [3]. Курс лекцій В. Боснюка передбачає вивчення організації роботи психологів ДСНС під час забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб, особливостей роботи психолога в екстремальних ситуаціях, надання невідкладної психологічної допомоги тим, хто її потребує, аналіз психологічних наслідків діяльності персоналу ДСНС під час виконання професійних обов'язків в умовах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного, техногенного та соціального походження, формування вмінь надання психологічної допомоги в гострий період розвитку травми після надзвичайної ситуації та здійснення психологічного супроводження професійної діяльності [1] та інших науковців. Попереднє дослідження авторів даної статті розраховано на формування професійно важливих уявлень у студентів методологічних основ екстремальної та кризової психології, пояснювальних теорій поведінки людини в ситуації невизначеності та непередбачуваності [5].

Завдання, які повинна розв'язувати екстремальна психологія, визначаються різноманітністю та складністю теоретичних та практичних проблем, що входять до сфери діяльності органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС). Дослідження в межах екстремальної психології мають своїм завданням удосконалення

психологічного відбору та психологічної підготовки персоналу ДСНС, а також розробку засобів психологічного захисту особового складу та цивільного населення від травмуючого впливу психогенних факторів кризових та надзвичайних ситуацій.

До основних завдань сучасної екстремальної психології належать:

- визначення оцінки напруженості праці та психофізіологічної «вартості» основних видів діяльності в межах ризиконебезпечних ситуацій;
- визначення факторів професійної незадоволеності серед працівників ризиконебезпечного профілю та основних функціональних порушень психічної сфери особистості, що виникають у персоналу в процесі службової діяльності;
- вивчення психологічних особливостей дій фахівців ДСНС;
- дослідження психологічного впливу різноманітних стрес-факторів службової діяльності на фахівців ДСНС;
- розробка та удосконалення новітніх методів та психотехнологій у межах екстремально-психологічної підготовки фахівців щодо забезпечення особистої безпеки та виживання в ризиконебезпечних ситуаціях службової діяльності;
- вивчення психологічних особливостей управління особовим складом у кризових та надзвичайних обставинах та ситуаціях;
- діагностика, профілактика та корекція негативних психічних станів, що виникають у працівників під впливом ризиконебезпечних ситуацій службової діяльності;
- надання екстреної психологічної допомоги працівникам, які зазнали сильного психотравмуючого впливу при виконанні професійних обов'язків;
- розробка сучасних методів постекстремальної роботи з працівниками ДСНС, психологічне забезпечення відновлювального періоду діяльності особового складу після виконання складних завдань службової діяльності;
- розробка сучасних методів постекстремальної роботи з людьми, які одержали психічну травму в результаті впливу екстремальних факторів (при терористичному акті, аварії, втраті близьких, трагічній звістці й т.п.) [5].

Вирішуючи ці питання, екстремальна психологія сприятиме кращій підготовленості, оптимальній адаптації особового складу до ризиконебезпечних ситуацій службової діяльності, зниженню рівня психічних втрат та психічної неадекватності серед фахівців ДСНС та успішному подоланню можливих негативних психічних наслідків кризових та надзвичайних обставин і ситуацій.

Екстремальна ситуація (від лат. *Extremus* – крайній, критичний) – ситуація, що виникла раптово і являє собою загрозу або суб'єктивно сприймається людиною як загроза життю, здоров'ю, особистісній цілісності, благополуччю. Під екстремальними

ситуаціями розуміються такі, які виходять за межі звичайного, «нормального» людського досвіду. Інакше кажучи, екстремальність ситуації визначають чинники, до яких людина ще не адаптована і не готова діяти в їх умовах. Ступінь екстремальності ситуації визначається силою, тривалістю і незвичністю проявів цих факторів. Однак екстремальною ситуацію робить не тільки реальна, об'єктивно існуюча загроза життю для самого індивіда або його близьких, а й особистісне ставлення до подій, що сталися. Сприйняття однієї і тієї ж ситуації є індивідуальним для кожної окремої людини, у зв'язку з чим критерій «екстремальності» обумовлено, скоріше, внутрішньою, психологічною сферою особистості.

До факторів, що обумовлюють екстремальність ситуації, належать різноманітний емоційний вплив у зв'язку з небезпекою, труднощами, новизною і відповідальністю ситуації, що виникла; дефіцит необхідної інформації або надлишок суперечливої інформації; надмірне психічне, фізичне, емоційне навантаження.

Вплив несприятливих кліматичних умов: спеки, холоду, кисневої недостатності та ін., наявність голоду, спраги, екстремальні ситуації (такі як: загроза втрати здоров'я або життя) істотно порушують базове відчуття безпеки людини, віри в те, що життя організоване відповідно до визначеного порядку і піддається контролю, і можуть призводити до розвитку хворобливих станів, травматичного і посттравматичного стресу, інших невротичних і психічних розладів.

Кризова ситуація (від грец. *Krisis* – рішення, поворотний пункт, результат) – це ситуація, яка вимагає від людини значної зміни в уявленнях стосовно цілого світу і самої себе за короткий проміжок часу. Ці зміни можуть носити як позитивний, так і негативний характер. Криза є одним з неминучих і необхідних моментів життя, однією з рушійних сил розвитку як особистості, так і групи, суспільства, людства в цілому. Криза виникає в ситуаціях, коли засвоєних раніше зразків поведінки стає недостатньо для подолання обставин, що склалися. Ситуація кризи потребує вироблення нових способів поведінки і знаходження нових сенсів життєдіяльності. Криза – це завжди момент вибору з декількох можливих альтернатив, момент прийняття рішення.

Криза може виникати в результаті зовнішніх обставин, певної травмуючої події (екстремальної ситуації). Наслідками кризи можуть бути посттравматичний стресовий розлад і шокова травма.

Життєдіяльність фахівців ДСНС в екстремальних умовах, особливо під час воєнного стану, вимагає від них серйозного психологічного забезпечення, ставить їх постійно в ситуації вибору, випробує на міцність духовних і фізичних сил.

В екстремальних ситуаціях службової діяльності все, що засновується на здоровому глузді, фактично втрачає своє значення. Випадковість

смерті і постійне відчуття можливості її настання, можливість отримання травм та каліцтва – усе це підриває віру в самий сенс життя. Працівник знаходиться в постійному суцільному кошмарі між його власним почуттям самозбереження і вірою в набуті й прищеплені переконання про необхідність виконання зазначеного завдання. Він хоче вчинити так, як повинен вчинити добрий рятувальник, проте страх штовхає його в протилежний бік. Але найстрашнішим є те, що практично кожен працівник боїться не того, що трапляється, а того, що може трапитися. Таке нагнітання страху викликає почуття постійного нервового збудження, що наростає з кожною хвилиною. Таким чином, фактично кожен працівник страждає від боротьби, внутрішнього конфлікту, що відбувається в його свідомості, між страхом загинути або бути покаліченим і його власним поняттям про обов'язок. Проте нічого не можна зробити з нав'язливим почуттям тривоги, яка опановує його, тому що вектор страху спрямований на те гіпотетичне, що може трапитися, а не на те, що відбувається в реальності, і всі системи організму функціонують безконтрольно. Це цілком закономірний процес, вихід із якого здійснюється тільки одним способом – стан тривоги і страху переходить у стан психічного та фізичного виснаження. До цих станів належать:

1. Стан тривоги. Загальне почуття тривоги, що відчуває рятувальник в екстремальній ситуації, характеризується втотою і почуттям напруги всього організму. Такий стан не зникає навіть після сну або відпочинку і призводить до того, що людина не може ні на чому зосередитися. Почуття тривоги часто виявляється в різноманітних соматичних неврозах, таких як синдром зусилля (хвороблива фізіологічна реакція на необхідність вчинити якусь дію).

2. Випадки бойової втоми. Працівники, які страждають від простої втоми, вкрай виснажені фізично і психічно, їхні біологічні системи відмовляють після певного періоду гіперактивності, коли фізичні можливості знаходяться в такому стані, що дозволяє справитися з небезпекою. Фізичне виснаження організму призводить до порушення розумової діяльності. Людина не усвідомлює, що розумово вона працює все гірше. У стані бойової втоми рятувальник відчуває ускладненість у здійсненні рухів, а іноді і не може рухатися взагалі. Виявляється тенденція до самотності, працівники стають занадто дратівливими. Вони втрачають інтерес до спілкування зі своїми товаришами, намагаються уникнути будь-яких видів діяльності, пов'язаних із витратою навіть незначних фізичних зусиль.

3. Випадки бойового шоку. «Бойовий шок» – емоційна реакція, що виникає через кілька годин або днів інтенсивних дій фахівців ДСНС у надзвичайних ситуаціях, викликаних соціальними явищами криміногенного характеру або введенням режиму військового часу. При прогресуванні «бойовий шок» проходить три стадії: перша розвивається протягом

декількох годин або днів і характеризується почуттям тривоги, депресією і страхом; на другій (гострій) стадії з'являються невротичні симптоми. Вона триває від декількох днів до кількох тижнів. Прогноз на видужання на другій стадії залишається сприятливим; третя (хронічна) стадія характеризується проявом хронічної психічної декомпенсації. Уражені в цій стадії працівники видужують повільно і часто не повністю.

4. Асоціальна поведінка. Екстремальні ситуації службової діяльності можуть мати такий глибокий вплив, що зміниться сама натура людини (тобто майже вся сукупність людських якостей конкретного працівника). З такого стану рятувальника дуже складно вивести. Цей стан припускає стійкі нав'язливі ідеї, ситуації, коли людина фіксує свою увагу на якихось конкретних діях або об'єктах. Все це супроводжується дратівливістю, запальністю, почуттям пригніченості, занепокоєння і сприймається як загроза особистій безпеці.

В екстремальних ситуаціях найбільшу небезпеку становить панічний натовп. Паніка – тимчасове переживання гіпертрофованого страху, що породжує некеровану, нерегульовану поведінку людей (втрата критики і контролю), іноді з повною втратою самоконтролю, нездатністю реагувати на заклики, з втратою почуття обов'язку і честі.

Виділяють чотири комплекси факторів перетворення більш-менш організованої групи в панічний натовп:

- соціальні фактори – загальна напруженість у суспільстві, викликана тими, що відбулися, або тими, що очікуються, природними, економічними, політичними лихами. Це можуть бути землетрус, повінь, різка зміна валютного курсу, державний переворот, початок чи невдалий хід війни та ін. Іноді напруженість обумовлена пам'яттю про трагедію або передчуттям близької трагедії;

- фізіологічні чинники: втома, голод, тривале безсоння, алкогольне і наркотичне сп'яніння, – знижують рівень індивідуального самоконтролю, що при масовому скупченні людей загрожує особливо небезпечними наслідками;

- загально психологічні фактори – несподіванка, здивування, переляк, викликані браком інформації про можливі небезпеки і способи протидії;

- соціально-психологічні та ідеологічні фактори: відсутність ясної і досить значущої спільної мети, низький рівень довіри до лідерів і, відповідно, низький рівень групової згуртованості.

Психологія екстремальних ситуацій сприяє мінімізації психосоціальних наслідків на персонал ДСНС та цивільне населення. Комплекс заходів, що дозволяють запобігти розгортанню масових заворушень, включає:

- своєчасне проведення заходів з ослаблення психологічної напруженості серед населення і нормалізації його психічної діяльності;

- організацію інформування людей про обстановку в зоні НС, характер та обсяг проведених аварійно-рятувальних робіт, заходи з надання само-

та взаємодопомоги, місця розташування медичних та евакуаційних пунктів. Серед повідомлень повинні бути прізвища врятованих і евакуйованих жителів, інформація про місця їх евакуації. Це допоможе частині населення отримати відомості про рідних і близьких, що значною мірою сприятиме стабілізації психічного стану людей;

- своєчасну організацію не тільки інформаційної, а й екстремальної психологічної допомоги постраждалим, родичам з метою запобігання циркулярної реакції (масового інформаційного зараження), організацію медичного сортування постраждалих, ізоляцію осіб, які перебувають у важкому стані, надання першої медичної і екстремальної психологічної допомоги, евакуацію осіб, які потребують госпіталізації;

- забезпечення населення засобами індивідуального захисту, необхідними медичними препаратами, а також роз'яснення правил їх застосування.

Також нормалізації психічного стану населення багато в чому сприяє чітка організація відновлювальних або аварійно-рятувальних робіт із залученням громадян, що зберегли здатність до усвідомленої цілеспрямованої діяльності.

При цьому основними формами взаємовідносин фахівців спецслужб з населенням повинні бути повага, співчуття, особистий приклад. У разі ж, коли люди знаходяться в стані заціпеніння, шоку або паніки, доцільно використовувати жорсткий командний стиль спілкування з ними. Надання необхідної кваліфікованої допомоги постраждалим, схильним до паніки, в межах своєї професійної компетенції, – один із важливих чинників збереження працездатності, підвищення психологічної стійкості і підтримки психоемоційної рівноваги фахівця.

Висновки. На підставі вище викладеного ми дійшли таких висновків: по-перше, першочерговим завданням держави є забезпечення стабільності життєдіяльності суспільства, його працездатності та обороноспроможності за будь-яких надзвичайних, екстремальних та кризових ситуацій; по-друге, життєдіяльність фахівців ДСНС в екстремальних умовах, особливо під час воєнного стану, вимагає від них серйозного психологічного забезпечення; по-третє, своєчасне проведення заходів з ослаблення психологічної напруженості серед населення і нормалізації його психічної діяльності сприятиме мінімізації паніки, а надання необхідної кваліфікованої допомоги постраждалим допоможе використанню фахівцями знань з психології екстремальних ситуацій.

Список літератури

1. Боснюк В. Ф. Психологічний спецпрактикум з екстремальної та кризової психології: курс лекцій. Х.: НУЦЗУ, 2021. 76 с.
2. Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5403-17>
3. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей

людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія / Кокун О.М. К.: Міленіум, 2004. 265 с.

4. Психологія екстремальної діяльності [Текст] : навч. посіб. / І. І. Приходько, О. С. Колесніченко, О. В. Тімченко та ін. / За заг. ред. проф. І. І. Приходька. Х. : НА НГУ, 2016. 571 с.

5. Психологія екстремальних та кризових ситуацій : навч.-метод. посіб. для студ. денної та заочної форм навчання освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія» / Романовський О. Г., Черкашин А. І., Грень Л.М., Костиря І. В., Олінковська Я.О., Панфілов Ю.І. Харків : НТУ «ХП», 2022. 364 с.

References (transliterated)

1. Bosniuk V. F. “Psykhologichnyi spetspraktikum z ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii: kurs lektsii [Psychological special workshop on extreme and crisis psychology]”. Kh.: NUTsZU, 2021. 76 p.

2. “Kodeks tsyvilnoho zakhystu Ukrainy [Code of Civil Protection of Ukraine]”. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5403-17>

3. Kokun O. M. “Optyimizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhofiziologichnyi aspekt zabezpechennia diialnosti [Optimization of human adaptive capabilities: psychophysiological aspect of ensuring activity]”: Monohrafiia / Kokun O.M. K.: Milenium, 2004. 265 p.

4. “Psykhologiiia ekstremalnoi diialnosti [Psychology of extreme activity]” [Tekst] : navch. posib. / I. I. Prykhodko, O. S. Kolesnichenko, O. V. Timchenko ta in. / Za zah. red. prof. I. I. Prykhodka. Kh. : NA NHU, 2016. 571 p.

5. “Psykhologiiia ekstremalnykh ta kryzovykh sytuatsii [Psychology of extreme and crisis situations]”: navch.-metod. posib. dlia stud. dennoi ta zaochnoi form navchannia osvithno-kvalifikatsiinoho rivnia «bakalavr» za spetsialnistiu 053 «Psykhologiiia» / Romanovskiy O. H., Cherkashyn A. I., Hren L.M., Kostyria I. V., Olinkovska Ya.O., Panfilov Yu.I. Kharkiv : NTU «KhPI», 2022. 364 p.

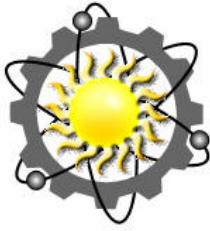
Надійшла (received) 12.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Черкашин Андрій Іванович (Черкашин Андрей Иванович, Andriy Cherkashyn) – професор, кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; кандидат психологічних наук, доцент, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4929-6706>;

Грень Лариса Миколаївна (Грень Лариса Николаевна, Hren Larysa) – доктор наук з державного управління, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>;

Костиря Ірина Валентинівна (Костыря Ирина Валентиновна, Iryna Kostyria) – доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; кандидат педагогічних наук, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2967-4530>

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 39 (477.54)

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.12

В.І. МИЩЕНКО

КОНТУРИ НОВОЇ МОРАЛІ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ

Стаття присвячена проблемі створення нової моралі як планетарної моральної свідомості людства та розглядається як умова формування планетарної цивілізації. З урахуванням складності сучасної міжкультурної комунікації пропонується принцип емоційної та естетичної привабливості нових моральних категорій, використання моральних механізмів етикету на перших етапах становлення глобальної моралі людства. Мораль старого світу, як система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулювала поведінку людини, має поширитись на політичну сферу, включити в себе розгляд здібності політичної еліти реалізовувати певні стратегії дій, знаходить вираження в стосунках з природою в формі Еко-моралі. Виходячи зі зміни історичних форм духовності, необхідності переходу від стратегії підкорення природу до стратегії її одухотворення, пропонується нова система моральних цінностей, до складу яких слід віднести спрямованість на збереження життя і Розуму у Всесвіті, творення космічної цивілізації, усвідомлення місії людини в перебудові Всесвіту, розгляд свободи, як способу гармонії людини в світі. В якості Інфоетики вільної глобальної комунікації ставиться завдання формування прикладної етики цифрового світу, що з'єднує біоетику, інженерну етику, етику бізнесу і політичну етику в єдиний комплекс. є перспективною областю формування нової планетарної етики. Стверджується, що етика планетарно-космічної цивілізації ґрунтується на вірі в безсмертя мислячого духу людства і прогрес людської цивілізації, на розумінні людини як головного елемента Глобальної еволюції.

Ключові слова: мораль планетарної цивілізації, свобода, етикет, Еко-мораль, інфоетика.

В.І. МИЩЕНКО

КОНТУРЫ НОВОЙ МОРАЛИ ГЛОБАЛЬНОГО МИРА

Статья посвящена проблеме создания новой морали как планетарного нравственного сознания человечества и рассматривается как условие формирования планетарной цивилизации. С учетом сложности современной межкультурной коммуникации предлагается принцип эмоциональной и эстетической привлекательности новых нравственных категорий, использование нравственных механизмов этикета на первых этапах становления глобальной морали человечества. Мораль древнего мира как система взглядов, представлений, норм, оценок, регулировавшая поведение человека, должна распространиться на политическую сферу, включить в себя рассмотрение способности политической элиты реализовывать определенные стратегии действий, находит выражение в отношениях с природой в форме Эко-морали. Исходя из изменения исторических форм духовности, необходимости перехода от стратегии покорения природы к стратегии ее одухотворения, предлагается новая система нравственных ценностей, к составу которых следует отнести направленность на сохранение жизни и Разума во Вселенной, создание космической цивилизации, осознание миссии человека в перестройке Вселенной, рассмотрение свободы, как способа гармонии человека в мире. В качестве инфоэтики свободной глобальной коммуникации ставится задача формирования прикладной этики цифрового мира, соединяющего биоэтику, инженерную этику, этику бизнеса и политическую этику в единый комплекс. Является перспективной областью формирования новой планетарной этики. Утверждается, что этика планетарно-космической цивилизации основывается на вере в бессмертие мыслящего духа человечества и на прогрессе человеческой цивилизации, на понимании человека как главного элемента Глобальной эволюции.

Ключевые слова: мораль планетарной цивилизации, свобода, этикет, эко-мораль, инфоэтика.

V.I. MISHCHENKO

CONTOURS OF THE NEW MORALITY OF THE GLOBAL WORLD

The article is devoted to the problem of creating a new morality as a planetary moral consciousness of humanity and is considered as a condition for the formation of a planetary civilization. Taking into account the complexity of modern intercultural communication, the principle of emotional and aesthetic attractiveness of new moral categories, the use of moral mechanisms of etiquette at the first stages of the formation of global morality of

humanity is proposed. The morality of the old world, as a system of views, ideas, norms, assessments that regulated human behavior, should extend to the political sphere, include consideration of the ability of the political elite to implement certain strategies of action, finds expression in relations with nature in the form of eco-morality. Based on the change of historical forms of spirituality, the need to move from the strategy of subjugation of nature to the strategy of its spiritualization, a new system of moral values is proposed, which should include the preservation of life and mind in the universe. freedom as a way of human harmony in the world. The Infoethics of Free Global Communication aims to form the applied ethics of the digital world, which combines bioethics, engineering ethics, business ethics and political ethics into a single complex. is a promising area for the formation of a new planetary ethics. It is argued that the ethics of planetary-cosmic civilization is based on the belief in the immortality of the thinking spirit of mankind and the progress of human civilization, on the understanding of man as a major element of global evolution.

Key words: morality of planetary civilization, freedom, etiquette, Eco-morality, infoethics.

Постановка проблеми. Формування нової планетарної моралі глобального світу є не тільки вимогою сучасного процесу розвитку світової економіки, від вирішення цієї проблеми залежить майбутнє людства, можливість існування цивілізації на найбільш загрозливому етапі формування планетарної цивілізації та її подальший трансформації до планетарно-космічної. Все більше дослідників вважає, що фактична відсутність контактів з позаземними цивілізаціями є на слідком того, що гинуть саме на цьому етапі власного існування. Так і на нашій планеті: вирішення глобальної екологічної проблеми вимагають управління біосферними процесами в планетарному масштабі, а суспільство не здатне до колективного прийняття рішень, до планетарної інтеграції в силу культурних розбіжностей, різноманіття традицій і вимог моралі.

Автор ставить перед собою завдання створити певні передумови щодо формування нової моралі глобалізованого світу, тобто виявити ті вектори, які будуть сприяти цьому процесу, дадуть змогу визначити певні контури нової моралі щодо її подальшого розвитку.

Аналіз публікацій сучасних авторів говорить про те, що існують діаметрально протилежні позиції щодо формування планетарної моралі. Перша група авторів виходить з загальної гуманістичної традиції космізму, ідей К.Е. Цюлковського, наукової фантастики І. Єфремова, формування суспільства, заснованого на засадах розуму – ноосферного суспільства (А. Урсул, Г. Зейналов, М. Евсеньєва, В. Лозовий, В. Чернооголовий). Іншу позицію займають вчені, які звертають увагу на сучасні тенденції міжкультурної ворожнечі, зростання світового тероризму та загрози війн (Л. Сідак, О. Гомілко, Т. Дишкант, А. Кіпенський та інші дослідники).

Теоретичні та методологічні основи дослідження. Інтернет та транснаціональні корпорації формують нове глобалізоване суспільство, здійснюється міграція робочої сили та міжнародне наукове та культурне співробітництво. Світ швидко змінюється на наших очах, та суспільна свідомість ні в змозі усвідомити сенс процесів, які змінюють політичний ландшафт та духовне обличчя планети. В процесі міжкультурної комунікації здійснюються перші спроби інтернаціоналізації населення, але, насправді, ми не маємо позитивного

досвіду в реалізації цього завдання: суттєві міжкультурні відмінності не тільки продовжують існувати, але посилюють ворожнече ставлення, приводять до міжетнічних конфліктів. Людство потребує визначення певної стратегії дій з метою приведення в відповідність культурну сферу з новими потребами економіки, розробки основних підходів до формування нової моралі глобального світу.

Мета статті – виявити вектори, які будуть сприяти формуванню нової моралі глобалізаційного світу, дадуть змогу визначити певні контури нової моралі щодо її подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Існування діаметрально протилежних позицій щодо формування планетарної моралі висвітлюється у наукових напрацюваннях багатьох дослідників. Так, у своїй науковій роботі «Шлях в ноосферу: Концепція виживання і стійкого розвитку людства» А. Урсул пов'язує формування загальнопланетарної моралі з реалізацією планетарного ноосферного проекту: «Ноосфера мислиться як вища мета і модель соціоприродного розвитку, прийнятна для всієї планети. Така модель буде забезпечувати пріоритет імперативів морального розуму, нового гуманізму і сталий розвиток цивілізації» [26, с. 2].

Про безальтернативність формування глобальної планетарної моралі пишуть Г. Зейналов і М. Евсеньєва, вказуючи на те, що «від того, якою ця людина буде, якою буде система її моральних цінностей, залежить не тільки її особиста доля, без перебільшення можна сказати, і доля світу» [5, с. 126]. В. Лозовий зазначає, що в умовах глобалізації імперативом повинно бути твердження про те, що «людина розумна має стати моральною, це питання її життя і смерті. Оскільки інтелект не занурений у моральність може знищити не тільки навколо себе, а й самого себе» [11, с. 22]. В. Чернооголовий вважає, якщо в «якісно новому середовищі проживання» виникає «моральна криза, з якою людство ще не стикалося ніколи», тому має бути здійснена «зміна свідомості людей на всій планеті, з урахуванням принципів нової ноосферної етики», говорить про необхідність і можливість формування загальнопланетарної моралі [28, с. 140].

Іншу позицію займають вчені, які звертають увагу на сучасні тенденції міжкультурної ворожнечі, зростання світового тероризму та загрози війн. «У сучасному глобальному світі, – констатує Л. Сідак, –

спостерігається нечуваний сплеск егоїзму та загроз, які він викликає – від соціальних та міжнародних конфліктів, до економічних та екологічних криз» [23, с. 257]. В сучасних умовах, як зазначає Т. Дишкант, – «доводиться говорити про сукупність ізольованих корпоративних моральних вчень і виродження етичних категорій в симулякри». Констатуючи той факт, що «при прискоренні глобальних процесів моральна свідомість залишилася містечковою», вона робить висновок про те, що «без розвитку духовно-моральної складової суспільства, виправити ситуацію неможливо» [4, с. 259].

Необхідно зрозуміти загрози, які створюють девіації моралі у суспільстві. До їх складу слід віднести загрозу соціального хаосу, з одного боку, а з іншого – загрозу створення інформаційного конктабору, в якому людина, її думки та поведінка будуть під спостереженням та управлінням. Це загроза виникнення жорстко поляризованого суспільства, в якому може жити еліта та існувати за межею бідності все людство, на генетичному рівні будуть створені категорії служивих людей, можливе виникнення жорстокого та агресивного людства внаслідок зростання чисельності населення та нестачі ресурсів для існування.

Ураховуючи позиції авторів, слід визначити суттєве протиріччя з питань можливостей формування загальнопланетарної моралі, що вимагає від нас обережно підходити до питання такої делікатної сфери, як мораль, тому що вона розкриває душу народу, є дуже чутливою для національної свідомості. Але необхідно усвідомити й те, що мораль, як і усе в нашому світі, є явищем, яке розвивається, та враховувати той факт, що динаміка її розвитку значно відстає від розвитку науки, техніки, виробництва, інформаційної сфери, та затримання розвитку моралі – є шлях до катастрофи суспільства на відповідальному етапі її еволюції. Отже, якщо перед нами виникає проблема формування нової моралі, слід починати з визначення основних принципів її трансформації. До найбільш значущих принципів слід віднести наступні.

1. Принцип емоційної та естетичної привабливості нових категорій, традицій та звичаїв, які можуть мати силу норм етикету. Нова мораль планетарного типу може знайти власне визнання, якщо буде привабливою для людства, що вимагає посилення прояву естетичного та емоційного в моральному. Ще у стародавній Греції термін калокагатія визначався одним словом і прекрасне, і добре. На зв'язок етичного й естетичного звертають увагу й сучасні дослідники. Так, Г. Платонов і А. Косичев у своїй статті «Проблема духовності особистості (склад, типи, призначення)» вбачають цей зв'язок у категорії «піднесеного». «Піднесене прийнято вважати категорією естетики, – визначають автори. – На наш погляд, воно є одночасно і поняттям морально-духовним, бо органічно зливається з доблестю, героїзмом, з ідеєю

величі і гідності людини, з пафосом її життя, боротьби і творчої діяльності» [11, с. 16.]. На наш погляд, терміни «творення», «ентузіазм», «інтелект», «ідея», «ідеальне», «культура» мають й естетичну привабливість, і моральний сенс (якщо ми поширимо галузь дії морального з міжособистісних стосунків). Як ідея несе у собі шлях до істини, надію на краще життя й радість естетичного сприйняття, так і культура має три власні обличчя: істина, добро та краса. Звернення до мислячого серця – важливого символу вітчизняної культури – несе в собі ідеї гуманізму й любові, які властиві всім людям, сприймаються незалежно від релігійних або етнічних відмінностей. Н. Корабльова вважає, що ця філософія кардоцентризму, філософія серця, є вищим проявом інтелектуальних здібностей людини, й стверджує: «Розум – це вершина духовного життя людини.... Це коріння є моральними, естетичними, вольовими спонуканнями серця, яке є уособленням душі» [9, с. 12]. Філософія, слідує ідеї А. Швейцера про необхідність формування оптимістичного світогляду, «повинна прагнути до нової моралі, заснованої на почутті радісного і довірчого ставлення до світу, віри в силу розуму і гуманістичні ідеали людства [19]. О. Проценко і Л. Васильєва, виходячи з того, що аксіологічна сфера духовних намагань суспільства націлена на перспективу виживання всього людства, саме в масштабі планетарної єдності, ставлять питання про посилення моралі нормами етикету [22, с. 84]. Моральні механізми етикету, вбираючи до себе естетичні та емоційні аспекти моралі, є необхідною та перспективною формою становлення моралі планетарно-космічної цивілізації. З метою оптимізації системи колективного управління, зменшення ризику конфліктів представників різноманітних національних культур, передбачається розвиток моральної регламентації ділових відносин, підвищення ролі формалізації моральних обов'язків громадянина планети, ролі етикету у взаємовідносинах [26], поступове поєднання систем моральної та правової регуляції [17].

2. Підвищення статусу та поширення обсягу моральної свідомості. Протягом тривалої історії людства предметом моральної регуляції були міжособистісні відносини, особливості поведінки людини. Так, в основному, й розглядається мораль, як «один з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві, особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин» [27, с. 387], «система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людини» [26, с. 241]. Духовний розвиток цивілізації, поступове заміщення правових норм регуляції моральними, з необхідністю визначають поширення моральних норм регуляції на усі інші сфери життя.

Екологія у науковій та суспільній свідомості за останні роки стала нести у собі не тільки певну ідеологію, а й певний філософський світогляд, прагнення до визначального у терміні «екос» як

прагнення до певної взаємоузгодженої системності, гармонії існування. «Екологічна культура звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисло життєвих цінностей та орієнтирів у людському житті» [21, с. 22]. Отже, моральне, що орієнтоване на «благо», несе у собі як антропологічне, так й екологічне навантаження. «Мораль у сучасному світі, – підкреслює В.О. Лозовий, – постає як квінтесенція духовності, що зорієнтована і на людину, і на її соціальне та природне середовище. Особистість має поступатися власним егоїзмом, підвестися до значущості розумного самообмеження в ім'я гармонійної єдності з життям в усіх його багатоманітних проявах» [11, с. 22]. Необхідно «формування нової Еко-моралі, яка дозволить осмислити ступень та глибину перебудови світу» [18, с. 129]. «Розвиток філософського осмислення екологічної проблематики, – зазначає Ю. Мелков, – свідчить про надання природі і світу статусу об'єктивної цінності, про розуміння природи, як суб'єкта ціннісних відносин» [12, с. 202].

Бути моральним сьогодні – мати екологічну культуру, правильно розбудовувати власні відношення з природою. Homo responsible – людина відповідальна за ноосферне майбутнє людства, органічно поєднує як моральний, так й екологічний аспекти. У змістовній частині Еко-моралі здійснюється зміна ціннісних орієнтацій: природу необхідно не оберегати, а давати простір для життя, мати науково обґрунтовану стратегію розвитку природних біоценозів, систему керування кліматом, одухотворення природи. Найкращий засіб збереження природи, підтримання гомеостазу – це система надійного керування розвитком середовища існування, забезпечення сталого розвитку.

Із появою трактату І. Канта «До вічного миру» порушується питання про підпорядкування політики моралі, ставиться питання про цілковите припинення міжнародних і міждержавних чвар, цілковитої ліквідації воєн і встановлення миру в усьому світі [6]. Політика повинна стати продовженням гуманістичної моралі, вона повинна бути спрямована на створення умов, гідних для людського існування. Якщо політична еліта не формулює загальну мету соціального розвитку, здійснюється не тільки відсторонення людей від політичного життя, здійснюється, як на це вказував А. Кіпенський, «зростання апатії... і маргіналізація суспільства» [8, с. 61]. Тому головне завдання політичної діяльності – не спрямованість до боротьби за владу, а обґрунтування стратегії творення, «визначення її як стратегії прориву в майбутнє» [18, с. 127]. Основою цієї політики буде формування системи Глобального управління середовищем, створення умов для життя і розуму людини, збереження Розуму у Всесвіті.

3. Орієнтація на вибір культурних цінностей, які відповідають ідеї цивілізаційного розвитку.

О. Проценко і Л. Васильєва стверджують, що «людина... повинна повною мірою концентрувати всі свої внутрішні сили, цивілізаційно прагнути до самозбереження, відділяти себе від небезпек, що здатні руйнувати її як фізичний, так і духовний світ» [22, с. 84]. Для формування нової моралі має певну загрозу як наявність домінуючого масового мислення, «людини маси», про яку писав Ортега-і-Гассет, так й індивідоцентризм, що може призвести до можливої деградації людства: така «некерована, неорганізована стихія, яка народжується мільярдами людей, – це інша крайність, яка може завести людство у глухий кут..., зруйнувати існування на нашій планеті» [20, с. 310]. Тому важливим завданням розвитку планетарної моралі буде перехід від цінностей соціоцентризму та індивідоцентризму до пайдейцентризму, як прагнення до вирішення суспільних проблем на підставі всебічного розвитку індивідуальності [17], забезпечення гармонії розвитку індивіда та суспільства, та, як вважає В. Биков, створює духовну платформу людиноцентризму [2, с. 5].

Інтелектуально-моральна духовність передбачає прийняття моральних норм не як чогось зовнішнього, яке виступає у вигляді «супер-его», «надсвідомості» З. Фрейда, а це прийняття самого себе як автономної моральної системи, що виражає сенс людської гідності і характер духовного буття у світі. У формуванні нової моралі та етики ми виходимо з принципу персоналізованої моралі. «В сучасних умовах розвитку посткласичної науки зростає роль індивідуальної відповідальності вченого і моральності вибору кожної людини, що зумовлює необхідність проходження принципом «інтелектуальної чесності» (Томас Метценгер) й «індивідуальної достовірності» (Рене Декарт). Формування штучного інтелекту, гена інженерія і фармакологічні технології відкривають нові горизонти не тільки для розвитку людини і її життєвих сил, але для збереження гармонійного балансу між природою самої людини необхідно, як у своїх дослідженнях пишуть такі філософи, як Томас Метценгер, Френсіс Фукуяма, «формувати здатність до власної виваженої моральної оцінки» [13, с. 324 - 325]. Інтелектуально-моральна духовність пов'язана з проблемою духовного здоров'я особистості як підґрунтя морального вибору в умовах непередбаченого розвитку цивілізації. Духовне здоров'я є наслідком «правильного життя», усвідомленого саморозвитку і воно ж є умовою досягнення гармонійного буття людини у світі. Духовне здоров'я розглядається нами як певний «гуманістичний ресурс, який дає можливість вистояти в сутичці з силами зла, подолати спокуси і зберегти душевну чистоту в період нелегких життєвих випробувань» [16, с. 54].

Слід урахувати, що проблема зв'язку інтелектуального і морального не зводиться до визнання морального як контролюючої і керуючої інстанції у відношенні до інтелектуального. Моральність є історичним явищем, яке розвивається

від традицій канібалізму до категоричного імперативу І. Канта й етики любові в християнстві. Мораль є продуктом діяльності розуму, інтелекту. Тому, формуючи концепцію інтелектуально-моральної духовності, ми виходили з позиції Є. Ільєнкова про необхідність «підняття» моралі на науковий рівень осмислення принципів поведінки [15]. Отже, культура, мораль – це постійна рефлексія, аналіз, раціональне осмислення традицій, їх відбір і оновлення, і цей процес переосмислення – нескінченний. Головне завдання у формуванні інтелектуально-моральної духовності – формування позитивного, життєстверджуючого мислення, здатного до творення, нового розуміння блага як дизайну світу за законами краси, гармонії та досконалості.

Головною метою розглядається збереження людського роду, розумного життя у Всесвіті в умовах гармонійного існування з середовищем існування. Людство вже досить навчене досвідом таких потреб, які призвели до підкорення природи, що поставило її на межу знищення. Ми поступово звикаємо до нової лінії добра і зла, окресленої Е. Фромом: «мати або бути». «Мати» – прагнути до комфорту, який, на думку Є. Трубецького, паралізує духовні сили людства. «Бути» – значить стверджувати себе в розвитку і творенні, що й покладено в основу духовності. Прийшов час переосмислення терміну «благоденство» в категоричному імперативі І. Канта. Благоденство було ідеалом людини XVIII століття, коли тільки формувалися умови життя, які б були гідні імені людини, та втрачає свою магію в суспільстві масового споживання, утверджуючи дух егоцентризму й агресії у відношенні до природи. Благоденство пасивне і пересичене, позбавлене енергетики та логіки розвитку. Було б більш правильно в категоричний імператив XXI ст. ввести дещо змінений принцип: «Роби так, щоб максима твоєї волі збігалася із загальним принципом розвитку і процвітання». Тому саме творення слід розглядати, як практичне втілення ідеалів духовності у практичне життя, моральну поведінку людини.

Мораль у процесі своєї трансформації до планетарної повинна піддаватися постійному інтелектуальному осмисленню, сприяти формуванню розумного і гармонійного способу життя. Життя вимагає нового прочитання поняття «благо». Утвердження принципу самоідентифікації людини з активною творчою істотою, розуміння культури як процесу постійного вдосконалення вимагає подолання розуміння блага як достатку і розкоші, в якій буде вмирати в стані нудьги повільною духовною смертю людина суспільства масового споживання. Людство повинно переосмислити все цінне у світовій культурі; символом спрямованості до такого пошуку може стати термін "Fernweh", у перекладі з німецької означає «прагнення до дослідження нового в культурі інших народів». Приклад пошуку такого

нового демонструє Lola A. Åkerström, яка вважає, що застосування терміну *Lacom* в духовній сфері може сприяти «формуванню у суспільній моралі образу думок, що виражають прагнення до справедливості і рівності, до пошуку індивідуального природного балансу в житті, що доставляє почуття задоволення» [29, с. 11]. "*Lacom*" (доречність, точність, гармонійність) виявляється в одязі, їжі, манері поведінки, вибору житла і автомобіля: все повинно бути якісно, добротне, але без позерства, прагнення до підкреслення власної переваги. "*Lacom*" репрезентує особистість як носія розуму, він руйнує девіації суспільства масового споживання та такі наслідки впливу цифрового суспільства, як «мракобісся, втрата статусу розумної істоти, схильність до фейків, до політичного популізму та ціннісного релятивізму», про які пише О. Гомілко [3, с. 5]. "*Lacom*" можна розглядати як прояв найкращого вибору взаємодії, гармонії особистісного і соціального, що приносить людині почуття задоволення. У процесі формування нової моралі необхідно здійснювати пошук тих моральних підстав, які могли б забезпечувати ідеальну рівновагу особистісного і соціального, групового, і формує почуття, яке данці називали "*hygge*" – стан емоційного задоволення і щастя, а в західній культурі називали "*Carpe diem*", що у перекладі з латині означало жити повним життям, у східній культурі на мові суахілі іменували «акуна матата», тобто те, що привносить спокій у своє життя, відкидає кайдани тривоги і напруги, є умовою духовного здоров'я особистості [29, с. 12].

Важливим аспектом є також виховання культури спілкування, прийняття ідеї толерантності як умови цивілізаційного пошуку істини, необхідного управлінського рішення. Говорячи про ідею толерантності, В. Лекторський підкреслює, що вона «не так проста: енергія зла і ненависті до всього несхожого, нетерпимість вирує у світі. І через це терпимість розглядається як практична умова виживання» та робить висновок про те, що «культивування толерантності передбачає не тільки існування, але й міцну вкоріненість у суспільстві» [10, с. 46-47].

4. Кореляція духовних цінностей з урахуванням зміни історичного типу духовності. Духовність – це піднесене ставлення до світу, почуття благоговіння та святості до життя як дару та дива, дивовижного світоустрою. Це могутні внутрішні почуття, які не вимагають зусиль щодо їх схвалення, вони доступні кожній розумній людині, яка отримала необхідну освіту. Ми звикли до того факту, що в нашому світі, в якому все змінюється, мораль також є історичним поняттям, яке знаходиться у стані вічного розвитку. Але на цьому етапі розвитку цивілізації ми маємо справу з якісно новим етапом формування моралі. Якщо на етапі розвитку катарсичної цивілізації домінували ціннісні орієнтації, які були спрямовані на формування «людського в людині», були спрямовані на такі цінності, як почуття святості, любов та гуманізм, в інноваційній духовності,

властивій техногенній цивілізації, головною цінністю виступала категорія свободи, яка була умовою розвитку людини. На жаль, з часом вона перевищила межі розумного, перетворилась на стратегію підкорення природи та призвела до антропологічної кризи. Свобода стала вище ніж цінність життя, вище Розуму, вище Бога. Необхідність виживання цивілізації на межі століть викликає утвердження ідеалів інтелектуально-моральної духовності, яка спрямована на збереження життя і Розуму у Всесвіті, не на підкорення, а на одухотворення планети, творення космічної цивілізації, усвідомлення місії людини в перебудові Всесвіту. Такі масштаби розвитку не знищують свободи, а лише ставлять її у стан гармонії з Розумом та Інтелектом як знаряддям еволюції. Свобода не є альтернативою необхідності, оскільки будь-яка необхідність «вбиває» свободу, свобода стає актом прийняття дарунка життя, способом гармонізації людини зі світом, свідомим, радісним і бажаним вибором альтернативи, що сприяє зміцненню цілісності світобудови, зміцненню духовності як його обереха. Отже, «необхідно нове ставлення до свободи як до гармонії духу, реалізація свободи на підставі морально сформованого розуму» [18, с. 129]. Таке розуміння свободи породжує духовну особистість. Принцип пріоритету гармонії світобудови трансформується в цивілізаційній формі буття людини в ідею гармонійного балансу, розвитку антропо-інфо-техносфери, має завдання формування «глобально-космічної» мудрості і являє собою одну з найбільш значущих проблем інтелектуально-моральної духовності.

5. Бачення перспектив розвитку моралі у цифровому суспільстві. Мораль є вирішальною сферою, від стану та ступеня розвитку якої буде залежить майбутнє суспільства у новому світі – світі цифрових технологій, коли, як зазначає М. Кастельс, «революція в інформаційній технології охоплює всю область людської діяльності» [7, с. 28]. І. Толстікова, зазначає, що чим більше технології впливають на всі сфери розвитку суспільства, тим більше зростає потреба в етичній верифікації комунікацій у віртуальному просторі, ставить завдання формування інформаційної етики, основними завданнями якої вона вважає «питання свободи, безпеки, дискримінації, конфіденційності приватного життя, інтелектуальної власності, достовірності інформації, цензури, міжкультурного спілкування і знаходження стійких рішень у цифрову епоху» [24, с. 218].

Є. Беляєва, розглядаючи проблеми етичного регулювання в цифровому суспільстві, попереджає про негативні моральні наслідки дигіталізації світу. У планетарному аспекті відзначається «жорстке соціальне розшарування тих країн і народів, які будуть причетні до нових технологій, і тих, хто виявиться з них виключеними» [1, с. 75]. Соціальне життя в цифровому суспільстві несе в собі загрозу тоталітаризму, що, на думку Є. Беляєвої, «виходить

як від авторитарних урядів, так і від трансконтинентальних корпорацій, що стежать за кожним кроком користувача з метою власного збагачення» [1, с. 80]. На мікрорівні соціального буття актуальним видається проблема біомедичної етики в ситуації, коли «дистанційне лікування ризикує абстрагуватися від реальних страждань пацієнта, перетворитися на лікування абстракції, а не людини» [1, с. 78]. Ставиться завдання формування прикладної етики цифрового світу, що з'єднає біоетику, інженерну етику, етику бізнесу і політичну етику в єдиний комплекс. Інфоетика вільної глобальної комунікації є перспективною галуззю формування нової планетарної етики в умовах подальшої інформатизації всіх аспектів життя суспільства.

6. Сприйняття цінностей планетарно-космічної цивілізації. Якщо інтелект є засобом управління власним майбутнім, то нова мораль глобалізованого світу є мораллю планетарно-космічної цивілізації, яка відбиває найкращі досягнення філософії космізму. Обрані принципи глобального космічного братерства людства К. Цюлковського, соціального оптимізму і благоговіння перед життям А. Швейцера, космічного гуманізму Е. Ільєнкова відповідають стратегії розвитку планетарно-космічної цивілізації. Інтелектуально-моральна духовність ґрунтується «на вірі в безсмертя мислячого духу людства і прогрес людської цивілізації», на розумінні людини як «вищого елемента Глобальної еволюції», її планетарно-космічного статусу», а самого мислення як «життєдайної, життєстверджуючої субстанції», несе в собі «ідеї гуманізму» [14, с. 72-74]. Аксиологічні виміри сучасної науки, які породжують почуття гносеологічного катарсису, почуття подиву, душевні хвилювання – це шлях прийняття нової моралі. Інтелектуально-моральна духовність несе в собі ідеї про справедливий світоустрій, здатність до виживання в умовах загострення глобальних екологічних проблем, збереження самоідентифікації людини з активною, діяльнісною і творчою істотою. Інтелектуально-моральна духовність формує нову ідеологію розвитку цивілізації в XXI ст., робить життя людини осмисленим, підпорядковуючи свободу особистості найвищій цінності – захисту життя, збереження Розуму у Всесвіті.

Висновки. Отже, на підставі викладеного вище, ми дійшли таких висновків.

1. Людство має шанс створити Нову мораль планетарно-космічної цивілізації. За М. Моїсєвим: «Люди повинні навчитися жити разом. Це і є основа нової моральності. Уміння жити разом стане тим об'єднуючим початком, без якого у людства просто не буде майбутнього» [20, с. 279]. Це вміння вимагає концентрації зусиль, об'єднання всіх видів інтелекту: не тільки логічного й лінгвістичного, а й міжособистісного, близького до емпатії, вміння відчувати і розуміти людей, інтелекту емоційного, націленого на досягнення різних сторін духовного світу особистості, виявлення нових цивілізаційних

цінностей, які визначають сучасний вектор розвитку людства, нового типу духовності

2. Нова мораль, суттєвими ознаками якої мають бути посилення ролі естетичного, втілення образу «мислячого серця» як синтезу почуттів та розуму, акцентуалізація екологічного змісту, поєднання систем моральної та правової регуляції, розвитку Інфоетики та Еко-етики, набуття рис глобального космічного виміру. буде орієнтована на принципах нооцентризму як етично орієнтованого розуму та пайдейцентризму як нового принципу морально-правового виховання особистості, принципи збереження і розвитку людини і людського роду.

Список літератури

1. Беляева, Е. В. Цифровое общество и возможности его этического регулирования / Е. В. Беляева // Освоение ойкумены прикладной этики: эскалация амбиций или критика утопичности. Ведомости прикладной этики. Вып. 52 / под ред. В. И. Бакштановского. 2018. С. 74–82.

2. Быков В. Ю. Духовно-нравственная парадигма и информационно-образовательная платформа общества знаний. Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб. наук. пр. : за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 листоп. 2014 р., м. Харків : у 2 ч. Ч. 1 / ред. О. Г. Романовський, Ю. І. Панфілов. Харків: НТУ "ХП", 2015. С. 3–16.

3. Гомілко О.Є. Філософія як пропаганда у цифрових викликах мракобісія. Філософія в сучасному світі : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 19–20 листопада 2021 р. // Ред. кол. Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, О. О. Дольська [та ін.]. Харків : Друкарня Мадрид, 2021. С. 5-8.

4. Дышкант Т. Н. Этика и современность. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 153 (2). С. 256–260.

5. Зейналов Г. Г., Евсеньева М. Е. Человек экологичный: возвращение в мир природы. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография / под ред. О. А. Базалука. Киев: Издательский дом «Кондор», 2011. Т. 1. С. 124–137.

6. Кант И. К вечному миру: Соч. в 6-ти т. Т. 6. Москва, 1966. С. 257–311.

7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана, 2000. 608 с.

8. Кіпенський А. В., Журавльов Ю. В. Проблема визначення феномену національної еліти. Сучасні підходи до розуміння національного суверенітету. Національна ідея: системні функції. Система влади на українських землях у період до створення сучасної держави. Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки. Харків: «Міськдрук», ХНТУСГ ім. Петра Василенка; ХНУБА, 2017. 284 с. С. 57–65; 90–110; 169–186; 258–259.

9. Корабльова Н. С. «Рациональность»: интерпретация і розуміння у вітчизняній і західній традиціях. Гуманітарний часопис: зб. наук. пр. Харків: ХАІ, 2011. № 4. С. 5–12.

10. Лекторский В. А. Духовность и рациональность. Духовность, художественное творчество, нравственность: (материалы «круглого стола»). Вопросы философии. 1996. № 2. С. 32–51.

11. Лозовой В. О. Моральна культура особистості як серцевина її духовності. Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб.

наук. пр.: по матеріалам Міжнар. наук.-практ. конф. 5–6 листоп. 2014 р.: в 2 ч. : Ч. 1 / під ред. О. Г. Романовського, Ю. І. Панфілова. Харків: НТУ «ХП», 2014. С. 20–24.

12. Мелков Ю. А. Факт в постклассической науке: монография. Киев: Издатель ПАРАПАН, 2004. 224 с.

13. Мищенко В.І. Геокосмічні технології як крок до майбутнього. Філософія в аксіосфері глобалізуючого соціуму. Матеріали міжвузівського міського науково-практичного семінару, 17-18 листопада 2021 р. Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. М. С. Жуковського «Харків. авіац. ін.-т», 2021. С. 88-90.

14. Мищенко В. И. Глобальное управление планетарной цивилизацией: перспективы развития в XXI столетии. International Scientific-Practical Conference 20st-21nd of May, 2021, Marijampole, Lithuania. Management, Business, Technologies, Innovation: Trends and Challenges. Conference article collection. С 198–203.

15. Мищенко В. И. Гуманистическая сила идей Ильенкова. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: зб. наук. пр. Харків: НТУ «ХП», 2015. № 27. С. 68–77.

16. Мищенко В. И. Духовное здоровье как цель саморазвития. Проблемы саморазвитку особистості в сучасному суспільстві: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 берез. 2021 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 53–55.

17. Мищенко В. И. Мораль і право в світі після пандемії или пайдейцентризм епохи посткоронавіруса. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 22 трав. 2020 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С. 239–244.

18. Мищенко В. И. Философия и мир в XXI столетии. Філософія в сучасному світі: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 листоп. 2020 р. / ред. кол. Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, Н. С. Корабльова [та ін.]. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С. 125–130.

19. Мищенко В. И., Кальницкий Э. А. Философия оптимизма: диалектический дискурс преодоления кризиса духовного бытия. Філософія в сучасному світі: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 16 листоп. 2018 р. / ред. кол. Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, Л. В. Перевалова [та ін.]. Харків: «Точка», 2018. С. 82–85.

20. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. М.: «Молодая гвардия», 1990. 352 с.

21. Чаплигин О. К., Чхеайло И. И., Прохоренко Т. Г. [та ін.] Професіоналізм як умова виживання сучасного світу: монографія / за наук. ред. проф. Чаплигіна, доц. І. І. Чхеайло. Харків: ХНАДУ, 2020. 136 с.

22. Проценко О. П., Васильева Л. А. Культурні форми спілкування в самозбереженні людини та вдосконаленні людських відносин. Наукове пізнання: методологія та технологія, 2020. № 1 (45). С. 83–89.

23. Сідак Л. М. Діалектика мультикультуралізму та монокультуралізму. Філософія в сучасному світі: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 листоп. 2020 р. / ред. кол.: Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, Н. С. Корабльова Н. С. [та ін.]. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С. 255–258.

24. Толстикова И.И. Инфоэтика свободной глобальной коммуникации. Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего. Выпуск 2. 2018. С. 217-222.

25. Тофтун М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

26. Урсул А. Д. Путь в ноосферу. Концепция выживания и устойчивого развития человечества. URL: https://www.studmed.ru/ursul-ad-put-v-noosferu_3726ab0dd2b.html

27. *Философский энциклопедический словарь*. М. 1983. 840 с.

28. Черноголовый В. В. Экологические проблемы и ноосферное сознание. *Вестник башкирского университета*, 2008. Т. 13. № 1. С. 138–141.

29. Åkerström, Lola A. LAGOM. *The Swedish Secret of Living Well*, Hardcover, Headline Publishing Group, 2017. 192 pages. ISBN147224933X (ISBN13: 9781472249333).

References (transliterated)

1. Beliaeva, E. V. “Tsyfrovoe obshchestvo y vozmozhnosti eho etycheskoho rehulyrovaniya [Digital society and the possibilities of its ethical regulation]”/ E. V. Beliaeva // *Osvoeniye oikumeny prykladnoi etyky: eskalatsiya ambitysi yly krytyka utopychnosti. Vedomosti prykladnoi etyky*. Vup. 52 / pod red. V. Y. Bakshtanovskoho. 2018. P. 74–82.

2. Vykov V. Yu. “Dukhovno-nravstvennaia paradyhma y ynformatsyonno-obrazovatelnaia platforma obshchestva znanyi [Spiritual and moral paradigm and information and educational platform of the knowledge society]”. *Dukhovno-moralnisi osnovy ta vidpovidalnist osobystosti u doli liudskoi tsyvilizatsii: zb. nauk. pr. : za materialamy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 5-6 lystop. 2014 r., m. Kharkiv : u 2 ch. Ch. 1 / red. O. H. Romanovskiy, Yu. I. Panfilov. Kharkiv: NTU “KhPI”, 2015. P. 3–16.*

3. Homilko O.Ie. “Filosofia yak propahanda u tsyfrovykh vyklykakh mrakobissia [Philosophy as propaganda in the digital challenges of obscurantism]”. *Filosofia v suchasnomu sviti : materialy II Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, 19–20 lystopada 2021 r. // Red. kol. Ya. V. Tararoev, A. V. Kipenskiy, O. O. Dolska [ta in.]*. Kharkiv : Drukarnia Madryd, 2021. P. 5-8.

4. Dыshkant T. N. “Etyka y sovremennost [Ethics and modernity]”. *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. pr. / hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: «Vyd-vo «Hileia», 2020. Vyp. 153 (2). P. 256–260.*

5. Zeinalov H. H., Evseneva M. E.” *Chelovek ekolohychnyi: vozvrashchenye v myr pryrody. Obraz cheloveka budushcheho: Koho y Kak vosrutyivat v podrastaiushchykh pokoleniyakh: kollektivnaia monohrafiya [Green man: return to the natural world. The image of a man of the future: Whom and How to educate in the younger generations] / pod red. O. A. Bazaluka. Kyev: Yzdatelskiy dom «Kondor», 2011. T. 1. P. 124–137.*

6. Kant Y. “K vechnomu myru [To eternal peace]”: *Soch. v 6-ty t. T. 6. M. 1966. P. 257–311.*

7. Kastels M. “Ynformatsyonnaia epokha: ekonomyka, obshchestvo y kultura [Information Age: Economy, Society and Culture]”: *Per. s anhl. pod nauch. red. O.Y. Shkaratana, 2000. 608 p.*

8. Kipenskiy A. V., Zhuravlov Yu. V. “Problema vyznachennia fenomenu natsionalnoi elity. Suchasni pidkhody do rozuminnia natsionalnoho suverenitetu. Natsionalna ideia: systemni funktsii. Systema vlady na ukrainskykh zemliakh u period do stvorennia suchasnoi derzhavy. Natsionalnyi suverenitet: ukrainskiy vymir v konteksti svitovoi politychnoi dumky [The problem of defining the phenomenon of national elite. Modern approaches to understanding national sovereignty. National idea: system functions. The system of power in the Ukrainian lands in the period before the creation of the modern state. National sovereignty: the Ukrainian dimension in the context of world political thought]”. *Kharkiv: «Miskdruk», KhNTUSH im. Petra Vasylenka; KhNUBA, 2017. 284 p. P. 57–65; 90–110; 169–186; 258–259.*

9. Korablova N. S. «Ratsionalnist»: interpretatsiia i rozuminnia u vitchyzniani i zakhidnii tradytsiakh

[“Rationality”: interpretation and understanding in domestic and Western traditions]”. *Humanitarnyi chasopys: zb. nauk. pr. Kharkiv: KhAI, 2011. № 4. P. 5–12.*

10. Lektorskiy V. A. “Dukhovnost y ratsyonalnost [Spirituality and rationality]”. *Dukhovnost, khudozhestvennoe tvorchestvo, нравstvennost: (materialy «kruhloho stola»)*. *Voprosy fylosofyy. 1996. № 2. P. 32–51.*

11. Lozovoi V. O. “Moralna kultura osobystosti yak sertsevyna yii dukhovnosti [Morality of culture of the individual as of the spirit of spirituality]”. *Dukhovno-moralnisi osnovy ta vidpovidalnist osobystosti u doli liudskoi tsyvilizatsii: zb. nauk. pr.: po materialam Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 5–6 lystop. 2014 r.: v 2 ch. : Ch. 1 / pid red. O. H. Romanovskoho, Yu. I. Panfilova. Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. P. 20–24.*

12. Melkov Yu. A. “Fakt v postklassycheskoi nauke [Fact in postclassical science]”: *monohrafiya. Kyev: Yzdatel PARAPAN, 2004. 224 p.*

13. Mishchenko V.I. “Heokosmichni tekhnolohii yak krok do maibutnoho [Geospatial technologies as a step towards the future]”. *Filosofia v aksiosferi hlobalizuiuchoho sotsiumu. Materialy mizhvuzivskoho miskoho naukovopraktychnoho seminaru, 17-18 lystopada 2021 r. Kharkiv: Nats. aerokosm. un-t im. M. Ye. Zhukovskoho «Kharkiv. aviats. in.-t», 2021. P. 88-90.*

14. Myshchenko V. Y. “Hlobalnoe upravlenye planetarnoi tsyvylyzatsiei: perspektivy razvytiya v XXI stoletty [Global governance of planetary civilization: prospects for development in the 21st century]”. *International Scientific-Practical Conference 20st-21nd of May, 2021, Marijampole, Lithuania. Management, Business, Technologies, Innovation: Trends and Challenges. Conference article collection. P. 198–203.*

15. Myshchenko V. Y. “Humanystycheskaia syla ydei Ylenkova [The humanistic power of Ilyenkov's ideas]”. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut»: zb. nauk. pr. Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. № 27. P. 68–77.*

16. Myshchenko V. Y. “Dukhovnoe zdorove kak tsel samorazvytiya [Spiritual health as a goal of self-development]”. *Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi: materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 26–27 berez. 2021 r. / NIuU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Drukarnia Madryd, 2021. P. 53–55.*

17. Myshchenko V. Y. “Moral y pravo v myre posle pandemyy yly paideiatsentryzm epokhy postkoronavyrusa [Morality and law in the world after the pandemic or paideiacentrism of the post-coronavirus era]”. *Superechnosti vzaiemodii morali i prava v suchasnomu suspilstvi: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 22 trav. 2020 r. / NIuU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Drukarnia Madryd, 2020. P. 239–244.*

18. Myshchenko V. Y. “Fylosofiya y myr v XXI stoletty [Philosophy and the World in the 21st Century]”. *Filosofia v suchasnomu sviti: materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 20–21 lystop. 2020 r. / red. kol. Ya. V. Tararoev, A. V. Kipenskiy, N. S. Korablova [ta in.]*. Kharkiv: Drukarnia Madryd, 2020. P. 125–130.

19. Myshchenko V. Y., Kalnytskiy Э. A. “Fylosofiya optymyzma: dyalektycheskiy dyskurs preodoleniya kryzysa dukhovnoho bytiya [Philosophy of Optimism: Dialectical Discourse of Overcoming the Crisis of Spiritual Being]”. *Filosofia v suchasnomu sviti: materialy vseukr. nauk.-prakt. konf., 16 lystop. 2018 r. / red. kol. Ya. V. Tararoev, A. V. Kipenskiy, L. V. Perevalova [ta in.]*. Kharkiv: «Tochka», 2018. P. 82–85.

20. Moyseev N. N. “Chelovek y noosfera [Man and the noosphere]”. *M.: «Molodaia hvardiya», 1990. 352 p.*

21. Chaplyhin O. K., Chkheailo I. I., Prokhorenko T. H. [ta in.] "Profesionalizm yak umova vyzyhivannia suchasnoho svitu [Professionalism as a condition for the survival of the modern world]": monohrafiia / za nauk. red. prof. Chaplyhina, dots. I. I. Chkheailo. Kharkiv: KhNADU, 2020. 136 p.
22. Protsenko O. P., Vasylieva L. A. "Kulturni formy spilkuvannia v samozberezhenni liudyny ta vdoskonalenni liudskykh vidnosyn [Cultural forms of communication in human self-preservation and improvement of human relations]". *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia*, 2020. № 1 (45). P. 83–89.
23. Sidak L. M. "Dialektyka multikulturalizmu ta monokulturologizmu Dialectics of multiculturalism and monoculturalism [ ]". *Filosofii v suchasnomu sviti: materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 20–21 lystop. 2020 r. / red. kol.: Ya. V. Tararoev, A. V. Kipenskyi, N. S. Korablova N. S* [ta in.]. Kharkiv: Drukarnia Madryd, 2020. P. 255–258.
24. Tolstykova Y. Y. "Ynfоoetyka svobodnoi hlobalnoi kommunykatsyy [Infoethics of free global communication]". *Ynformatsyonnoe obshchestvo: obrazovanye, nauka, kultura y tekhnolohyy budushcheho. Vypusk 2. 2018. P. 217-222.*
25. Toftul M. H. "Suchasnyi slovnyk z etyky [Modern dictionary of ethics]". Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. 416 p.
26. Ursul A. D. "Put v noosferu. Kontseptsyia vyzyhivannia y ustoiichyvoho rozvytyia chelovechestva [Path to the noosphere. The concept of survival and sustainable development of mankind]". URL: https://www.studmed.ru/ursul-ad-put-v-noosferu_3726ab0dd2b.html
27. "Fylosofskyi entsyklopedycheskyi slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. M., 1983. 840 p.
28. Chernoholovi V. V. "Ekolohycheskye problemy y noosfernoe soznanye [Ecological problems and noospheric consciousness]". *Vestnyk bashkyrskoho unyversyteta*, 2008. T. 13. № 1. P. 138–141.
29. Åkerström, Lola A. LAGOM. The Swedish Secret of Living Well, Hardcover, Headline Publishing Group, 2017. 192 pages. ISBN147224933X (ISBN13: 9781472249333).

Надійшла (received) 07.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Мищенко Віктор Іванович (Мищенко Виктор Иванович, Viktor Mishchenko) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8815-9272>

УДК 621.3 (09) + 921.3(477)

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.13

О.Є. ТВЕРИТНИКОВА

НАУКОВА ШКОЛА ЕЛЕКТРОТЕХНІКИ НТУ «ХПІ»: ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАСНУВАННЯ

Досліджено початковий етап становлення наукової школи в галузі електротехніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». З'ясовано роль професорів О.К. Погорелко, М.П. Клобукова та М.Д. Пильчикова у становленні дисциплін електротехнічного профілю, створенні спеціалізованих лабораторій та формуванні матеріально-технічної бази для розвитку електротехнічних досліджень. Висвітлено наукову, організаційну та навчальну діяльність професора П.П. Копняєва зі створення електротехнічного факультету. Ним було організовано дипломне проектування з електротехніки, що дало змогу вже у 1900 р. зробити перший випуск інженерів-електротехніків. П.П. Копняєвим було розроблено низку підручників та посібників з теорії і практики електричних машин, загальної електротехніки, електричних вимірювань, техніки високих напруг, які стали основою системи підготовки інженерів-електротехніків всіх українських закладів вищої освіти. На основі нових методологічних підходів до навчання ним було створено дієву систему підготовки інженерів-електротехніків. Відкритий за ініціативи вченого у 1921 р. електротехнічний факультет мав контингент понад 300 студентів. Створення Харківського електротехнічного інституту надало значний поштовх у розвитку вітчизняної електропромисловості. Крім підготовки фахівців науковці інституту проводили спільні наукові дослідження, організовували навчання для інженерів підприємств, проводили конференції, друкували наукові статті. Поступово в Харківському політехнічному інституті сформувалася потужна наукова школа в галузі електротехніки, що згодом набула розвитку, а її перспективні дослідження отримали світове визнання і стали окремими науковими школами.

Ключові слова: історія науки і техніки, електротехніка, вища електротехнічна освіта, наукова школа, Харківський електротехнічний інститут, професор П.П. Копняєв, НТУ «ХПІ», Україна.

Е.Е. ТВЕРИТНИКОВА

НАУЧНАЯ ШКОЛА ЭЛЕКТРОТЕХНИКИ НТУ «ХПИ»: К 100-летию С ДНЯ ОСНОВАНИЯ

Исследован начальный этап становления научной школы в области электротехники Национального технического университета "Харьковский политехнический институт". Выяснена роль профессоров А.К. Погорелко, М.П. Клобукова и М.Д. Пильчикова в становлении дисциплин электротехнического профиля, разработке специализированных лабораторий и формировании материально-технической базы для развития электротехнических исследований. Освещена научная, организационная и учебная деятельность профессора П.П. Копняева по созданию электротехнического факультета. Им было организовано дипломное

проектирование, что позволило уже в 1900 г. произвести первый выпуск инженеров-электротехников. П.П. Копняев был разработан ряд учебников и пособий по теории и практике электрических машин, общей электротехники, электрических измерений, техники высоких напряжений, которые стали основой системы подготовки инженеров-электротехников всех украинских учреждений высшего образования. На основе новых методологических подходов к обучению им была создана действенная система подготовки инженеров-электротехников. Открытый по инициативе ученого в 1921 г. Электротехнический факультет имел контингент более 300 студентов. Создание Харьковского электротехнического института дало значительный толчок развитию отечественной электропромышленности. Помимо подготовки специалистов ученые института проводили совместные научные исследования, организовывали обучение инженеров предприятий, проводили конференции, печатали научные статьи. Постепенно в Харьковском политехническом институте сформировалась мощная научная школа в области электротехники, которая впоследствии получила развитие, а ее перспективные исследования получили мировое признание и стали отдельными научными школами.

Ключевые слова: история науки и техники, электротехника, высшее электротехническое образование, научная школа, Харьковский электротехнический институт, профессор П.П. Копняев, НТУ "ХПИ", Украина.

E.E. TVERYTNYKOVA

SCIENTIFIC SCHOOL OF ELECTRICAL ENGINEERING NTU "KHPI": ON THE OCCASION OF THE 100TH ANNIVERSARY OF ITS FOUNDATION

The initial stage of the formation of a scientific school in the field of electrical engineering of the National Technical University "Kharkov Polytechnic Institute" has been studied. The role of professors O.K. Pogorelko, M.P. Klobukov and M.D. Pilchikov in the formation of disciplines of the electrical profile, the development of specialized laboratories and the formation of a material and technical base for the development of electrical research. The scientific, organizational and educational activities of Professor P.P. Kopnyaev on the creation of the Faculty of Electrical Engineering. He organized diploma design, which made it possible already in 1900 to produce the first graduation of electrical engineers. P.P. Kopnyaev developed a number of textbooks and manuals on the theory and practice of electrical machines, general electrical engineering, electrical measurements, high voltage technology, which became the basis for the training system for electrical engineers in all Ukrainian institutions of higher education. Based on new methodological approaches to teaching, he created an effective system for training electrical engineers. Opened on the initiative of a scientist in 1921, the Faculty of Electrical Engineering had a contingent of more than 300 students. The creation of the Kharkov Electrotechnical Institute gave a significant impetus to the development of the domestic electrical industry. In addition to training specialists, the scientists of the institute conducted joint scientific research, organized training for engineers of enterprises, held conferences, and published scientific articles. Gradually, a powerful scientific school in the field of electrical engineering was formed at the Kharkov Polytechnic Institute, which subsequently developed, and its promising research received worldwide recognition and became separate scientific schools.

Key words: history of science and technology, electrical engineering, higher electrical education, scientific school, Kharkov Electrotechnical Institute, Professor P.P. Kopnyaev, NTU "KhPI", Ukraine.

Постановка проблеми. Електротехнічна галузь в Україні є однією з потужних та наукоємних складових національного промислового комплексу. Україна традиційно займала провідні позиції на світовому електротехнічному ринку. На сьогодні в Україні функціонує понад 100 електротехнічних підприємств. Споживачами електротехнічної продукції є електроенергетика, машинобудування, ракетно-космічна, нафтовидобувна галузі, медицина, різні види транспорту, оборонно-промисловий, гірничо-металургійний, аграрний та соціально-побутовий комплекси. С початку 2000-х рр. спостерігалось зростання виробництва вітчизняної електротехнічної продукції, зокрема універсальних електродвигунів різної потужності, трансформаторів, електротехнічного обладнання різного призначення тощо. Виходячи з цього, актуалізуються історичні дослідження й переосмислення розвитку пріоритетних напрямів електротехнічної галузі, теоретичних і практичних проблем функціонування промислових електротехнічних підприємств першої половини

XX ст. Цікавим є вивчення досвіду становлення і розвитку електротехнічних досліджень у Харкові. Власне тут на базі Харківського технологічного інституту (ХТІ), у 1921 р. сформувалась потужна науко-технічна школа в галузі електротехніки, що мала вплив на розвиток електротехнічної науки та освіти на теренах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-наукові дослідження розвитку електротехнічної галузі України представлені в історіографії радянського періоду досить побічно. Зокрема, лише короткі відомості про здобутки електротехнічної української науки з'являються в контексті загальних досліджень з історії електротехніки чи розвитку електротехнічної галузі СРСР. Це дослідження Л.Д. Белькінда, А.Ю. Голян-Нікольського, О.Д. Симоненко та ін. [1–3].

Історіографія другого періоду відрізняється формуванням нових методологічних підходів до концепції історико-технічних досліджень. Розвиток мережі наукових осередків з історії науки і техніки в Україні сприяв появі низки фундаментальних праць

з вивчення історії української науки, біографістики видатних учених. Серед них найбільш цінними є праці В.М. Шендеровського з історії електротехнічного напрямку Львівської політехніки, колективна монографія за загальною редакцією І.О. Глебова, доробок з історії розвитку електротехніки в системі НАН України наукового колективу Інституту електродинаміки [4–8].

Теоретичні та методологічні основи дослідження. Методологічна основа вивчення розвитку електротехнічної галузі визначалися специфікою дослідження з урахуванням стану наукової розробки, об'єкта, предмета та завдань дослідження. Використання загальнонаукових методів у сукупності з історичним методом дало змогу дослідити формування системи електротехнічної галузі в хронологічній послідовності на основі виявлення взаємозв'язків, закономірностей та розбіжностей. Для вирішення поставлених у дослідженні завдань використовувалися загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, узагальнення, а також статистичний та логічний методи. Теоретико-методологічні засади дослідження формувалися на основі науково-теоретичного доробку українських та закордонних дослідників: В.І. Вернадського, Г.М. Доброва, Дж.Д. Бернала, Дж. Холтона, Р.К. Мертон.

Мета статті – науково-історичний аналіз становлення та розвитку електротехнічного напрямку Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Виклад основного матеріалу. Витоки електротехнічної наукової школи Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ») сягають у XIX ст. і пов'язані зі створенням Харківського практичного технологічного інституту та особистістю професора П.П. Копняєва. Завдяки його наполегливості, таланту в інституті спочатку була створена електротехнічна спеціальність, а далі відкрито електротехнічний факультет та перший в Україні електротехнічний інститут, де проводилися перспективні наукові дослідження.

Передумовами відкриття електротехнічної спеціальності в ХТІ була діяльність професорів О.К. Погорелка, М.Д. Пильчикова та М.П. Клобукова. Викладаючи курс фізики, завідувач кафедри загальної фізики О.К. Погорелко передбачив провідну роль електротехніки і тому значне місце відводив розділам фізики, пов'язаним із застосуванням електрики. Усвідомлюючи необхідність розширення курсу загальної фізики, він запропонував ввести до навчальної програми додатково нові дисципліни, спрямовані на підготовку фахівців для промисловості за спеціалізацією «електрика». На засіданні навчального комітету ХТІ його підтримали професори хімічного відділення І.М. Пономарьов і В.О. Геміліан. У результаті було розроблено програму організації викладання електротехніки в інституті, яка складалася з трьох блоків: розширення

курсу загальної фізики за рахунок розділу теорії світла та теорії електрики; введення електротехнічних дисциплін: електричне освітлення, передавання електроенергії на відстань, розподіл електроенергії, електрометалургія, телеграфія і телефонія; введення практичних занять з електротехніки [9].

Вчений з світовим визнанням, професор М.Д. Пильчиков, працював в ХТІ тільки шість років. Але за термін він багато зробив для розвитку електротехнічного напрямку в інституті. Наукові дослідження, які проводив М.Д. Пильчиков в ХТІ стали основою для подальшого розвитку радіотехніки та фундаментальних і прикладних досліджень в галузі техніки високих напруг. Величезною є заслуга М.П. Клобукова в становленні таких навчальних дисциплін як електротехніка і електрохімія. З 1892 р. він почав викладати лекційний курс загальної електротехніки, теорії електрики, а з 1894 р. приступив до практичних занять за цими дисциплінами. Досвід викладацької і наукової роботи був узагальнений у нових підручниках, які опубліковано літографічним способом протягом 1893–1895 рр. Перша частина роботи відводилася теоретичним питанням електрики і магнетизму. Друга була присвячена генераторам струму, принципу роботи електродвигунів, застосуванню електричних машин. Дані праці є першими в Україні підручниками з питань електротехніки [10].

Системне викладання електротехніки в ХТІ розпочалося з 1899 р. У цьому році до викладання в ХТІО за ініціативи директора інституту В.Л. Кирпичова було залучено професора П.П. Копняєва. Він відразу розпочав реорганізаційні заходи з організації викладання дисциплін електротехнічного профілю. Було збільшено кількість лекційних годин з електротехніки до трьох на тиждень, упроваджені додаткові факультативні курси на механічному відділенні з теорії електрики. Уперше до навчальної програми було включено спецкурс, що охоплював різні розділи електротехніки, і, головне, відводилися години для дипломного проектування. Усе це створило сприятливі умови для першого випуску, що складався з п'яти фахівців, які спеціалізувались у галузі електротехніки, уже в 1900 р.

Професору П.П. Копняєву належить вагомий доробок з різних напрямів електротехніки. Це підручник у двох частинах, який містив повний курс загальної електротехніки; роботи з електричних мереж, електричних вимірювань, посібник з теорії і практики електричних машин, що став першою вітчизняною системною роботою з електричних машин тощо.

Створення окремої кафедри електротехніки сприяло розширенню тематики дипломних проєктів з електротехнічної спеціалізації і збільшенню кількості лекцій до трьох годин на першому курсі та до двох – на другому. Так вже у 1904/1905 навчальному році відпрацьовано двадцять п'ять тем

дипломних проєктів. Термін вивчення курсу з електротехніки завершувався складанням іспиту. П.П. Копняєв виступив ініціатором впровадження нових методів викладання та розширення викладання електротехніки з метою забезпечення фахівцями потреб промислових підприємств. Пропозиції вченого отримали підтримку, і за рахунок скорочення загальних курсів навчальну програму електротехніки, починаючи з 1912 р., суттєво розширено. Викладання проводилося за такими дисциплінами: загальна електротехніка, електрохімія, електричні мережі, теорія електромашин. Усі курси забезпечені навчальною літературою і лабораторіями для практичних занять; тематика дипломних проєктів охоплювала практичні питання різних галузей електротехніки.

Професор П.П. Копняєв на початку ХХ ст. був єдиним лектором в Україні, який підготував матеріали і викладав вісім електротехнічних дисциплін за своєю авторською методикою: загальну електротехніку, теоретичні основи електротехніки, електричні машини постійного та змінного струму, електричні вимірювання, електричні установки, розрахунки електричних мереж, дипломне проєктування.

На початку своєї педагогічної діяльності в ХТІ П.П. Копняєв розробив проєкт організації самостійного електротехнічного факультету. Ще тричі в 1907, 1912 та 1914 рр. вчений здійснив нові спроби з його організації. Тільки 26 листопада 1920 р. на підставі рішення наради Народного комітету професійної освіти України створено комісію зі створення факультету під керівництвом П.П. Копняєва. До складу комісії входили: викладачі ХТІ В.О. Із'яров, секретар комісії В.М. Кияниця, відповідальний за будівництво лабораторій інженер В.А. Радциг і представник Ради студентів Ф.А. Ступель. Не минуло і двох місяців плідної роботи комісії, електротехнічний факультет офіційно відкрили 21 січня 1921 р. Деканом призначили професора П.П. Копняєва. До складу факультету входили чотири кафедри: «Електричні машини», «Електричне устаткування», «Загальна електротехніка», «Електрична тяга». На факультеті викладалися такі курси: електроустаткування фабрик і заводів, електрифікація гірничої промисловості, електричні мережі та лінії, електричні станції, міські трамваї. Термін навчання складав п'ять років, виробнича практика стала обов'язковим елементом навчання, до того ж до викладання окремих дисциплін залучалися заводські інженери-практики. Дипломні проєкти виконувалися за такими темами: міський електричний трамвай; електрозабезпечення міст, районні станції, електричні установки для копалин, обладнання електромеханічного заводу [11].

До початкового професорсько-викладацького складу факультету входило чотири професори: П.П. Копняєв, О.О. Потєбня, В.М. Хрущов, С.О. Тейс та десять викладачів, серед яких О.Б. Брон, В.М. Кияниця, О.Я. Бергер,

М.Ф. Перевозський. Отже, основу колективу факультету становили випускники механічного факультету ХТІ, переважно учні П.П. Копняєва. Як свідчить аналіз архівних документів, план прийому 1922–1924 рр. на електротехнічний факультет підтверджував зростання числа студентів. Збільшення контингенту студентів відбувалося також і за рахунок студентів механічного факультету, які бажали отримати спеціальність саме електротехніка.

Це надало підстави для впровадження проєкту будівництва окремого будинку для електротехнічного факультету. Пропозиції П.П. Копняєва щодо будівництва нового корпусу для розширення факультету та наукових досліджень були підтримані. Для організації цієї роботи впродовж 1923–1928 рр. П.П. Копняєв тричі їздив до Німеччини з метою ознайомлення з лабораторіями ВНЗ. План нового корпусу був детально ним розроблений і відданий на доробку академіку архітектури О.М. Бекетову 1924 р., однак лише через п'ять років розпочалося його будівництво. П.П. Копняєв особисто проєктував окремі лабораторії: вимірювальну, електромашинну, високовольтну, радіотехнічну тощо. Обладнання для лабораторій виготовлялося на електромеханічному і електротехнічному заводах Харкова.

У 1930 р. відбулася реорганізація Харківського політехнічного інституту, з метою посилення підготовки фахівців за широким спектром спеціалізацій. Наказом Вищої Ради Народного господарства № 1240 від 17.04. 1930 р. було створено п'ять окремих інститутів. На базі електротехнічного факультету ХТІ організовано електротехнічний інститут (ХЕТІ). Це був перший в Україні спеціалізований вищий навчальний заклад електротехнічного профілю. Директором інституту було призначено інженера М.М. Копєліовича. ХЕТІ розташувався в новому корпусі, де крім навчальних аудиторій було організовано шість лабораторій: електровимірювальну, електричних машин, високовольтну, фотометричну, радіолабораторію, а також кабінет електрифікації і енергетики.

Відкриття першого в Україні спеціалізованого вищого електротехнічного закладу мало велике значення для розвитку електроенергетики, електропромисловості і становлення електротехнічної освіти. Упродовж 1930–1934 рр. професорсько-викладацький склад інституту було посилено висококваліфікованими спеціалістами. За пропозицією П.П. Копняєва і В.М. Хрущова на посади викладачів кафедр було запрошено фахівців з виробництв, наукових співробітників науково-дослідних установ, зокрема Українського науково-дослідного інституту енергетики. Це сприяло поліпшенню викладання фундаментальних і практичних дисциплін, підвищенню якості викладання спеціалізованих курсів та дисциплін з технології процесів, зміцненню зв'язків між науково-дослідними кафедрами ХЕТІ та виробництвом, розвитку нових наукових напрямів.

Випускники та представники професорсько-викладацького складу ХЕТІ працювали у різних розвивали електротехнічні дослідження в інших наукових та навчальних установах. Професор ХЕТІ В.М. Хрущов став організатором Інституту енергетики в системі Академії наук УРСР. Під час евакуації у роки Другої світової війни деякі науковці ХЕТІ, опинившись в Інституті енергетики Академії наук УРСР, залишилися там. Це посилило склад інституту, де у післявоєнні роки почав формуватися науковий центр теоретичної електротехніки. Починаючи з 1941 р. талановитий випускник ХЕТІ О.М. Мілях – науковий співробітник електротехнічного відділу Інституту енергетики АН УРСР, завідувач лабораторії автоматики Інституту електротехніки, а далі директор інституту.

Упродовж 1937–1939 років професор Г.І. Штурман працював на посаді завідувача кафедри «Електропривод та автоматизація промислового устаткування» Уральського політехнічного інституту. На той час до професорсько-викладацького складу кафедри входило тільки два викладачі. Г.І. Штурман надавав істотну допомогу в становленні і розвитку кафедри, і сприяв формуванню В.А. Шубенка як науковця, організатора вищої електротехнічної освіти на Уралі, засновника і керівника Уральської наукової школи електроприводу 1944 р. професор О.Я. Бергер став організатором і першим завідувачем кафедри електричних машин Ленінградського заочного індустріального інституту та продовжував наукове співробітництво з колегами ХЕТІ.

Висновки. Отже, передумовами створення науково-технічної школи електротехніки була діяльність учених-одинаків О.К. Погорелка, М.П. Клобукова, М.Д. Пильчикова. Аналіз наукової, педагогічної діяльності професора П.П. Копняєва дозволяє вважати його засновником наукової школи електротехніки НТУ «ХПІ», що мала вплив на розвиток електротехнічної галузі всієї України. Завдяки його ініціативам було значно розширено викладання електротехнічних дисциплін, поглиблено наукові дослідження, створено низку спеціалізованих електротехнічних лабораторій, що мали як наукове так і навчальне призначення. Створення першого в Україні електротехнічного інституту було значною подією. Впродовж 1930-х рр. інститут відвідували закордонні колеги, зокрема академік, лауреат Нобелівської премії з фізики, член Паризької Академії наук Жан Перрен з сином, відомим фізиком Франсисом Перреном. Учені дали позитивну оцінку організації навчального процесу та наукових досліджень Харківського електротехнічного інституту. На сучасному етапі наукові традиції професора П.П. Копняєва набули розвитку в діяльності Навчально-наукового інституту енергетики, електроніки та електромеханіки. Наукова спадкоємність, що є головною ознакою наукової школи, неодмінною рисою її формування, простежується й у діяльності

сучасних наукових колективів.

З огляду на те перспективним є історичні дослідження й переосмислення розвитку різних напрямів наукової школи електротехніки НТУ «ХПІ».

Список літератури

1. Симоненко О.Д. Электротехническая наука в первой половине XX века : монография / О.Д. Симоненко. Москва: Наука, 1988. 144 с.
2. Голян–Нікольський А.Ю. Вклад вітчизняних вчених у розвиток світової науки і техніки / А.Ю. Голян–Нікольський. Київ, 1954. 29 с.
3. Мильях А.Н. Из истории становления и развития теоретических основ электротехники на Украине / А.Н. Мильях, С.И. Кирпатовский // Теоретическая электротехника: сб. науч. тр. Львов: Изд-во Львов. ун-та. 1967. Вып. 3. С. 3–15.
4. История электротехники / под ред. И. А. Глебова. Москва: изд. МЭИ, 1999. 524 с.
5. Сухотерина Л.И. Внесок вчених в розвиток технічних наук в Україні в 30-х роках ХХ ст.: монографія / Л.И. Сухотерина. Одеса: Астропринт, 1999. 268 с.
6. Пулой, Иван Павлович (1845–1918). Збірник праць : [в 3 т.] / Иван Пулой ; за заг. ред. проф. Василя Шендеровського. Київ: Рада, 1996–1997.
7. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки / В. Шендеровський; за ред. Е. Бабчук. Київ: Рада, 2003. 416 с.
8. Оноприенко В.И. Создатели новой техники в Украинской ССР / В.И. Оноприенко, Т. А. Щербань, А.Г. Луговский, В.В. Кислов. К.: Наук. думка, 1991. – 176 с.
9. Тверитникова О.Є. Зародження і розвиток науково-технічної школи електротехніки професора П.П. Копняєва (1885–1950 рр.): монографія / О. Є. Тверитникова. Харків: НТУ «ХПІ», 2009. 212 с.
10. Тверитникова О.Є. Методологічні підходи в дослідженнях з історії електротехніки / О.Є. Тверитникова // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Том 28. № 2. 2019. С. 85–89.
11. Tverytnykova E. Professors of the Kharkiv Technological Institute: unknown pages of Biograph / E. Tverytnykova, M. Gutnyk, H. Salata // History of science And technology. 2020. Vol. 10, Iss. 2. С. 383–399.
12. Тверитникова О.Є. Розвиток наукової електротехнічної школи професора П. П. Копняєва в другій половині ХХ ст. (до 150-річчя від дня народження вченого) / О.Є. Тверитникова // Res Historia. Lublin. Instytut Historia UMCS. 2018. № 45. С. 421–433.

References (transliterated)

1. Simonenko O.D. Elektrotehnicheskaya nauka v pervoy polovine XX veka : monografiya / O.D. Simonenko. Moskva: Nauka, 1988. 144 p.
2. Golyan–Nikol s ky j A.Yu. “Vklad vitchy znyany x vcheny x u rozvy tok svitovoyi nauky i texnyky [The contribution of domestic scientists to the development of world science and technology]” / A.Yu. Golyan–Niko skyj. Kyuyiv, 1954. 29 p.
3. Milyah A.N. Iz istorii stanovleniya i razvitiya teoreticheskikh osnov elektrotehniki na Ukraine / A.N. Milyah, S.I. Kirpatovskiy // Teoreticheskaya elektrotehnika: sb. nauch. tr. Lvov: Izd-vo Lvov. un-ta. 1967. Vyip. 3. P. 3–15.
4. Istoriya elektrotehniki / pod red. I. A. Glebova. Moskva: izd. MEI, 1999. – 524 p.
5. Sukhoterina L.I. “Vnesok vchenykh v rozvytok tekhnichnykh nauk v Ukraini v 30-kh rokakh KhKh st. [The contribution of scientists to the development of technical

sciences in Ukraine in the 30s of the twentieth century]: monohrafiia / L.I. Sukhoterina. Odesa : Astroprynt, 1999. – 268 p.

6. Pulyuj, Ivan Pavlovy ch (1845–1918). “Zbirny k pracz [Collection of works]”: [v 3 t.] / Ivan Pulyuj ; za zag. red. prof. Vasy lya Shenderovs kogo. Kyiv: Rada, 1996-1997.

7. Shenderovs ky j V. “Nexaj ne gasne svit nauky [Let the world of science not go out]” / V. Shenderovs ky j; za red. E. Babchuk. Kyiv : Rada, 2003. 416 p.

8. Onoprienko V.I. Sozdateli novoy tehniky v Ukrainskoy SSR / V.I. Onoprienko, T.A. Scherban, A.G.Lugovskiy, V.V. Kislov. Kiev: Nauk. dumka, 1991. 176 p.

9. Tverytnykova O.Ye. “Zarodzhennya i rozvy tok naukovo-technichnoyi shkoly elektrotehniky profesora P.P. Kopnyayeva (1885–1950 rr.) [Origin and development of the scientific and technical school of electrical engineering of Professor PP Kopnyaev (1885–1950)]: monografiya / O. Ye. Tverytnykova. Xarkiv: NTU «XPI», 2009. 212 p.

10. Tverytnykova O.Ye. “Metodologichni pidhody v doslidzhennyax z istoriyi elektrotehniky [Methodological approaches in research on the history of electrical

engineering]” / O.Ye. Tverytnykova // Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i techniky. Dnipro: Dniprovskiy nacionalnyj universytet imeni Olesya Gonchara. Tom 28. № 2. 2018. P. 85–89.

11. Tverytnykova E. Professors of the Kharkiv Technological Institute: unknown pages of Biograph / E. Tverytnykova, M. Gutnyk, H. Salata // History of science And technology. Historia UMCS. 2020. Vol. 10, Iss. 2. P. 383-399.

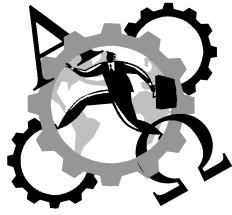
12. Tverytnykova O.Ye. “Rozvy tok naukovoyi elektrotehniky profesora P. P. Kopnyayeva v drugij polovy ni XX st. (do 150-richchya vid dnya narodzhennya vchenogo) [The development of the scientific electrical engineering school of Professor PP Kopnyaev in the second half of the twentieth century. (to the 150th anniversary of the scientist's birth)]” / O.Ye. Tverytnykova // Res Historia. Lublin. Instytut Historia UMCS. 2018. P. 421-433.

Надійшла (received) 21.12.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Тверитникова Олена Євгенівна (Тверитникова Елена Евгеньевна, Olena Tverytnykova) – кандидат педагогічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри інформаційно-вимірювальних технологій і систем факультету комп’ютерних інформаційних технологій; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6288-7362>

ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ І ТЕХНІЧНИХ НАУК

УДК 316.736

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.14

С. В. КАРЛЮК, Л. М. ГРЕНЬ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Стаття присвячена систематизації основних методологічних підходів до проблеми міжкультурної комунікації; доведено, що будь-яка комунікація має такі ознаки: антропологічну, соціальну, кодувальну, процесуальну; розкрито типові визначення комунікації: комунікація як трансмісія, комунікація як порозуміння, комунікація як вплив за допомогою знаків і символів на людей, комунікація як об'єднання (творення спільноти) за допомогою мови чи знаків, комунікація як взаємодія за допомогою символів, комунікація як обмін значеннями між людьми, які мають спільне в сприйманні, прагненнях і позиціях; комунікація як складник суспільного процесу, який виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, досягає координації зусиль тощо. Визначено поняття «міжкультурної комунікації» як науки, що вивчає особливості вербального та невербального спілкування людей, що належать до різних національних та мовно-культурних спільнот. Акцентовано увагу на тому, що поняття «міжкультурна комунікація» є предметом філософських, психологічних, культурологічних і педагогічних наукових напрацювань; окреслено напрямки навчання міжкультурної комунікації: інтернаціональний (у навчальних закладах, де готуються кадри для роботи за кордоном); міжетнічний (у школах, де навчаються діти змішаного етнічного складу). Визначено елементи теорії міжкультурної комунікації в системі наук про людину (культурні універсали та культурна специфіка; мова-культура-етнос (національна мова – мова, що репрезентує окрему історичну спільноту людей, діалог культур та міжкультурні бар'єри). Обґрунтовано якості, наявність яких у комунікатора дозволяє ефективно управляти процесом комунікації (емпатію, доброзичливість, автентичність, конкретність, ініціативність, безпосередність, відкритість, участь), а також умови успішної міжкультурної комунікації (наявність комунікативної інтенції, орієнтація на кооперацію, вміння розмежовувати колективне та індивідуальне в комунікативній поведінці, здатність долати стереотипи, володіння набором комунікативних засобів і їх правильний вибір в залежності від ситуації спілкування (тон, стиль, мовні жанри), дотримання логіки дискурсу прагнення до симетричності спілкування дотримання етикетних норм.

Ключові слова: методологічний підхід, комунікація, міжкультурна комунікація, комунікативна поведінка, дискурс, спілкування, міжкультурний діалог.

С. В. КАРЛЮК, Л. Н. ГРЕНЬ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статья посвящена систематизации основных методологических подходов к проблеме межкультурной коммуникации; доказано, что любая коммуникация имеет следующие признаки: антропологическую, социальную, кодировочную, процессуальную; раскрыты типовые определения коммуникации: коммуникация как трансмиссия, коммуникация как взаимопонимание, коммуникация как влияние с помощью знаков и символов на людей, коммуникация как объединение (созидание сообщества) с помощью языка или знаков, коммуникация как взаимодействие с помощью символов, коммуникация как обмен значениями между людьми, имеющими общее в восприятии, стремлениях и позициях; коммуникация как составляющая общественного процесса, выражающая групповые нормы, осуществляет общественный контроль, распределяет роли, достигает координации усилий и т.д. Определено понятие «межкультурной коммуникации» как науки, изучающей особенности вербального и невербального общения людей, принадлежащих к разным национальным и языково-культурным сообществам. Акцентируется внимание на том, что понятие межкультурная коммуникация является предметом философских, психологических, культурологических и педагогических научных работ; очерчены направления обучения межкультурной коммуникации: интернациональное (в учебных заведениях, где готовятся кадры для работы за границей); межэтническое (в школах, где учатся дети смешанного этнического состава). Определены элементы теории межкультурной коммуникации в системе наук о человеке (культурные универсалии и культурная специфика; язык-культура-этнос (национальный язык – язык, представляющий отдельное историческое сообщество людей, диалог культур и межкультурные барьеры). Обоснованы качества, наличие которых в

Вісник Національного технічного університету «ХПИ». Серія:

Актуальні проблеми розвитку українського суспільства, № 2 2021

коммуникатора позволяет эффективно управлять процессом коммуникации (эмпатию, доброжелательность, подлинность, конкретность, инициативность, непосредственность, открытость, участие), а также условия успешной межкультурной коммуникации (наличие коммуникативной интенции, ориентация на кооперацию, умение разграничивать коллективное и индивидуальное в коммуникативном поведении, способность преодолевать стереотипы, владение набором коммуникативных средств и их правильный выбор в зависимости от ситуации общения (тон, стиль, язык, соблюдение логики дискурса стремление к симметричности общения соблюдение этикетных норм).

Ключевые слова: методологический подход, коммуникация, межкультурная коммуникация, коммуникативное поведение, дискурс, общение, межкультурный диалог.

S.V. KARLYUK, L.M. HREN

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

The article is dedicated to systemizing the principal methodological approaches to the issue of intercultural communication; it is proved that communication of any type is characterized by the following attributes: anthropological, social, encoding, procedural; typical definitions of communication are viewed: communication as transmission, communication as mutual understanding, communication as a means of influencing people through signs and symbols, communication as uniting (community formation) through language or signs, communication as interaction by means of symbols, communication as exchange in meanings between people with commonalities in perception, aspirations, and positions; communication as a component of the social process denoting group norms, exercising public control, distributing roles, achieving efforts coordination, etc. The notion of intercultural communication is defined as a science that studies the particulars of verbal and non-verbal communication in people pertaining to different national and language-and-cultural communities. Attention is driven to the notion of intercultural communication being an object of scientific developments in philosophy, psychology, culture studies, and pedagogy; the areas in training intercultural communication skills are outlined, namely international (at education institutions which train personnel for working abroad) and inter-ethnic (at schools where children of mixed ethnic origins are taught). The components of the intercultural communication theory within the scope of humanities are defined (cultural universals and cultural specifics); language-culture-ethnos (a national language is the language that represents an individual historic community of people, the dialogue between cultures and intercultural barriers). Traits are defined whose presence in a communicator enable them controlling the communication process efficiently (empathy, well-meaning, authenticity, precision, initiative, spontaneity, openness, involvement), as well as conditions for successful intercultural communication (availability of communicative intention, orienting at cooperation, ability to distinguish the collective and the individual in the communication behavior, ability to overcome stereotypes, possessing a set of communicative means and their correct choice depending on the communicative situation (the tone, style, language genres), observing the logic of the discourse, aspiring for the symmetry in communication, observing etiquette norms).

Key words: methodological approach, communication, intercultural communication, communicative behavior, discourse, conversing, intercultural dialogue.

Problem setting. The seventeen goals of Sustainable Development and its 169 tasks are of a complex and indivisible character and provide for balancing of the three dimensions of sustainable development: economic, social, and ecological ones. The agenda for the 2030 sustainable development is the plan of action for people, the planet, and prosperity [11]. Goal 17 accentuates that the world today is more interconnected than ever before. Improvement of access to technologies and knowledge is a significant means in ideas exchange and innovations development. Efficient intercultural communication is to facilitate their implementation.

Recent research and publication analysis. Among scientific developments by national and foreign researchers who study the issue of intercultural communication in various aspects, well-known are the names of L. Az, O. Vyshnyak, Ye. Golovaha, M. Naumov, A. Ruchko, L. Skokov, V. Stepanenko, B. Sluschinsky, M. Shulga, E. Hall, G. Trager, C. Kluckhohn, F. Stroback, E. Stewart, K. Jaspers, Yu. Habermas, K. Apel, et al. The available science

research are focused on the issues of culture studies and the communication psychology, the wholesomeness and complexity of intercultural interaction.

Theoretical and methodological foundations of the research. In its socio-communicative context, communication is a socially determined process of information transmitting and perception under conditions of interpersonal and mass communications via the channels and by means of various communication systems. Efficient communication forms a comfortable, trustful, and psychologically safe context for information perception; it is capable of solving tasks both at the level of individual persons and at that of social groups, enables overcoming barriers in perception of a new behavior and motivating people for action. Any communication is characterized by the following attributes:

- anthropological – communication occurs between people, for despite of how mass the communication channel is, the final decision on accepting or rejecting the offered information is taken by an individual representative of the target audience;

- social – the process participants have certain interests in the communication process and have certain attitude to one another;

- encoding – in the communication process, participants appeal to the commonly acceptable for an individual society set of signs for transmitting a message;

- procedural – in the process of communication, constant changes in the transmitted content occur.

Therefore, communication as a double-way process supposes that its participants form and exchange with each other some information to reach mutual understanding. This applies particularly to participants who represent different cultures.

The goal of the article is systemizing the principal methodological approaches to the issue of intercultural communication.

The main material exposition. There are many theories that describe the communication process. Thus, the Polish communicologist, T. Goban-Klas has singled out seven typical aspects of communication:

- communication as transmitting (translation, passing) of information, ideas, emotions, skills;

- communication as understanding of others with simultaneous willing to be understood (communication as mutual understanding);

- communication as influencing people through signs and symbols;

- communication as uniting (community formation) by means of a language or signs;

- communication as interaction through symbols;

- communication as exchange of meanings between people who have common perception, aspirations, and positions;

- communication as a component of a social process which denotes group norms, exercises public control, distributes roles, achieves efforts coordination, etc.

Intercultural communication is a science that studies the specifics in verbal and non-verbal communication in people pertaining to different national and language-and-cultural communities.

The term of “intercultural communication” was coined and introduced to scientific terminology in the 1950s by the American cultural anthropologist Edward Hall within the program for adapting American diplomats and businessmen abroad, which he had been commissioned to develop by the US State Department [17]. G. Trager and E. Hall meant by this notion “an ideal goal to be aspired for by a person in their wish to adapt to the environment as best and most efficiently as possible” [17].

Intercultural communication is an exchange between representatives of individual cultures wherein one participant detects the cultural difference of the other. This is an exchange of information, feelings, and thoughts by representatives of different cultures. It occurs in business, tourism, sport, personal contacts, in the education and scientific environment, etc.

There is another definition of intercultural communication as mutual understanding of the two

communication act participants pertaining to different national cultures.

The significance of research on intercultural communication grows due to the globalization processes, in particular migration. Population migrating is mechanical replacements of people across the borders of these or other territories with the place of residence being changed either permanently or for a more or less long time, or with regular returns to the previous residence. The Ukrainian language dictionary explains the notion of migration in the following way: population migrating is resettlement of peoples within one country or from one country to the other [10]. The notion of intercultural communication is an object of scientific developments in philosophy, psychology, culture studies, and pedagogy, where this notion is defined as an interaction of two cultures occurring within a certain environment and at certain time, wherein the phenomenon of culture is viewed as a notion of genus, and cultural contacts attain various forms which are manifested in counterposition, interrelations, synthesis, and dialogue. In this connection, it is possible to speak of interdisciplinarity of the intercultural communication theory as an interdisciplinary field of scientific knowledge (due to its interaction with anthropology, culture studies, sociology, linguistics, linguistic didactics) and such that is oriented at practical needs, which makes it an applied area of scientific knowledge. The main goal of the intercultural communication theory is the study of practical needs of different cultures’ representatives for a successful communication with one another [17].

The areas of intercultural communication training: the international (at higher education institutions where personnel for working abroad is trained) and inter-ethnic (at schools where children of different ethnical origin are taught).

Concerning the intercultural communication within the system of humanities, the following elements are to be defined:

1. Cultural universals and cultural specifics, the first being the norms, values, rules and traits that are inherent in any culture regardless of geographic location, the historic time, or social structure of the state.

2. Language-culture-ethnos (the national language is the one which represents an individual historic community of people. The main factor, owing to which a language becomes the national one, is its relevant functions. Among other things, the national language has, on the one hand, ethno-identifying and ethno-differentiating functions, i.e. serves as a means to recognize and unite community members, while on the other hand it has the culture defining function, being a means of culture formation: the culture of any ethnic community is preserved and reproduced through its language (from this point of view, the language of an ethnos and its culture are mutually connected) [5]. The “friend-or-foe” opposition and cultural identity. “Realizing the processes of forming the national and cultural identity is the foundation for a purposeful comprehension of the dynamics of a personality’s

acquiring the culture and identity of another person in everyday life” [13, p. 138]. Identity researchers often note that the national, ethnical, religious identity is often formed by means of statements that contain negation of a different identity, declaring what we are not. In this connection, for arising of collective or even personal identity there is an obligatory condition of appearing of an image of “the other”, most often of an enemy. On the background of this enemy image, the process of self-identification takes place [ibid.].

3. The dialogue between cultures and intercultural barriers. The dialogue between cultures is a complex, symbolic, personal, transactional, and often unconscious process, which is imprecise out of necessity because it supposes a level of mass virtual constructing at the interpersonal interaction level. The intercultural dialogue enables its participants to express certain outer (in relation to the participants themselves) information [14].

It is reasonable to agree with V. Scherbyna’s opinion that “intercultural communication is a process of a personality’s choice occurring in an atmosphere of ethical tension that arises between individuals in the course of their interaction under conditions of an aggressive multicultural environment [14].

The role of intercultural dialogue participants “is determined by the following factors: 1) the wish and readiness for entering the dialogue; 2) the extent of realization of the importance of non-conflicting coexistence of different cultures representatives and bearers of different cultural traditions; 3) the extent of awareness of other peoples and cultures; 4) the cultural competency level” [4, p. 21].

The countries of Western Europe pay great attention to forming conditions for constructing an intercultural dialogue between the representatives of their countries’ traditional cultures and to a certain extent new ones, at least those which can be considered as contrasting the traditional ones. These problems are viewed “in the context of building up the nation’s social unity, because ensuring ‘social accord’ makes it possible to achieve a stable inter-ethnic tolerance and if not a conflictless interaction, then at least reduction of conflict which usually grows on the background of social cataclysms” [16]. In researcher’s strong opinion, the intercultural dialogue is topical for the theory and practices of everyday lives of all countries, especially multinational and multi-cultural ones [4, p. 24]. The dialogue between cultures is an unchangeable component of progressive development of the whole human culture, for in the course of the intercultural dialogue not only the process of cognizance of a different culture, society, mutual understanding occurs, but also social actuation, renovation, its permanent development takes place owing to enrichment of one culture with the achievements of the other, which makes the basis of the human life [14, p. 86].

Scientists believe that “all the barriers in intercultural communication should be divided into two large groups: the barriers in understanding which include phonetic, semantic, stylistic, logical, and socio-

cultural types of barriers, and communication barriers (temperament, anger, fear, shame, guilt, aversion, despise)” [2].

Thus, in researchers’ opinion, the following barriers are distinguished in the intercultural communication:

- assumption of similarity (people think that all of them are the same);
- language differences; mistakes in interpreting non-verbal actions;
- influence of stereotypes;
- unconscious desire to evaluate (to judge) all unfamiliar cultural phenomena;
- stress and tension.

The communication process management can be more efficient if a communicator possesses the following traits:

- empathy (ability to see the situation through the partners’ eyes);
- well-meaning (esteem, sympathy, ability to accept other people’s thoughts even if not approving them, to support the others);
- authenticity (ability to retain one’s own “I” in contacts with other people);
- precision (ability to speak on particular problems, actions, collective’s abilities, readiness to answer questions);
- initiative (ability to “go on”, to establish contacts, to get down to business in a situation that requires an active intrusion);
- directness (ability to speak and act straightforwardly);
- openness (readiness to disclose one’s motives to others, candidness with other people);
- involvement (ability to express one’s plans and readiness to accept the other person’s plans).

The conditions for intercultural communication:

- availability of communicative intention, a desire to transmit information. Communicative intention is a notional multilevel category clearly explicating the essence of the message (a speaker’s intentional needs) and the essence of the form verbalized by different linguistic units at syntactic, morphological, and lexical levels. This linguistic substance has a deep philosophical foundation and a cognitive-mental status of a notional category which “follows from the bilateral understanding of the language sign and the dual essence of language as a phenomenon that contains the aspect of linguistic content and the aspect of expression” [1, p. 29]. Communicative intention correlates with phenomena of the real world at the pre-verbal level and is closely connected with the speaker’s usage of these or other lexical-and-grammar means (modal-and-intentional expressions, sentence equivalents, discursive constructions) – linguistic units that serve as representatives of the speaker’s mental content and intentional needs [12].

This interpretation of communicative intention displays system connections between different linguistic levels and categorial values.

- orienting at cooperation. Communicative implications are closely related to the collaboration or

cooperative principle by G. Grice, according to which the speaker uses the language most efficiently, rationally and cooperatively. The cooperation principle is based on presuming a dialogue as its participants' joint activity, each of them making their own contribution and orienting at the common goal of communication. Observation of this principle is expected from all participants in communication if their common goal is the most complete information transmission and mutual understanding [6, p. 107].

- the ability to distinguish between the collective and the personal in communicative behavior. In the communication process each participant acts simultaneously as an individual, as a member of a certain socio-cultural group, and as a representative of the whole mankind. Their mind contains respectively both individual, group-related, and the universal values at the same time [7, p. 80].

- the ability to overcome stereotypes. A person's behavior can only be understood when taking into account the specific situations; there is no unified standard of correctness in culture-related behavior [7, p. 83]. Intercultural communication wherein cultures and languages interact through speech is based on two types of behavior. The universal behavior, common to all cultures, is based on a person's biological inheritance, which is passed from generation to generation. Besides, different ethnical groups are characterized by specific behaviors that are formed under the influence of social and physical environment. Specific models of behavior form a specific culture, which can be defined as mentality (the system of values, ideas, customs), that is sum total of conventions governing the social relations [8].

- possessing a set of communicative means and their correct choice depending on the communicative situation (the tone, style, language genres). The knowledge of language etiquette, the rules of usage of verbal and non-verbal means of communication, peculiarities of their usage in other national cultures facilitates the establishing of trustful attitude and well-meaning relationships with business partners, employees, and consumers [9, p. 135].

- observing the logic of the discourse. The main criteria, which a potential subject should meet, are the abilities to: 1) understanding (performing language communication in a social and subject context); 2) texts production; 3) decomposing the text and singling out its compositional essence; 4) performing communication by means of texts in social and subject contexts [15, p. 43].

- aspiring for symmetry in communication. Symmetrical relationships are characterized by equality and differences minimization: the partners try to mimic the behavior of one another, therefore their relations can be termed symmetrical. In healthy symmetrical relationships, the partners are able to treat each other respectfully, which leads to establishing of trust and respect of the other party. When symmetrical relations get broken, one can observe negation rather than ignoring the personality of the other party.

- observing the etiquette rules. Language etiquette

penetrates all areas of human life and activities. It is viewed as a sum total of cultural, national, and social rules of the language-and-communication behavior inherent to these or other nations and national communities. Such culturally determined scenarios are made up of set formulas of behavior that stipulate the rules establishing the language contact between the partners, the rules of selecting the needed communication style in accordance with their social roles and situational positions [3, p. 28].

Despite of becoming ever more interdependent and united, mankind is not losing its cultural diversity. It is important to denote cultural peculiarities of various nations to understand each other and attain mutual recognition and mutual understanding with representatives of different cultures.

Conclusions. The material exposed in this research, enables the authors to make the following conclusions. The study of practical needs of different cultures representatives for their successful communication with each other is the main goal of the intercultural communication theory. Intercultural dialogue is topical for the theory and everyday practices of all the countries, especially the multinational and multicultural ones. The following can be considered as conditions for successful intercultural communication: availability of the communicative intention, a desire to transmit a message; orienting at cooperation; the ability to distinguish between the collective and the personal in communicative behavior; the ability to overcome stereotypes; possessing a set of means of communication and selecting them correctly depending on the communicative situation (the tone, style, language genres); observing the logic of the discourse; aspiring for symmetry in communication; observing the etiquette rules.

The object of further research is the study of a communicative personality formation in the global environment.

References

1. Vykhovanets I. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language: academic grammar of the Ukrainian language. K.: Pulsary.
2. Halashova O.H. (2013). Skills formation for intercultural business communication in management. Scientific notes of the "Ostroh Academy" National University. The Philology series. (33), 264-267.
3. Halytska M. M. (2014). Intercultural communication and its significance for professional activities of future specialists. Educational discourse. (2), 23-32.
4. Yevtukh V. (2009). Intercultural dialogue: an effective construct of integrative development of polyethnic societies. Political management. (4).
5. Zhelezniak M. H., Ishchenko O. S. (2020). The national language. The Encyclopedia of the Present-day Ukraine [online version]. Kyiv: The Institute of Encyclopedic Research at NAS of Ukraine. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71057 (revised 14.05.2022)
6. Kobzar O. I. (2019). The maxims of Grice's cooperation in the analysis of the linguistic image of a detective character. The Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. (7), 104-113.

7. Kostenko D. V. (2018). International communication in the modern world. Pedagogical education: the theory and practices. Psychology. Pedagogy: Collection of scientific works. (30), 80-85.
8. Maltseva. (2002). Intercultural misunderstandings and the problem of intercultural translation. A PhD Dissertation abstract: specialty 09.00.04. K.: G.S. Skovoroda Institute of Philosophy at NAS of Ukraine.
9. Pysarevskyi I. M. (2017). Professional and communicative competency (in tourism): a textbook. Kharkiv: The O.M. Beketov National University of Town Planning. 2nd ed.
10. The Dictionary of Ukrainian Language: in 11 vols. Vol. 4. (1973).
11. The Sustainable Development Goals: Ukraine. National report. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/%d0%9d%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%02017%20ukr.pdf>
12. Shabat-Savka S. Communicative intention in the context of categorial values of syntax. URL: https://typolohia.at.ua/index/komunikativna_intencija_v_konteksti_kategorijnikh_velichin_sintaksisu/0-150
13. Shostak O. H. (2017). Opposition of "friend-or-foe" in the perception of the national identity of the indigenous people of North America. The NAS of Ukraine Bulletin. Series: Philosophy. Culture studies. (1).
14. Shcherbina V. Communication in the context of intercultural dialogue. https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD1_Shcherbina.pdf
15. Yahodzinskyi S. M. (2008). Logical and methodological principles of research of scientific discourse in the information society. A PhD dissertation abstract: specialty 09.00.02. Kyiv.
16. Achieving Social Cohesion in a Multicultural Europe – Concepts, Situation and Developments. Trends in Social Cohesion. (2006). Srasbourg. (18).
17. Hall E. T. Hidden Differences: Studies in International Communication. (p. 24).

References (transliterated)

1. Vykhoanets I. "Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: akademichna hramatyka ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language: academic grammar of the Ukrainian language]" / Ivan Vykhoanets, Kateryna Horodenska ; [za red. I. Vykhoantsia]. K. : Pulsary, 2004. 400 p.
2. Halashova O.H. "Formuvannia navychok mizh kulturnoi dilovoi komunikatsii v sferi menedzhmentu [Formation of skills between cultural and business communication in the field of management]". Olena Hryhorivna Halashova // Naukovi zapysky Natsionalnoho Universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Filolohiia. 2013. №33. P.264-267
3. Halytska Maiia Mykhailivna. "Mizhkulturna komunikatsiia ta yii znachennia dla profesiinoi diialnosti maibutnikh fakhivtsiv Osvitolohichniy diskurs [Intercultural communication and its significance for the professional activities of future professionals. Educational discourse]", 2014, № 2 (6). P. 23-32.
4. Yevtukh V. "Mizhkulturnyi dialoh: efektyvnyi konstrukt intehrativnoho rozvytku poliethnichnykh suspilstv [Intercultural dialogue: an effective construct of integrative development of polyethnic societies]" / V. Yevtukh // Politychnyi menedzhment. № 4. 2009.
5. Zhelezniak M. H., Ishchenko O. S. "Natsionalna mova [National language]" // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia [online] / hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2020. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71057 (data perehliadu: 14.05.2022)
6. Kobzar O. I. "Maksymy kooperatsii hraisa v analizi linhvistychnoho obrazu personazha detektyvu [The maxims of Grice's cooperation in the analysis of the linguistic image of a detective character]" / O.I. Kobzar // Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka № 7 (330), 2019. S. 104-113.
7. Kostenko D.V. "Mizhkulturna komunikatsiia u suchasnomu sviti [Intercultural communication in the modern world]" / D.V. Kostenko // Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psyholohiia. Pedahohika: zbirnyk naukovykh prats № 30, 2018 r. P. 80-85.
8. Maltseva, "Mizhkulturni neporozuminnia i problema mizhkulturnoho perekladu [Intercultural misunderstandings and the problem of intercultural translation]": Avtoref. dys... kand. filosof. nauk: 09.00.04 / In-t filos. im. H.S. Skovorody NAN Ukrainy. K., 2002. 20 p.
9. Pysarevskyi I. M. "Profesiino-komunikativna kompetentnist (v turyzmi) [Professional and communicative competency (in tourism): a textbook]" : pidruchnyk / I. M. Pysarevskyi, S. A. Aleksandrova ; Kharkiv. nats. un-t misk. hosp-va im. O. M. Beketova. 2-he vyd., pererob. i dop. Kharkiv : KhNUMH im. O. M. Beketova, 2017. 175 p.
10. "Slovnyk ukrainskoi movy [The Dictionary of Ukrainian Language: in 11 vols.]": v 11 tomakh. Tom 4, 1973. P. 724.
11. "Tsili staloho rozvytku: Ukraina. Natsionalna dopovid.[Sustainable Development Goals: Ukraine. National report]". URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/%d0%9d%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%02017%20ukr.pdf>
12. Shabat-Savka. C. "Komunikativna intentsiia v konteksti katehoriinykh velychyn syntaksysu [Communicative intention in the context of categorial values of syntax]". URL: https://typolohia.at.ua/index/komunikativna_intencija_v_konteksti_kategorijnikh_velichin_sintaksisu/0-150
13. Shostak O. H. "Opozytsiia «svii – chuzhyi» u spryiniatti natsionalnoi identychnosti korinnykh zhyteliv Pivnichnoi Ameryky [Opposition of "friend-or-foe" in the perception of the national identity of the indigenous people of North America]" / O. H. Shostak // Visnyk NAU. Serii: Filosofii. Kulturolohiia. 2017. № 1 (25)
14. Shcherbina V. "Komunikatsiia v konteksti dialohu kultur [Communication in the context of intercultural dialogue]" / V. Shcherbina // Teoriia ta istoriia kulturolohiy https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD1_Shcherbina.pdf
15. Yahodzinskyi S.M. "Lohiko-metodolohichni zasady doslidzhenia naukovoho diskursu v informatsiinomu suspilstvi [Logical and methodological principles of research of scientific discourse in the information society]" // Naukovi dyskurs v umovakh informatsiinoho suspilstva: metodolohichni i sotsiokulturni aspekty. Dys.... kand.filos. nauk: 09.00.02. K., 2008.
16. Achieving Social Cohesion in a Multicultural Europe – Concepts, Situation and Developments. Trends in Social Cohesion. № 18. Srasbourg, 2006.
17. Hall E. T. Hidden Differences: Studies in International Communication. p. 24.

Надійшла (received) 30.11.2021

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Карлюк Сергій Володимирович (Карлюк Сергей Владимирович, Sergei Karlyuk) – Senior lecturer at the Department of foreign languages, National technical university “Kharkiv polytechnic institute” (NTU “KhPI”); Kharkiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1809-3914>

Грень Лариса Миколаївна (Грень Лариса Николаевна, Larysa Hren) – professor of pedagogy and psychology of management of social systems academician I. Zyazyun, doctor in public management, Associate Professor, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”, Kharkiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 796.011.3

doi: 10.20998/2227-6890.2021.2.15

І.О. ПОЛЯКОВ

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ТРЕНУВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ БОРЦІВ-ВІЛЬНИКІВ ВИСОКОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

У статті доведено, що одним з основних напрямів є ефективне планування техніко-тактичної підготовки кваліфікованих борців, що максимально адаптоване до вимог змінених правил проведення борцівських поєдинків. Метою дослідження є розкриття та обґрунтування структури навчально-тренувального процесу борців високої кваліфікації та проведення комплексного аналізу їх підготовки. Проведено аналіз науково-методичної літератури з досліджуваної проблеми; розкрито структуру навчально-тренувального процесу борців високої кваліфікації; розроблено методику планування навчально-тренувального процесу борців високої кваліфікації представлена розробка програми навчально-тренувальних зборів для борців-юніорів високої кваліфікації для підготовчого та змагального етапів підготовки; доведено, що контрольні випробування допомагають виявити рівень розвитку окремих рухових якостей, оцінити рівень технічної відсталості та тактичної підготовленості, порівняти підготовленість як окремих займаються, так і цілих груп; вести об'єктивний контроль над тренуваннями; виявляти переваги та недоліки застосовуваних засобів, методів навчання і форм організації заняття; здійснено дослідження з перевірки контрольних нормативів до педагогічного експерименту та після його проведення; відображено дані в кінці експерименту, що підтверджують достовірність відмінностей за більшістю показників.

Ключові слова: навчально-тренувальний процес, кваліфіковані борці, контрольні випробування, планування, боротьба, спортсмен, педагогічний експеримент.

И.А. ПОЛЯКОВ

ОСОБЕННОСТИ ПЛАНИРОВАНИЯ УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА БОРЦОВ-ВОЛЬНИКОВ ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ

В статье доказано, что одним из основных направлений является эффективное планирование технико-тактической подготовки квалифицированных борцов, максимально адаптированное к требованиям измененных правил проведения борцовских поединков. Целью исследования является раскрытие и обоснование структуры учебно-тренировочного процесса борцов высокой квалификации и комплексного анализа их подготовки. Проведен анализ научно-методической литературы по исследуемой проблеме; раскрыта структура учебно-тренировочного процесса борцов высокой квалификации; разработана методика планирования учебно-тренировочного процесса борцов высокой квалификации; представлена разработка программы учебно-тренировочных сборов для борцов-юниоров высокой квалификации для подготовительного и соревновательного этапов подготовки; доказано, что контрольные испытания помогают выявить уровень развития отдельных двигательных качеств, оценить уровень технической и тактической подготовленности, сравнить подготовленность как отдельных занимающихся, так и целых групп; вести объективный контроль над тренировками; выявлять преимущества и недостатки применяемых средств, методов обучения и форм организации занятия; проведены исследования по проверке контрольных нормативов до педагогического эксперимента и после его проведения; отражены данные в конце эксперимента, подтверждающие достоверность отличий по большинству показателей.

Ключевые слова: учебно-тренировочный процесс, квалифицированные борцы, контрольные испытания, планирование, борьба, спортсмен, педагогический эксперимент.

I.O. POLYAKOV

FEATURES OF PLANNING THE EDUCATIONAL AND TRAINING PROCESS OF HIGH QUALIFICATION WRESTLERS

The article proves that one of the main directions is the effective planning of technical and tactical training of qualified wrestlers, which is best adapted to the requirements of the changed rules of wrestling. The purpose of the

study is to reveal and substantiate the structure of the educational and training process of highly qualified wrestlers and conduct a comprehensive analysis of their training. The analysis of scientific and methodical literature on the researched problem is carried out; the structure of the educational and training process of highly qualified wrestlers is revealed; the method of planning the training process of wrestlers of high qualification is developed, the development of the program of training sessions for wrestlers-juniors of high qualification for the preparatory and competitive stages of training is presented; it is proved that control tests help to reveal the level of development of certain motor qualities, assess the level of technical backwardness and tactical preparedness, compare the preparedness of both individual and entire groups; to conduct objective control over trainings; identify the advantages and disadvantages of the tools used, teaching methods and forms of organization of classes; carried out research to verify the control standards before the pedagogical experiment and after it; displayed data at the end of the experiment, confirming the significance of differences in most indicators.

Key words: educational and training process, qualified wrestlers, control tests, planning, wrestling, athlete, pedagogical experiment.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку вільної боротьби характеризуються частими і далеко не завжди виправданими змінами правил змагань, а також постійно зростаючої конкуренції на міжнародному килимі, включаючи Олімпійські ігри, світові і європейські чемпіонати [2; 6]. Це змушує фахівців бути в безперервному пошуку доцільних педагогічних впливів на спортсменів різної кваліфікації з метою створення оптимальної системи вдосконалення різних сторін їх підготовленості [4; 5; 6]. Одним з основних напрямів є ефективне планування техніко-тактичної підготовки кваліфікованих борців, що максимально адаптоване до вимог змінених правил проведення борцівських поєдинків. Усе сказане зумовлює необхідність пошуку оптимальної системи засобів, методів і тренувальних режимів при підготовці борців вільного стилю [1; 3; 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. еорією та методикою планування навчально-тренувального процесу як педагогічною проблемою в Україні займаються такі вітчизняні вчені як: Ю. Ткач, В. Шандригось [1; 2; 6; 7], А. Цьось.

Над науковими розробками щодо вдосконалення програмно-методичного забезпечення у вільній боротьбі працюють В. Шандригось, А. Пістун, Р. Первачук, В. Яременко, С. Латишев [1; 2; 4; 6; 7].

Теоретичні та методологічні основи дослідження. Результати дослідження представлені при розробці теоретико-методологічної бази освітньо-професійної програми першого освітньо-кваліфікаційного рівня за спеціальністю 017 «Фізична культура та спорт» кафедри фізичного виховання НТУ «ХПІ» і зокрема при викладанні дисципліни «Теорія та методика юнацького спорту». У практичному вимірі отримані результати пройшли верифікацію у навчально-тренувальному процесі збірної команди України серед юніорів.

Мета дослідження - розкрити та обґрунтувати структуру навчально-тренувального процесу борців високої кваліфікації та провести комплексний аналіз їх підготовки.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз науково-методичної літератури з досліджуваної проблеми.
2. Розкрити структуру навчально-тренувального процесу борців високої кваліфікації.

3. Розробити методіку планування навчально-тренувального процесу борців високої кваліфікації.

У даному дослідженні були застосовані наступні методи: аналіз і узагальнення даних науково-методичної літератури та електронних джерел інформації; педагогічне спостереження; педагогічний експеримент; тестування фізичної працездатності; методи математичної статистики.

Стосовно педагогічного експерименту, що був застосований у даному дослідженні: його суть полягала у розробці і послідовної апробації методіки підготовки борців високої кваліфікації. Проводився в період з 2020 по 2021 рік.

В експерименті брали участь борці-юнаки вільного стилю навчально-тренувальної групи спеціалізованої підготовки 3-4 років навчання середніх вагових категорій. Загальна кількість випробовуваних складо 12 чоловік у віці 18-20 років. Були проаналізовані тренувальні плани борців-юніорів з метою комплексного аналізу їх підготовки. Загальна кількість спортсменів, які взяли участь в дослідженні, дорівнює 12 (6 чол. на першому етапі експерименту і 6 спортсменів - на другому етапі).

Виклад основного матеріалу. Виконуючи поставлену мету та завдання нашого дослідження ми розробили програму навчально-тренувальних зборів для борців-юніорів високої кваліфікації для підготовчого (Табл. 1) та змагального етапів підготовки (Табл. 2) та провели дослідження з перевірки контрольних нормативів до педагогічного експерименту та після його проведення.

Перше контрольне тестування проводилось в кінці підготовчого етапу. Друге тестування проводиться у кінці другого підготовчого етапу – напередодні змагань. Мета – перевірка ефективності навантажень, що застосовувалися протягом змагального періоду.

Після першого і другого тестування можлива певна корекція тренувальних навантажень в залежності від ступеня досягнення того чи іншого контрольного нормативу.

Завдання останнього тестування на етапі основних змагань-досягнення контрольних нормативів у всіх тестових вправах, що забезпечує виконання цільового спортивного результату у вільній боротьбі.

Таблиця 1

Тижневий цикл тренування (мікроцикл) на підготовчому етапі

1-й день	1. Зарядка: Повільний біг, загальнорозвиваючі вправи, вправи на розвиток гнучкості – 20 хв. 2. Крос. 3. СФП(5-10 канатів, скалка 2*6хвилини, розтяжка). 4. Робота у парах на килимі.
2-й день	1. Зарядка: Пробіжка 15 хвилини, розминка 5-10 хвилини, прискорення 5 разів, вправи на розвиток гнучкості – 20 хв. 2. Робота у парах на килимі. 3. Веслування 3-4*10хвилини.
3-й день	1. Прогулянка. 2. Тренування на килимі: гра у регбі(4*15хвилини). 3. СФП (5-10 канатів, скалка 2*6 хвилини, розтяжка). 4. Сауна.
4-й день	1. Зарядка: Пробіжка 15 хвилини, розминка 5-10 хвилини, відпрацювання в парах 15-20 хвилини, прискорення 5 разів, вправи на розвиток гнучкості – 20 хв. 2. Крос 5км. 3. СФП (5-10 канатів, скалка 2*6 хвилини, розтяжка). 4. Килим.
5-й день	1. Прогулянка. 2. Килим (контрольні сутички). 3. Килим (контрольні сутички).
6-й день	1. Прогулянка. 2. Крос 5км. 3. Гра (футбол, регбі). 4. Сауна .
7-й день	Відпочинок

Після контрольного тестування можна зробити висновок, що його необхідно проводити протягом 1-2 тижнів за 1-1,5 тижні до тренування змагань.

Таблиця 2

Тижневий цикл тренування (мікроцикл) на змагальному етапі

1-й день	1. Зарядка: біг, загально-розвиваючі вправи, вправи на розвиток гнучкості - 20 хв. 2. Килим. 3. Джемпінг.
2-й день	1. Зарядка: Пробіжка 15 хвилини, розминка 5-10 хвилини, відпрацювання в парах 15-20 хвилини, прискорення 5 разів, вправи на розвиток гнучкості – 20 хв. 2. Крос 5км. 3. СФП (5-10 канатів, скалка 2*6 хвилини, розтяжка). 4. Робота у парах на килимі.
3-й день	Зарядка: Повільний біг, загальнорозвиваючі вправи, вправи на розвиток гнучкості – 20 хв. 2. Крос. 3. СФП(5-10 канатів, скалка 2*6хвилини, розтяжка). 4. Робота у парах на килимі.
4-й день	1. Зарядка: Пробіжка 15 хвилини, розминка 5-10 хвилини, відпрацювання в парах 15-20 хвилини, прискорення 5 разів, вправи на розвиток гнучкості – 20 хв. 2. Крос 5км. 3. СФП (5-10 канатів, скалка 2*6 хвилини, розтяжка). 4. Робота у парах на килимі.
5-й день	1. Прогулянка. 2. Крос 5км. 3. Гра(футбол, регбі). 4. Сауна.
6-й день	1. Розминка: Повільний біг, загальнорозвиваючі вправи, вправи на розвиток гнучкості - 20 хв. 2. Стрибки у довжину. 3. Біг з прискоренням 2 х 30 м. 100%. 4. Вправи на гнучкість.
7-й день	Відпочинок

Для визначення рівня підготовленості спортсменів, динаміки вдосконалення техніки під впливом різних тренувальних програм, застосовувалися контрольні вправи, що

використовуються в практиці спортивного тренування і відповідають вимогам спортивної метрології (табл. 3).

Таблиця 3

Контрольні нормативи борців-юніорів вищої кваліфікації

№	Контрольні вправи	Вагові категорії 60-85 кг і оцінка в балах				
		1	2	3	4	5
1	Стрибок у довжину з місця, м	2,15	2,25	2,35	2,45	2,55
2	Потрійний стрибок з місця, м	6,4	6,6	6,8	7,0	7,2
3	Забігання навколо голови 10 разів, с	18,0	17,0	16,0	15,0	14,0
4	Перевероти з упору головою в килим на «борцівський міст» і у зворотному напрямку 10 разів, с	22,0	20,0	19,0	18,0	17,0
5	Підтягування на перекладині схресним хватом, разів	19	21	23	25	27
6	Лазіння по канату 5 м без допомоги ніг, с	10,3	10,1	9,9	9,7	9,5
7	Забігання приставним кроком навколо рук 10 разів, с	14,0	13,0	12,0	11,0	10,0
8	Утримання положення «захист від накату», с	70	75	80	85	90
9	Смуга перешкод, с	17,0	17,5	16,0	15,5	15,0
10	Прохід в ноги, с	17,0	17,5	16,0	15,5	15,0
11	Реакція, см	19	18	17	16	15
7	Забігання приставним кроком навколо рук 10 разів, с	17,0	16,0	15,0	14,0	13,0
8	Утримання положення «захист від накату», с	40	45	50	55	60
9	Смуга перешкод, с	20,0	19,5	19,0	18,5	18,0
10	Прохід в ноги, с	22,0	21,0	20,0	19,0	18,0
11	Реакція, см	21	20	19	18	17

Контрольні випробування допомагають:

- виявити рівень розвитку окремих рухових якостей;
- оцінити рівень технічною відсталістю та тактичної підготовленості;
- порівняти підготовленість як окремих займаються, так і цілих груп;
- вести об'єктивний контроль над тренуваннями;
- виявляти переваги та недоліки застосовуваних засобів, методів навчання і форм організації заняття.

Контрольні випробування проводяться за допомогою контрольних тестів. Певна система використання контрольних вправ називається тестуванням.

Відомо, що ті чи інші явища можуть вважатися науковими фактами тільки тоді, коли вони здатні неодноразово відтворюватися в експериментальній обстановці. Педагогічний експеримент як раз і створює можливість для подібного відтворення досліджуваних явищ. Можливість ця є наслідком навмисної організації умов. Характерною рисою педагогічного експерименту як методу дослідження є заплановане втручання людини в досліджуване явище.

Проведене педагогічне спостереження і отримані дані дозволили не тільки скорегувати саму методику проведення занять, а й уточнити та

доповнити зміст і структуру окремих моментів наших розробок, спрямованих на оптимізацію тренувальних навантажень в різні періоди підготовки.

Мета проведеного експерименту полягала у визначенні найбільш оптимального поєднання засобів і методів, обсягу та інтенсивності навчально-тренувального процесу у юних борців.

Педагогічний ефект тренувального процесу характеризується двома сторонами: якісної і кількісної. Використання кількісного аналізу означає, що до оцінки процесу необхідно підходити з позиції математичних методів дослідження.

У таблиці 4 наводяться зведені дані різних показників виконання контрольних нормативів борців високої кваліфікації до початку експерименту та після його проведення.

Результати контрольних випробувань, проведених в кінці експерименту, показують, що спортсмени домоглися більш високих показників спортивної підготовленості, ніж на початку експерименту.

Висновки. Таким чином, апробовані нами засоби і методи тренування борців, дозволили не тільки поліпшити показники швидко-силових якостей, а й підвищити результати у вільній боротьбі.

Статистична обробка даних в кінці експерименту підтвердила достовірність відмінностей за більшістю показників.

Таким чином, при комплексній оцінці зростання показників результатів експерименту була підтверджена висунута робоча гіпотеза.

Однак, необхідно мати на увазі, що експеримент тривав всього рік. Аналіз аналогічних,

але тільки більш тривалих експериментів показав, що намітилися тенденції зростання показників вищезазначених фізичних якостей, продовжують розвиватися протягом усього часу тренувального процесу.

Таблиця 4

Показники виконання контрольних нормативів борців високої кваліфікації

№п/п	Контрольні вправи	m (до експерименту)	m (після експерименту)
1	Стрибок у довжину з місця, м	2,4	2,55
2	Потрійний стрибок з місця, м	6,9	7,1
3	Забігання навколо голови 10 разів, с	15,4	14,0
4	Перевороты із упору головою в килим на «борцівський міст» і у зворотному напрямку 10разів, с	18,3	17,0
5	Підтягування на перекладині схресним хватом, разів	25,3	25,4
6	Лазіння по канату 5 м без допомоги ніг, с	9,2	9,8
7	Забігання приставним кроком навколо рук 10 разів,с	11,2	10,0
8	Утримання положення «захист від нахату», с	83,3	85,5
9	Смуга перешкод, с	15,3	15,1
10	Прохід в ноги, с	15,4	15,3
11	Реакція, см	16,1	15,9
7	Забігання приставним кроком навколо рук 10 разів,с	14,2	13,5
8	Утримання положення «захист від нахату», с	57	60
9	Смуга перешкод, с	18,5	18,3
10	Прохід в ноги, с	19,4	18,4
11	Реакція, см	18,6	17,2

Перспективи подальших досліджень у даному напрямі є розробка методики планування олімпійського макроциклу підготовки борців-вільників високої кваліфікації.

Список літератури

1. Вільна боротьба: чоловіки, жінки. Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності та спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю / С.В. Латишев, В.І. Шандригось. Київ: АСБУ, 2011. 95 с.

2. Латышев Н.В. Направления и виды анализа соревновательной деятельности в спортивной борьбе / Н.В. Латышев, С.В. Латышев, В.И. Шандригось // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 118. Т. IV. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт / гол. ред. Носко М.О. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 98-101.

3. Наказ Міністерства молоді та спорту від 17.01.2015 № 67 «Про організацію навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл». [Електронний ресурс]. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/23442>

4. Пістун А.І. Спортивна боротьба: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А.І. Пістун. Л.: Тріада плюс, 2008. 862 с.

5. Физиологическое тестирование спортсмена высокого класса / Под ред. Дж. Дункана Мак-Дугалла, Говарда Г. Уэнгера, Говарда Дж. Грина. К.: Олимпийская литература, 1997. 432 с.

6. Шандригось В.І. Еволюція правил змагань зі спортивної боротьби (огляд літератури) / В.І. Шандригось // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Т. I. Вип. 107. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт / Гол. ред. Носко М.О. Чернігів: ЧНПУ, 2013. С. 347-351.

7. Шандригось В.І. Удосконалення програмно-методичного забезпечення з вільної боротьби / В.І. Шандригось, Р.В. Первачук, В.В. Яременко, М.В. Латишев // Молода спортивна наука України : зб. тез доп. Вип. 21: у 4-х т. Львів: ЛДУФК, 2017. С. 40-41.

2. текст за АРА стандартом.

References (transliterated)

1. "Vilna borotba: choloviky, zhinky. Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti ta spetsializovanykh navchalnykh zakladiv sportyvnoho profilu [Freestyle wrestling: men, women. Curriculum for children's and youth sports schools, specialized children's and youth schools of the Olympic reserve, schools of higher sportsmanship and specialized educational institutions of sports profile]" / S.V. Latyshev, V.I. Shandryhos. Kyiv: ASBU, 2011. 95 p.

2. Latishev N.V." Napravleniya y vydy analyza sorevnovatelnoi deiatelnosti v sportyvnoi borbe [Directions and types of analysis of competitive activity in wrestling]" / N.V. Latyshev, S.V. Latyshev, V.I. Shandryhos // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohich-noho universytetu imeni T.H. Shevchenka. Vyp. 118. T. IV. Serii: Pedahohichni

nauky. Fizychnе vykhovannia ta sport / hol. red. Nosko M.O. Chernihiv: ChNPU, 2014. P. 98-101.

3. "Nakaz Ministerstva molodi ta sportu vid 17.01.2015 № 67 «Pro orhanizatsiiu navchalno - trenuvalnoi roboty dytiachycho-yunatskykh sportyvnykh shkyl» [Order of the Ministry of Youth and Sports of 17.01.2015 № 67 "On the organization of educational and training work of children's and youth sports schools"]. [Elektronnyi resurs]. URL: <http://dmsu.gov.ua/index/ua/material/23442>

4. Pistun A.I. "Sportyvna borotba: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Wrestling: a textbook for students of higher educational institutions]" / A.I. Pistun. L.: Triada plus, 2008. 862 p.

5. "Fyziolohycheskoe testyrovanye sportsmena vysokoho klassa [Physiological testing of a high class athlete]" / Pod red. Dzh. Dunkana Mak- Duhalla, Hovarda H. Uenhера, Hovarda Dzh. Hryna. K.: Olympyiskaia lyteratura, 1997. 432 p.

6. Shandryhos V.I." Evoliutsiia pravyl zmahan zi sportyvnoi borotby (ohliad literatury) [Evolution of the rules of wrestling competitions (literature review)]" / V.I. Shandryhos // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.H. Shevchenka. T.I. Vyp. 107. Seriia: Pedahohichni nauky. Fizychnе vykhovannia ta sport / Hol. red. Nosko M.O. Chernihiv: ChNPU, 2013. P. 347-351.

7. Shandryhos V.I. "Udoskonalennia prohramno-metodychnoho zabezpechennia z vilnoi borotby [Improving software and methodological support for freestyle wrestling]" / V.I. Shandryhos, R.V. Pervachuk, V.V. Yaremenko, M.V. Latshev // Moloda sportyvna nauka Ukrainy : zb. tez dop. Vyp. 21: u 4-kh t. Lviv: LDUFK, 2017. P. 40-41.

Надійшла (received) 16.12.2021

Відомості про авторів / About the Authors

Поляков Ігор Олександрович (Поляков Игорь Александрович, Polyakov Ihor) – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5912-8074>

НАШІ ВІТАННЯ

Звання «Заслужений працівник освіти України» присуджене Андрію Володимировичу Кіпенському незадовго до його ювілею, з яким 26 лютого його вітали керівництво університету, колеги, близькі, друзі. Ця відзнака стала продовженням численних свідоцтв визнання заслуг декана факультету соціально-гуманітарних технологій НТУ «ХП», доктора технічних наук, професора. Серед цих відзнак Срібний знак Благодійного фонду захисту та підтримки авторів інтелектуальної власності ім. М.А. Куцина, медалі Лауреата Всеросійського виставкового центру, Академії наук прикладної радіоелектроніки – «Золота медаль» та «20 років АН ПРЄ», нагрудний знак «Винахідник СРСР» та багато інших.

Професор кафедри «Промислова і біомедична електроніка», автор майже 400 наукових праць і навчально-методичних робіт, А.В. Кіпенський у 2008 р. очолив факультет інтегральної підготовки, який через вісім років було реорганізовано у факультет соціально-гуманітарних технологій.

Декан факультету СГТ Андрій Володимирович Кіпенський – людина творча, креативна, сповнена ідей і перспектив на майбутнє. Під своїм керівництвом він об'єднав талановитих науковців, сформував міцну навчально-методичну базу, багато зробив і багато робить для підготовки спеціалістів-професіоналів. Проблеми факультету він сприймає як особисті, велику увагу приділяє моральному здоров'ю співробітників і студентів, виховує почуття відповідальності, патріотизму. Налагоджена співпраця профспілки НТУ «ХП», декана і профбюро факультету СГТ сприяє

атмосфері доброзичливості, довіри, взаємоповаги у повсякденному житті факультету.

Професор А.В. Кіпенський вважає, що одним із найважливіших завдань вищої школи є підготовка високоінтелектуальних фахівців, здатних створювати матеріальні та духовні цінності, працювати на благо розвитку країни, а якщо потрібно – захищати її. Андрій Володимирович бере активну участь у роботі громадських наукових організацій, серед яких Академія наук прикладної радіоелектроніки; Академія медико-технічних наук; Харківське відділення Академії технологічних наук України; Українська асоціація інженерів електриків; Всеукраїнська асоціація фізіотерапевтів та курортологів; Всеукраїнська асоціація озонотерапевтів та виробників медичного обладнання для озонотерапії та ін.

Разом з тим Андрій Володимирович є академіком та президентом Академії військово-історичних наук і козацтва, начальником Генерального штабу громадської організації «Слобожанське козацьке військо». Дбаючи про патріотичне виховання молоді, він приділяє велику увагу організації Військово-спортивних ігор «Заграва», які починаючи з 2016 року щорічно проводяться факультетом соціально-гуманітарних технологій.

За 25 років існування факультету СГТ, наповненого спільною працею, багатьма важливими подіями й цікавими зустрічами, під незмінним керівництвом нашого декана, лідера-ювіляра, факультет багато чого досяг, багато чому навчився, зробив свій посильний внесок у розвиток нашого університету.

Ректорат НТУ «ХП», колектив факультету соціально-гуманітарних технологій, рідні, друзі, студенти й колеги щиро вітають Вас, Андрію Володимировичу, з ювілеєм та бажають Вам, талановитій особистості, здійснити всі мрії, всі задумані проекти, використати всі можливості для процвітання нашого факультету та високої репутації НТУ «ХП»!

Лариса Грень, голова профбюро факультету СГТ, професор, д.держ.упр.

Вечір з нагоди річниці визволення України від фашистських загарбників (2021), який відбувся в НТУ «Харківський політехнічний інститут» у Науково-технічній бібліотеці (НТБ) розпочав зі вступного слова декан факультету Соціально-гуманітарних технологій ХПІ Андрій Кіпенський.

Декан факультету Соціально-гуманітарних технологій ХПІ Андрій Кіпенський на відкритті фалеристичної виставки з нагоди 75 річчя завершення Другої Світової війни (2020)

Засідання вченої ради факультету СГТ

На святковому заході з нагоди дня факультету СГТ

ЗМІСТ

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ	3
СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	7
<i>Калагін Ю.А., Шанідзе О.Д.</i> Парадигми теоретико-методологічних засад гендерних досліджень	7
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	13
<i>Іванов В.М.</i> Будівництво православних церков у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. архітектором В.Х. Немкіним	13
<i>Павлова Г.В., Главчева Ю.М.</i> 1905 рік і Люботинська Республіка в історії Харківського технологічного інституту (ХТІ)	20
ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	33
<i>Грень Л.М., Грибко О.В.</i> Комунікативний компонент лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: шляхи формування	33
<i>Мороз С.А., Бука І.С., Мороз В.М., Манчак І.Т.</i> Стейкхолдери забезпечення якості вищої освіти: тлумачення змісту категорії та персоналізація суб'єктів	39
<i>Терещенко Д.А.</i> Людський капітал як чинник стійкого розвитку регіонів в Україні	48
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ	59
<i>Грень Л.М., Черкашин А.І., С.М. Резнік</i> Структура загальної та професійної культури особистості освітнього лідера	59
<i>Міхайличенко В.Є., Кобець В.М., Семке Н.М.</i> Сутність компетентнісного підходу і його роль у підвищенні готовності студентів до професійної діяльності	67
<i>Пономарьов О. С., Кіпенський А. В.</i> Інтелігентність як атрибутивна риса педагога	73
<i>Чеботарьов М.К.</i> Формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління у процесі професійної підготовки: визначення педагогічних умов	79
ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	85
<i>Черкашин А.І., Грень Л.М., Костиця І.В.</i> Роль психології екстремальних ситуацій у мінімізації психосоціальних наслідків на персонал ДСНС та цивільне населення	85
ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ	91
<i>Міщенко В.І.</i> Контури нової моралі глобального світу	91
<i>Тверитникова Е.Е.</i> Научная школа электротехники нту «ХПІ»: к 100-летию с дня основания	99
ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ І ТЕХНІЧНИХ НАУК	105
<i>Карлюк С.В., Грень Л.М.</i> Методологічні основи міжкультурної комунікації	105
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	112
<i>Поляков І.О.</i> Особливості планування навчально-тренувального процесу борців-вільників високої кваліфікації	112
НАШІ ВІТАННЯ	118

CONTENT

CHRONICLE: DATES, EVENTS, PERSONALITIES	3
SOCIOLOGICAL AND POLITICAL DIMENSIONS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY	7
<i>Kalagin Y.A., Shanidze O.D.</i> Paradigms of theoretical and methodological ambush gender researches.....	7
HISTORY OF UKRAINE	13
<i>Ivanov V.M.</i> Construction of orthodox churches at the end of the 19th - at the beginning of the 20th cent. in Kharkiv by V.Kh. Nemkin architect.....	13
<i>Pavlova H.V., Hlavcheva Y.M.</i> 1905 and the Lyubotyn Republic in the history of the Kharkiv technological institute (CHTI).....	20
LAW. STATE. CIVIL SOCIETY	33
<i>Hren L.M., Grybko O.V.</i> Communicative component of leadership capacity of civil servants and local government officials: ways of formation.....	33
<i>Moroz S.A., Buka I.S., Moroz V.M., Manczak I.T.</i> Stakeholders of higher education quality assurance: interpretation of category content and personalization of subjects.....	39
<i>Tereshchenko D.A.</i> Human capital as a factor of sustainable development of regions in Ukraine.....	48
PROBLEMS OF YOUTH EDUCATION	59
<i>Hren L.M., Cherkashyn A.I., Reznik S.M.</i> Structure of general and professional culture of personality of educational leader.....	59
<i>Mikhaylichenko V.E., Kobets V.M., Semke N.M.</i> The essence of the competence approach and its role in increasing students' readiness for professional activity.....	67
<i>Ponomaryov O.S., Kipenskyi A.V.</i> Intelligence as a teacher's attributive feature.....	73
<i>Chebotarev M.K.</i> Formation of readiness of future managers for adaptive management in the process of professional training: determination of pedagogical conditions.....	79
SPIRITUAL CULTURE OF UKRAINIAN SOCIETY	85
<i>Cherkashyn A.I., Hren L.M., Kostyria I.V.</i> The role of extreme situations psychology in minimizing the psychos-social impact on the SES staff and the civil population.....	85
PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF SCIENCE AND TECHNOLOGY	91
<i>Mishchenko V.I.</i> Contours of the new morality of the global world.....	91
<i>Tverytnyukova E.E.</i> Scientific school of electrical engineering ntu "khpi": on the occasion of the 100th anniversary of its foundation.....	99
INTEGRATION OF PHILOLOGY AND TECHNICAL SCIENCES	105
<i>Karlyuk S.V., Hren L.M.</i> Methodological foundations of intercultural communication.....	105
PHYSICAL CULTURE IN HIGHER EDUCATION: HISTORY AND MODERN	112
<i>Polyakov I.O.</i> Features of planning the educational and training process of high qualification wrestlers.....	112
OUR CONGRATULATIONS	118